

Н. А. Алдабек, К. Н. Мақашева, Қ. И. Байзақова

ДУНИЯ ТАРИХИ

8-9

2-бөлүм

Умумий билим беридиған мәктәпләрниң
8—9-сипаттылыры үчүн дәрислик

*Қазақстан Жұмһурийити Билим және
министрлиги тәстікливген*

Алмута «Мектеп» 2019

УДК 373.167.1

ББК 63.3я72

A38

Тәржиман: А.Закиряров

Алдабек Н. в.б.

A38 **Дүния тарихи (1945–2018).** Умумий билим беридиган мәктәплөрниң 8—9-синиплири үчүн дәрислик. 2-бөлүм/ Н. Алдабек, К. Мақашева, К. Байзақова. – Алмута: Мектеп, 2019. – 224 б., сур.

ISBN 978—601—07—1294—2

A **4306020600—125**
404(05)—19

УДК 373.167.1
ББК 63.3я72

© Алдабек Н., Мақашева К.,
Байзақова К., 2019
© Тәржиман: А.Закиряров., 2019
© “Мектеп” нәшрияты, бәдии
безек, 2019
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгө айт мұлкий һоқуқтар
“Мектеп” нәшриятиға тәэллүк

ISBN 978—601—07—1294—2

КИРИШМӘ

Бу дәрислик 1945-жилдин башлап бүгүнки күнгічә вақиәләрни өз ичигә алидіған назирқи заман дуния тарихиниң иккінчи дәвригә арналған. Мошу дәвирниң асасий вақиәлири:

1. 1945–1991-жиллардики, «соғ мұнасивәтләр уруши» дәври.
2. 1991-жилдин — назирқи күнгічә — заманивий дәвир.

«Соғ мұнасивәтләр уруши» (1945–1991-жж.) иккі жәмийэтлик системиниң (капиталистик вә социалистик) бир-биригә қариму-қарши туруши нәтижисидә Иккінчи дуниявий уруш аяқлашқандын кейин башлинип, 1991-жилқи социалистик системиниң ғулиған вақтиғичә давамлашти. «Соғ мұнасивәтләр уруши» дәвридә мустәмлиқә системиниң вәйран болуш жәрияни жүрди; дуниявий сәһнігө Азия, Африка вә Латин Америкисиниң онлиған йеңи мустәқил әллири чиқти.

Назирқи заман тарихи 1991-жиллардин буянқи дәвирдики асасий вақиәләрни өз ичигә алиду. Бу дәвирдә СССР парчилинип, мустәқил дәләтләр қурулди, күчләрниң йеңи мәркәзлири пәйда болди. Ахирқи он жилликлар көп қутуплук аләмни етирап қилиш — жаһанлишиш жәриянилири билән ениклиниду. Инсанийәт йеңи заманға қәдәм ташлиди, у назирқи цивилизацияләрниң өза ара бекіндилигиниң күчийиши билән тәриплениду.

Мошу вақиәләрниң барлығи билән силәр дәрисликниң қолуңлардики 2-бөлүмидиқи материаллар арқылы тонушисиләр.

Мұәллилләр

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

ХХ ӘСИРНИҢ ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ДУНИЯНИҢ СӘЯСИЙ ХӘРИТИСИ

§ 1. МУСТӘМЛИКИСИЗЛИНИШ ЖӘРИЯНИНИҢ КҰЧИЙИШИ. ДУНИЯВИЙ МУСТӘМЛИКӘ СИСТЕМИНИҢ БОҮРАНИ ВӘ ҒУЛИШИ

Бу дәристө:

- дуниявий мустәмликә системинң боһрани вә ғулиши; мустәмликисизлиниш жәрияниның шәрт-шараитлири;
- Иккінчи дуниявий уруштын кейинки мустәқиллік йолидики һәрикәтниң күчииши;
- мустәмликисизлиниш жәрияни вә унің нәжилири, Африкадыки мустәмликисизлиниш;
- тәрәққият йоллирини таллашниң мәсилелері билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

мустәмликисизлиниш (деколонизация), “соғ мұнасивәтләрууши”, доминионлар, Африка жили, тәрәққият йоллирини таллаш, мәдәний-цивилизациялық тәвәләр

Дуниявий мустәмликә системинң парчалиниши вә ғулиши. Иккінчи дуниявий уруш аяқлашқычә мустәмликә егидарчилиқлар вә мандатқа киргән территорияләр қитъәниң үчтін бирбөлигини өз ичигө елип, унинде Йәр шари аналисиниң үчтін бир бөлиги яшаиди. Қоғылған әлләр йерим мустәмликиліктә болди яки улар империяларниң мандатғаа киргән территорияләр еди. Иккінчи дуниявий уруштын кейин бекінде әлләрдә мустәқиллік йолидики күрәшләр күчәйди. Бу мустәмликисизлиниш жәрияни пәйда қилип, бурунқи мустәмликләр әнді мустәқиллік елиш йолидики күрәшкә киришти.

Ядигерларда сақланылар!

Мустәмликисизлиниш – доминионларға, мандатқа киргән территорияләргө, мустәмликләргө, протекторатларға мустәқиллік вә толук егеменлик бериш жәрияни.

Бу жәриян тиничлиқ йол биләнму, қураллық күрәш түридиму жүриду.

Иккінчи дуниявий уруш нәтижисидә Хитайниң вә Жәнубий-Шәриқ Азия әллиринин наһайити зор тәвәсини бесивалған Японияниң, фашистик Германия вә Италияниң вәйран болуши Азия вә Африканың мустәмликә тәвәлиридики хәлиқләрниң миллий-азатлиғиға қол йәткүзүшкә қолайлық шараит яратти. Метрополияниң (болупмұ Франция вә Голландияниң) өз мустәмликә

егидарчилиқлириға назаритиниң ажизлишиши мустәмликә егидарчилиқтарниң (болупму инглизлиқ доминионларниң) тәсири вә иқтидариниң ешиши; миллий-азалиқ һәрикәтләрниң аммивий түс-характер елип, көплигән әлләрдә униң қураллиқ күрәшләргә улишиши; «соғ мұнасивәтләр урушиниң» тәсири мустәмлиқисизлиниш жәриянииниң шәрт-шараитлири болди.

Мустәмлиқисизлиниш жәрияни онлиған жилларға созулыди. Азияда асасий вақиәләр уруштын кейинки он жиллиқтарда өтти. Японияниң урушта тәслим болуши Һиндихитай, Бирма, Малайзия, Индонезия хәлиқлирини азатлиқ күрәшкә елип чыкти. Улар Японияниң вәйран қилинғанлиғини аңлиши биләнла өз мустәқиллигини жақалиди.

Иккінчи дуниявий урушта мәғлуп болған Германия, Италия вә Япония уруштын кейин мустәмлиқилиридинла айрилдип қалмастин, шунин් билән биллә территориялириниң бир бөлигидин қол үзүшкә тоғра көлди. Фалипкар әлләрму өзлириниң мустәмлиқилирини йоқатти. Метрополияларниң һәрқайсиси буниңға йол бәрмәскә тиришиқини билән, бәрибир өз егидарчилиқлирини сақлап қалалмиди. Үмумән, мустәмликә әлләрниң тарихида болидиған өзгиришләрни тохтитиш мүмкін өмәс еди. Мустәмликә егиликләрдә миллий көчбашчилери башлиған миллий-азатлиқ һәрикәтләр күчийишкә башлиди.

Ойлининлар!

Мустәмликә системиниң парчилиниш сәвәплирини атаңлар.

Мустәмлиқисизлиниш бусқучлири. Мустәмлиқисизлиниш жәрияни бирнәччә онжиллиқтар мабайнида давамлишип, бир-биридин алайдилицинидиған басқучлардин ибарәт болди.

Мустәмлиқисизлинишниң биринчи басқучи (1943–1956-жж.), асасен Азия вә Африка әллирини өз ичигә алди. Европилик әлләр, жүмлидин Англия Палестина вә Иорданияни, Франция болса Ливан вә Сирияни башқуруш-идарә қилиш мандатлиридин ваз кәчти. Италия вә Япония мустәмлиқилириниң тәғдири һәл қилинди.

Мустәмлиқисизлинишниң муһим вақиәлириниң бири жирик азиялық әлләр – Һиндстан вә Пакстанға мустәқилликниң берилishi болди. Инглизлар урушқичә өзини-өзи башқуруш шәрти бойичә тутуп турған мустәмликә егиликләрни сақлап қалалмиди. Һинд миллий конгрессиниң йетекчилири уруш вақтида инглизлар

билән иттипақлишиштин ваз кәчи. Өз мустәқил дөлитини қуруш үчүн мусулманлық һәрикәтму кәң ғулач яйди. 1947-жили августта Һиндстан вә Пакстан көптин күткән мустәқиллигигә қол йәткүзді. Англия Һиндстанни дәсләп икки дәләт – Һиндстан вә Пакстан дәп бөлүвелип, уларға мустәқиллигини беришкә мәжбур болди. Цейлон араллири (Шри-Ланка) вә Бирминиңмұ мустәқиллигини етирап қилишқа мәжбур болди. 1945-жили Индонезия (17-август) вә Вьетнам (2-сентябрь) мустәқиллигини жақалиди. Улар өз мустәқиллигигә узақ жилларға созулған қураллық күрәш нәтижисидә еришти. 1946-жили АҚШ Филиппинға мустәқилик бәрди.

Франция империяның Жирақ Шәриқлиқ бөлиги билән хошлашти. Вьетнамдикі (1946–1954-жж.) уруш нағайити еғир мәғлубийәт билән аяқлашти 1953-жили Франция Камбоджа вә Лаосның мустәқиллигини етирап қилди.

1956-жили Мисирға қарши жүргүзүлгән французлар вә инглизларның уруши мәғлубийәткә учриғандын кейин, Англия Суданниң толук егимәнлигини етирап қилди. Дәсләпки басқұчта мустәмликичиләр егидарчиликлириниң бираз бөлигини сақлаң қелишқа тиришти. Мустәқилликни әнді мустәмликичилектө тутуш мүмкін болмайдыған әлләрла алалиди. Бирақ 1956 -жильдин кейин Англия, 1958-жили Франция өзлириниң мустәмлике егидарчилиридін ваз кечишкә башлиди.

Иккінчи басқұчта, 50–60-жилларның ахирида мустәмликисизлиниш жәрияни Африкани өз ичигे алди. 1956-жили Француз һөкүмити Марокко вә Тунисниң мустәқиллигини етирап қилди. “Алжирни азат қилиш мәйдани” қозғилаңчилири билән 8 жилға созулған (1954–1962 жж.) уруштын кейинла бир миллионға йеқин французлар туридиган Алжирниң мустәқиллигини етирап қилишқа мәжбур болди.

1957-жили Англия Ганаға, Малайзияға, 1958-жили Гвинеяға мустәқиллик бәрди. 1960 -жил «Африка жили» дәп аталған бурулуш дәвригә айланди. Шу жили африкилиқ 17 әл мустәқиллигини алди. Инглизлар вә французларның әң көп егидарчилири орунлашқан Африкада 1960-жилларның бешіде 45 кә йеқин мустәқил дәләт пәйда болди. Унидан кейинки жилларда Африканиң шәрқий тәрипидә инглизлиқ егидарчилири мустәмликисизлиниш жәрияни жүрди. 1961-жили Танганика, 1962-жили Уганда, 1963-жили Кения, 1964-жили Занзибар, Замбия, Малави, 1965-жили Гамбия мустәқиллигини алди. Шундақ қилип, 60—жилларның ахириға қәдәр Африканиң көплигән әллири мустәмлике зәнжиридин қутулди.

Африканиң мустәмлиқисизлиниши хәлиқаралик, африклиқ ичкі дөләтарилик, ирқчилик вә қәбилә арилик зиддийәтләрниң овжә елиши билән қатар жүрди. Йеци пәйда болған көплигән дөләтләрниң бешида һәrbий диктатура яки авторитарлик-монархиялик тәртипләр орниди, пәкәт бирнәччә дөләттила һөкүмран партия сәясий өктичи оппозициягә мүмкінчилик яси迪.

Бурунқы мустәмлиқө территорияләрдә йүзгә йеқин йеци яш дөләтләрниң пәйда болушиниң тарихий әһмийити зор. Бу дөләтләр дуниявий сәясәттиki асасий факторға айланды. Улар БДТға әза әлләрниң үчтін иккi бөлигини тәшкил қилиду. Мустәмлиқисизлинишниң йәнә бир мүһим тәрипи – жаһанлық дәрижидики инсанийәт цивилизациясиниң тәрәкқияти. Бурунқы мустәмлиқө системиниң мустәқил дөләтләр системисиға айлиниши Афроазиялик алп континенттиki тарихий тәрәкқият жәриянини сапалик турғудин өзгәртти дәшкә болиду. Мустәқил дөләтләр хәлиқлириниң әркин тәрәкқиятиға йол ечилди, шундақла миллий урпи-адәтләр, әнъенә-дәстүрләр вә мәдәний-цивилизациялик алайидилеклирини өскәргән һалда йецилиниш вә тәрәкқият йолини таллашқа мүмкінчилик пәйда болди. Коңа ихтисадий қурулмилар вә жәмийәтлик тәртипләрниң турғунлуғи вә өзгиришсiz қелиши жәмийәтлик тәрәкқият йоллириниң һәрхиллиғи вә хилму-хиллиғиға авушти.

Мустәмлиқисизлиниш. Алжир

Тәрәққият (модернизациялиниш) йоллирини таллаш. Учинчи басқұчта (70-жж.) әң кона мустәмликә империя – Португалия империяси ғулиди. 1973-жили узақ жилларға созулған қураллық күрөштин кейин дәсләпкіләрниң бири болуп Гвинея-Бисау мустәқилликкә ериши. 1974-жили апрель ейидики «қәләмпир инқилави» нәтижесидә Португалияда һәрбий диктатура ғулитилғандын кейин, португалиялық башқа мустәмликләрму – Йешил Мұңгұз араллири, Ангола, Мозамбик, Сан-Томе вә Принсипи өз мустәқилигини алды.

Шуниң билән мустәмликисизлиниш жәрияни тохтимиidi. **Төртінчи басқұчта (80–90-жж.)** мустәмликә империялардикі ахирки егидарчилиқтар өз мустәқиллигини алды. 1980-жили Жәнубий Родезияниң (Зимбабве) мәсилеси бир-тola рәтләнди. 1982-жили Англия Белизға мустәқиллик берди. 1990-жили дуниявий жамаәтчиликниң қисими билән Африка Жүмһурийити Намибияниң мустәқиллигини етирап қылди. 1997-жили Хитай Улукбританиядин Гонконгни, 1999-жили Португалиядин Макаони қайтурувалди.

Шундақ қилип, XXI ә. қәдәм ташлиғанды мустәмликә империяләрниң дәври аяқлашти. Һәр һалда сәясий мустәқиллигини алған яш дөләтләр ихтисадий жәһәттин мустәқилликкә еришәлмиди.

«Қәләмпир ағдуруши». Португалия. 1974-ж., апрель

Көплигән яш дөләтләрниң мадари йәтмәйватқан асасий мәсилиси — тәрәкқият жәһәттін арқыда қелиш болмақта. Урушлар, эпидемияләр, ачарчилик, малийәвий бекіндилік (қәриз), этницилік вә территориялык мәсилиләр бу әлләр үчүн адәттиki әһвалға айлинип қалди.

Тәрәкқият (модернизациялиниш) йоллирини таллаш мәслилири. Бу Иккінчи дуниявий уруштин кейинки, болупму мустәмликә империяларниң ғулиши вә мустәмликисизлиништин кейинки барлық Азия вә Африка әлләригә тән ортақ мәсилигә айланди.

Таллаш йоллири ейтарлық көп болмиди: *социалистик нишан, социалистик яки капиталистик тәрәкқият йолиниң* бирини таллашқа тоғра кәлди. Һәрқандак таллашта һәrbir әлниң өзигә тән мәдәний-цивилизациялык алайидилеклири вә әнъәнә-дәстүрлири ениқлиғучи амил болди. 30 жил мабайнида Хитайды, Вьетнамда вә Шималий Кореяда социалистик тәрәкқият йоли синақтын өтти. XX ə. 70-жж. оттурисида бу йол Хитайни нағайити еғир ихтисадий боһранға әкәлгәнлиги мәлум. Әнді униңға тәрәкқиятниң башқа йолини, йәни базар ислаһатлири вә дөләтлик назарәтни пәсәйтиш йолини таллашқа тоғра кәлди. 90-жж. бешіға қәдәр социализмни қурушниң марксчә үлгиси өз әһмийитини йоқитип, күн тәртивидин чүшти.

Африкиниң бир қатар әллири вә бәзи Әрәп әллиридә «социалистик нишан» идеяси мұваппәқийәтсизликкә учриди. Дөләтлик мұлуккә өткүзүш, кооперативлаштуруш, бир партиялық сәяси системини орнитиш, ахир heсапта, егилекни вәйранчилиққа учритип, бюрократлиққа, парихордуқ-коррупцияғә вә авторитарлиқ-диктаторлук тәртипниң орнишиға, шуниң ақиvetидин — бирқатар һәrbий ағдурушларниң йүз беришигә елип кәлди. «Социалистик нишан» йолини таллиған көплигән әлләр базар мұнасивәтлири вә көппартиялық системиға өтүшкә мәжбур болди. Бу жәриянда әнъәнә-дәстүр вә мәдәний-цивилизациялык алайидилекниң тәсири жуқури орун алди.

Азия вә Африка әллириниң келәчәк тәрәкқият йоллириға яки йецилиниш жәрияниға қәдәм ташлашта уларға хас, тәсир қилғучи сәвәпләр болуп heсаплинидіған нағайити күчлүк мәдәний-цивилизациялык тәвәләр ениқланды. Уларниң шәкилләнгән дәстүрлириниң күчлүклиги шунчеликки, уларға һечқандак Европилик тәсирниң күчи болмиди. Улар әсирләр мабайнида шәкилләнгән өзлиригә тән әнъәнә вә мәдәний-цивилизациялык алайидилеклиригә қарап, мустәқил тәрәкқият йоллирини таллимакта. Мана шундақ мәдәний-цивилизациялык тәвәләр Азия Африкада төрт:

1. Хитайлиқ-конфуцийлик тәвә (Хитай, Япония, Вьетнам, Корея, Тәйвән, Гонконг, Сингапур).
2. Һинд-буддистлик-мусулманлық топ (Һиндстан, Пакстан, Жәнубий-Шәриқ Азия).
3. Әрәп-мусулманлық тәвәси (Йекин Шәриқ, Авғанстан, Ирак, Иран, Мәғрип әллири).
4. Мәркизий вә Жәнубий Африка (онлиған һәрхил вә еник шәкиллиніп болмиған дөләтләр, һәрбий-қәбиләвий тәшкилләр).

Үчинчи аләм әллириниң көпчилигиниң тәрәққият нәтижилири дайым зиддийәтлик болуп көлди. Турғунлук һәкқидә пессимистик молжамларға вә 50–90-жж. тәрәққий өткән капиталистик әлләрдин арқыда қелишниң тез өсүватқиниға қаримастин, үчинчи аләмниң бирнәччә онлиған әллири ихтисат вә ижтимай саһани индустрияләштүрүш вә модернизацияләштә (йецилаш) хелә муваппәқийәтләргә қол йәткүзді. Бу йәрдә атап өтидиған әлләр қатарида, әң алди билән, “кичик вә оттура йолvasлар” топи (Сингапур, Гонконг, Тәйвән, Жәнубий Корея, Малайзия, Таиланд, Түркійә) вә жирик “hәждиналар” (ХХЖ, Һиндстан, Индонезия, Нигерия, Пакстан) болди. Үчинчи аләм әллири тәрәққият сұръити жәһәттин йетәкчи капиталистик әлләрниң тәрәққиятидин икки һәссә артуқ дәрижигә йәтти. Қийинчилиқтарға қаримастин, бир қатар тәрәққий өткүчи әлләр баричә утумлуқ ихтисадий вә ижтимай қурулмилар қурушқа муваппәқ болалиди.

Үчинчи аләм – XX ə. иккінчи йериміда пәйда болған сәясәтшұнаслиқаталғуси. Униңға “соғ мұнасивәтләр” урушиға вә униңға тән аммивий қураллениш жәрияниға беваситәқатнашмиған әлләркириду. Дәсләпки вақитта Үчинчи аләмәллиридәп АҚШ йетәкчилигиди жирик капиталистик әлләргиму (Бириңчи аләм), социалистик һәм достлук әлләртопиға (Иккінчи аләм) кирмәйдіған барлық әлләрни ататти. Һазирқи вақитта “тәрәққий өткүчи әлләр” уқуминиң синоними сұпитидә қолпинилиду.

Билимніңнитәкшүр

1. Мұстәмликилиқ системиниң ғулашқа башлишиға немиләр сөвәп болди дәп ойлайсиләр?
2. *Африка жили* деген немини билдүриду? Африкидики мұстәмликисизлиниш дәвриниң асасий басқучилирини атаңлар.
3. Һәрхил мәдәний-цивилизациялық тәвәләрдики йецилиниш йоллирини таллашниң қандақ алайдиличирини тәқитлигөн болаттиңлар?
4. Бирқатар афроазиялық әлләргө «социалистик нишан» идеясини қоллинишниң ақивәтлирини қандақ бағалаттиңлар?
5. Уруштын кейинки мұстәмликисизлиниш жәрияниға һәрхил мұстәмликичи державиларниң ортақ яки алайдың принципири һәкқидә немә ейтишқа болиду?

6. 50–90-жж. Учинчи аләм өллириниң тәрәкқият йәкүнлири қандақ болди?
7. Учинчи аләмниң һөрхил тәвәлиридә тәрәкқиятниң һөрхил болушиниң сәвәплири немидә? Европиниң тәсири жүрмәйдіған Азия вә Африкадыки күчлүк цивилизациялық тәвәләрни атаңлар.

Жәдвәл билән ишләш. Қандақ ойлайсиләр, ижтимаий-ихтисадий тәрәкқиятта Шәриқ Фәрипни «қоғлап өтүп кетәләмдү»?

Нә-ә, сәвәви:	Яқ, сәвәви:
1.	1.
2.	2.
3.	3.

§ 2. БРИТАНЛИҚ ҺИНДСТАННИ ӘЛҮШ ВӘ ИККИ ДОМИНИОННИҢ ТӘШКИЛЛИНИШИ. МУСТӘҚИЛ ҺИНДСТАН ВӘ ПАКСТАННИҢ ЖАКАЛИНИШИ

1947-ж. Британлиқ Һиндстанниң бөлүнүши. Мустәқил Һиндстан вә Пакстан дәләтлириниң қурулуши. Британ империясинаң мустәмликасы болған Һиндстан Иккінчи дуниявий уруш ахирлишиши биләнла өз мустәқиллигини елиш йолиға чүшти.

Иккінчи дуниявий уруштин кейин Британ һөкүмити Һиндстанни бундин кейин өз қол астида туталмайдығанлиғына көз йәткүзді. Буни һиндлиқтарниң өзлириму чүшәнди. Мусулманлар Лигиси болса мусулман аһалисини мустәқил мусулман дәлитетини қурушқа чақырды. Һиндлиқтар билән мусулманлар арисидиқи мунасивәтләр умумий миллий харakterға айланды. Минлиған адәмләрниң өлүмігә әкәлгән диний харakterда пәйда болған қанлық тоқунушлар йүз бәрди.

1946-ж. февральда Бомбейда пүткүл Һиндстан зимиинини қаплиған аммивий қозғилаң партлиди. Йәрлик инглизлиқ мәмурыйәтләрдә ишләйдіған һиндлиқтар өз дәлитетини өзи идарә қылалайдығанлиғини испатлди. Стратегиялық зөрүрийәтлири вә Иккінчи дуниявий урушниң елип кәлгән ихтисадий чиқимлири Англияниң Һиндстанға сөзсиз мустәқиллигини бериш

Будәристә:

- Иккінчи дунивий уруштин кейинки Британлиқ Һиндстан, 1947-ж. Британлиқ Һиндстанниң бөлүнүши;
- мустәқил Һиндстан вә Пакстан дәләтлириниң қурулуши;
- Бангладеш Жумһурийитиниң қурулуши төғрилиқ билимиз.

Тираж сөзләр:

доминион, Клемент Эттили, Джавахарлал Неру, Мұһәммәт Әли Джинна, мусулманлик Пакстан вә һиндлиқ Иттипақ (Һиндстан), Маунтбеттен плани, Бангладеш

Махатма Ганди вә
Джавахарлал Неру

келәлмиди. Инглизлик Эттли һөкүмити кәсқинликни овж алдурмаслық үчүн Һиндстанни Лондондин башқурулидиған доминионға айландурушқа тиришти.

Бирақ 1947-ж. августта Һиндстан өз мустәқилигини жакалиди. Һиндстанниң премьер-министри болуп Джавахарлал Неру тайинланды. “Пүткүл дуния сүт уйқыда ухлаватқанда saat тилиниң түн йеримини көрситиши билән Һиндстан наят вә өркинлик үчүн ойғанды. Узақ вақит мабайнода езилгән милләтниң роһи ахирида өзини көрситәлиди”, — дегән ялқунлук сөзлири билән Джавахарлал Неру 1947-ж. августниң 14 дин 15 гә қарыған түни Һиндстанниң мустәқиллигини жакалиди.

Һиндстан мустәқилликә еришкини билән, у һинд вә мусулманлардин ибарәт икки топқа бөлүнгөн еди. Һинд миллий-азатлик һәриkitиниң муһим шәхси болған Махатма Ганди пүткүл наятниң армини болған биртуташ мустәқил Һиндстанни қуруш мәхсити вәйран болди дәп несаплиди. У дайым мустәмликичиләргә қарши күрәштә умумға бирдәк, конфессия арилиқ вә күч қолланмаслық һәрикәтлири билән бирлишип күришишкә үндигән еди. Сабық Британлик Һиндстан мустәмликә һөкүмәтниң чәксиз автократиясидин — парламентлик һакимийәт системисиға узақ йолни бесип йәтти. Дәсләптә бу жәриян икки дәләтниң пәйда болушини тамамән несапқа алмифан еди. Һәр налда мустәқиллик йолидики күрәштә мусулманлық азчилиқ билән көпчилик индуслар арисида бир -биригә нисбәтән ишәшсизлик вә риқабәтчилик көләңгүси пәйда болди.

1946-ж. сайламда Мұһәммәт Әли Джинна йетәкчилигиди Мусулманлар Лигиси Һинд Миллий конгресси билән бирдәк сәясий күч сүпитетидә бәқитилди. Шунин һинд мусулманлири үчүн мустәқил дәләт қуруш йолидики һәрикәт пааллашты.

Бир мәзгилдә бирнәччә жирик диний-этникилиқ тоқунушлар йүз бәрди. Шундақ тоқунушларниң биридә, 1946-ж. 16-августта Калькутта шәһиридә минға йекин адәм қаза болди. 1947-ж. беши-

зөрүрийитини һис қилдурди. Уруш аяқлашқандын кейин Үлукбританияниң Клемент Эттли башқурған лейбористик һөкүмити бу жәриянни чапсанлити киришиду. Бирақ Лондон, Һинд миллий конгресси (ИМК) вә Мусулманлар Лигиси арисидики биртуташ дәләт қуруш тоғрилиқ музакирилири йәқдил қарапға

да индуслар, мусулманлар вә сикхлар арисидики тоқунушларниң ақиветидин Пенджаб провинциясинаң һөкүмити истипаға кетиду. Йеңи һәмдә ахирқи британлиқ йәрлик башчи Луис Маунбеттенға бундин кейин биртуташ һинд дөлитини тутушқа деген үмүт билән хошлишиш зәрүрлигини чүшәнди. Бу пикир билән, Ганди вә Неруинң қаршилиғиға қаримастин, ҺМКму келишти. Ахир һесапта һәр икки тәрәпму айрим Пакстан дөлитини қуруш зәрүрийитини етирап қылди.

Бирақта мустәқиллик вә сабиқ британлиқ мустәмликиликтин Һиндстан вә Пакстан дәп иккигә бөлүш һәр икки йеңи дәләт турғунлириғиму наһайити көп зәрдапларни елип кәлди. Қалайми-қанчилик жиллири 7—8 миллионғичә адәмләр Һиндстандикі вәтинидин, өй-жайидин айрилип, Пакстанға қачти. Тәхминән шунчилек адәмләр әксинчә, Пакстандин қечип, Һиндстанда қаصاد болди. Динчиларниң тәшкеллиши билән болған зорлук-зомбиликтардин йүзмиңлиған адәмләр қаза болди.

1947-ж. 15-августта Һиндстан мустәқиллигини жақалиғанда, йеңи Пакстан дөлитиму пәйда болди. Пакстан шу кәмдә икки бөләктин ибарәт болди: *Ғәрбий Пакстан* (йәни, һазирқи Пакстан дөлитиниң территорияси) вә *Шәрқий Пакстан* (һазирқи Бангладеш дөлитиниң йери).

1947-ж. 15-августта Һиндстаниң мустәқиллиги тоғрилиқ қанун күчигә киргәндегин кейин дәләтлик һакимийәтниң алдидә турған асасий вәзипиләр: мәмурый аппаратни вә қураллиқ күчләрни һиндлаштуруш, йеңи Конституцияни тәйярлаш үчүн иш башлаш вә федeraçãoниң субъектлири билән алақә-мунасивәт системисини бәрпа қилиш. Һиндстаниң дәләтлик чегарисини ениқлаш мәсилеси техничә һәл қилинмиди вә у Һинд иттипақиға князьликтерни қошуш тәртивини түзүш зәрүрлигигә бағлиқ тохтиди. Министрлик князьликтерниң сәясий һакимийитини Һинд Иттипақиниң мәркизий һакимийәт органлириға өткүзүш тәртивини ениқлиди. Князьликтерниң һәрбий күчлири өзини өзи тарқитиветишкә яки һиндлик мунтәзим армия тәркивигә қошулушқа тегиши болди.

Князьликтерниң Һиндстанға яки Пакстанға қошулуши, жуқурида аталған мустәқиллик қануни бойичә турған хәлиқләрниң өз әрки вә таллишиға бағлиқ бол-

Мұнәммәт Али Джинна вә
Махатма Ганди

ди. 1947—1949-жж. 601 князьликтин 555-и Һиндстанға қошулдидә, қалғанлири болса Пакстанниң туркивигे кирди.

Князьликләрниң доминиолар билән интеграциялиниш жәрияни бирқатар тәвәләрдә еғир жүрди вә қураллық тоқунушларға йәткүзгөн қаршилиқларға дучар болди. Адәттә, мундақ әһваллар мусулманлар зич орунлашқан тәвәләрдә йүз бәрди. Хайдарабад, Джамму вә Қәшмир князьликлиридә баричә кәсқинләшкән вәзийәт шәкилләнди. Һинд армиясини киргүзүш арқилиқ бир жил ичидә Хайдарабад вә Джаммуни бесивелиш мәсилиси һәл қилинса, әнді Қашмир мәсилиси болса Һиндстанниң та бүгүнгичә һәл қилинмай келиватқан мәсилисигә айланди. Бу әһвал Һиндстан вә Пакстан арисидики бирнәччә һәрбий тоқунушларниң йүз беришигә сәвәп болуп, жәнубий азиялик тәвәдики умумий әһвални кәсқинләштүрмәктә.

Пакстанниң қурулуши мәсилиси мусулманлар вә һиндлар территориялири арисидики чегариларни ениклашниң қийинчилиғидин пәйда болди. Инглизлар өзлиригә қазилиқ қилиш яки яхши-хоп қилиш хизмитини алғини билән уларниң һечбир иш-паалийити ижабий нәтижә бәрмиди. Чегара линияси Пенджаб штатидики Лахор вә Амритсар шәһәрлири ариси билән вә Қалькуттиниң шәриқ тәрипи билән өткүзүлди. Бирақ әң қийинчилиқ пәйда қилған нәрсә чегара өткән йәрләрдики Һинд вә мусулманларниң арилаш орунлашқан йәрлири вә һинд йеридә мусулманларниң, мусулман йеридә болса Һиндликларниң көп топлиниши болди. Һиндларниң йериниң бир бөлигидин Пакстанниң бөлүнүп чиқиши һәр икки тәрәпкә қачқан зор адәмләр көчиниң пәйда болушиға елип кәлди. Этника арилик рәһимсиз тоқунушлар оти туташти. Қачақлар олтарған поезларға диний һиндлик, сикхилик вә мусулман фанатлири һужум қилип, бир-бирини қирғинчилиққа учратти. Бу хил қанлиқ қирғинчилиқлар шәһәрләрниму өз ичигә алди. Һиндстанниң бөлүнүши наһайити зор аһалиниң тәғдиригә тәсир қилди; һинд-мусулман тоқунушлири акыветидин *12 миллион адәм* қачақларға айлинип, униң *500 миңи* қирилди. Әпсуски, 1947-ж., йәни Һиндстанниң мустәқиллик алған жили униң тарихидики әң бир еғир дәвир болди.

Һиндстанниң ахирқи вице-короли лорд Маунбеттенниң планы бойичә әлни 1947-ж. диний принцип бойичә бөлди. Биртуаш дөләтниң орниға икки доминион — мусулманлық Пакстан вә һинд турғунлири бесим болған Һинд Иттипаки (Һиндстан) қурулди.

Пакстан. Пакстан илгири Һиндстанниң бир бөлиги болған еди. Бирақ Һиндстанниң мошу бөлигидики аһалиниң толук исламлишиши ейтарлық қурулмиилик өзгиришләргө елип кәлди. Бу йәрдә

жамаәлиқ-кастилиқ система ажизлап, сәясий турақсизлик пәйда болди. Бирнәччә жиллар мабайнида сәясий һакимийәтни Мусулманлар Лигиси жүргүзdi.

Шундақ қилип, нәк шу 1947-ж. 15-августта Жәнубий Азия йеридә йеңи мустәқил дәләт — Пакстан доминиони жақалинип, униң биринчи генерал-губернатори болуп Мусулманлар Лигисиниң һәмдә мустәқил Пакстанни қуруш һәриkitиниң йетәкчisi Мұһәммәт Әли Джинна бәкитилди.

Британлиқ Һиндстани бөлүшниң асасыға елинған диний-жамаәлиқ принцип субконтинентниң мусулманлар зич орунлашқан тәвәлирини бөлчәкләшкә әкәлди: шималий-ғәриптә — Фәрбий Пенджаб, Синд, Шималий-Фәрип чегарилиқ провинция, Белуджистан — Фәрбий Пакстанға; шималий-шәриқтиki — Шәрқий Бенгалия вә Ассам провинциясиниң Силхет округи — Шәрқий Пакстанға өтти. Шундақ қилип Пакстан икки парчиға бөлүндi: Фәрбий Пакстан (назирқи Пакстан) вә Шәрқий Пакстан (назирқи Бангладеш). Шәркидә бенгаллиқлар маканлиса, ғәрвидә пенджаблиқлар, синдхилар, пуштунлар вә белуджлар охшаш һәрхил хәлиқ вәкиллири яшиди. Һәтта диний етиқати бойичә биртуташ хәлиқ — бенгаллиқлар иккигө бөлүнүп кәтти: униң исламлиқ бөлиги Шәрқий Пакстанниң тәркивидә қалса, бенгаллиқ-һиндлар һиндлиқ Бенгалия штатиниң асасий аналисини тәшкiл қилди.

Әлиң сәясий тәрәкқиятиға тәсир қилидиган муһим амилларниң қатарыға умумий ижтимаий-ихтисадий, мәдәний жәһәттин арқида қелиш, заманивий ихтисат саһалириниң ейтарлық ажизлиғи, әнъенивий ижтимаий вә сәясий қурулмиларниң мустәһкемлиғи, дәләт наягиниң барлық саһалирида наһайити зор тәсири бар патриархаллық вә диний көрүнүшләрниң сақлинишини ейтишқа болиду. Пакстан өзиниң турғунлириниң этникелиқ хилму-хиллиғи, шундақла айрим тәвәлириниң ижтимаий-ихтисалдий вә сәясий тәрәкқият дәрижисиниң бирхил әмәслиги билән алайдилициниду.

1956-ж. Тәсис жиғини әл Конституциясини тәстиқлиди. Пакстан Ислам Жүмһурийити дәп жақаланди. Һиндстанның пәрқи Пакстанда һакимийәтниң президентлик түри жарий қилинди. Һөкүмәтни премьер-министр башқуриду. Парламентниң қош палатисиму чәклик нокуққа егә. 1958-ж. ағдуруштын кейин йәрлик органларниң

Пакстан вә Һиндстаниң байрақлири

накимийитини чәкләйдиған бу тенденция күчәйди. 1962-ж. йеңи Конституция қобул қилинди. 1977-ж. З.Бхутто сайланған һөкүмәт ағдурушқа учрап, генерал Зия-ул Һәқниң һәрбий диктатуриси орниди. Униздин кейин накимийәт бешіға З.Бхуттониң қизи Беназир Бхутто башқурған һөкүмәт кәлди. Мусулман дөлити үчүн һөкүмәт бешіға аял кишиниң келиши һәйран қаларлық әһвал болди.

Пакстанму Һиндстан охшаш капиталистик тәрәққият йолини таллиди, һәр һалда әлни демократиялик йол билән тәрәққий әткүзүш қийинчилик пәйда қилмай қалмиди. 1970—1980-жж. Пакстанда муһим ислаһатлар жүргүзүлди. Һиндстандикегә охшаш, үәр мунасивәтлиридә дәллаллик үоқитилип, үәр деханларға бөлүп берилди. Санаэттә дәләтлик секторниң асаси селинди, хусусий мұлұқчилик, карханичилик вә өткүр зиддийәтләр қайтидин овж алди. Шәрқий бөлигидә, үәни Бангладешта, Ғәрбий Пакстандин наһайити жирақ орунлашқан тәвәдә модернизация яки үецилиниш жәрияни тосқунчилиқтарға учрап, наһайити аста жүрди вә ижтимаий зиддийәтләр овж алди. Бу әһвал Бангладешниң мәркизий накимийәт билән мунасивитини мурәккәпләштүрүп, ахир несапта униң Ғәрбий Пакстандин бөлүнүп кетишигә әкәлди. Шундақ қилип, Бангладеш мустәқил жүмһүрийәт болуп бөлүнді.

Пакстан вә Бангладеш ихтисадий тәрәққият жәһәттин бирбиридин ейтарлық һалда жирақ турсиму, сәясий тәрәққият жәһәттин көплигән охашлиқтарға егә.

Үәр икки әлдә көп партиялик система можут, конституциялик нормилар вә сайлам системиси европилик үлгигә охшиғини билән, бу икки әлниң тәрәққиятида исламниң тәсири наһайити күчлүк.

Маунбеттен плани. “Маунбеттен плани” – 1947-ж. июньниң бешида Мусулманлар Лигиси, ҺМК, сикхларниң вә Улукбританияниң йетәкчилиги қоллиған һөжжәт. У 10 һәптидин кейин әмәлгә ашурулушқа башлиди. Бу планниң асасий принциплири бойичә һәрбир тәвә турғунлириниң көпчилигиниң қараги билән қайси дәләтниң тәркивигә киридиғанлиғини ениқлаш керәк. Нәтиҗидә Пенджаб вә Бенгалия охшаш “арилаш” провинцияләр бөлчәклинип, назир қисмән Һиндстанға, қисмән Пакстанға, қисмән Бангладешқа тәэллук болмақта. Пәкәт бирда дингә етиқат қилидиған тәвәләр аһалисиниң әһвали бир қәдәр үеник болди. Шундақ қилип, Синд, Белуджстан провинциялири вә Британлик Һиндстанниң шималий-ғәрбидики башқа территорияләр Пакстанға қошулушқа аваз бәрди. Әнди һинд князьликлириниң көпчилиги болса неч

тосалғусиз Һиндстанға қошулди. Пакстанниң асасини салғучи Мұһәммәт Джинна: “Бизниң мәхситимиз—әлниң ичиimu, сиртидimu тиничлик орнитиш, биз хошнилиримиз билән өз ара течлик, һәкқаний достлук мұнасивәттә яшиғумиз келиду”, — дәп ейтқан еди. Бирак кейинәрек бу концепция реал һаятта әмәлгө ашмиди.

Билимніңнітәкшүр

1. Бурунқи Британлиқ Һиндстан йеридө Һиндстан вә Пакстан дәләтлириницә қандақ пәйда болғанлиғини ейтип беріңдер.
2. Мустәқил дәләтлөрни қурушта Англия қандақ принципқа асасланды?
3. Маунбеттен плани немини көзлиди?
4. Һиндстанни бөлүш қандақ принципларға тайинип жүргүзүлди?
5. Бангладеш дәлити қачан вә қандақ пәйда болди?

ЖӘДВӘЛ БИЛӘН ИШЛӘШ. Һиндстан вә Пакстанниң ижтимаий-ихтисадий тәрәққияти бойиче жәдвәл түзүп, уни толтуруңдар. Тәрәққияттидики пәриқләрни ейтіңдер.

Һиндстанниң ихтисадий-ижтимаий тәрәққияти	Пакстанниң ихтисадий-ижтимаий тәрәққияти

§3. АФРИКА ЖИЛИ. ФРАНЦИЯДИКИ МУСТӘМЛИКИЧИЛИК МӘСИЛИЛИРИНИҢ КӘСКИНЛИШИШИ

Мустәмликиләр хам әшия, әрзән әмгәк күчи, мәһсулат өткүзүш базири вә капитал селиш саһаси сұпитидә. Мустәмликиләр вә мустәмликичилік монополиялық капитализмға дәвирдә, һәтта капитализмдинму көп вақит илгири можуут болған. XIX ә. ахидидин башлап мустәмликичиліккә тән алайдишилік Фәрип цивилизациясинин вәкиллири болуп несаплинидіған аләмниң іетекчи индустриялық әллири: Улукбритания, Франция, Германия, Голландия, Испания, Италия, Португалия, АҚШ в.б. жирик мустәмликтә державилири арисидики аләмниң территориялық бөлүнүшини аяқлишишида болди. Шәриқ цивилизацияси әллиригә ятидиған Япония мәлум бир алайдишиліккә егө еди. Аталған әлләр пүткүл Африка вә Полинезияни бесивелип, Азиядикі вә Латин Америкисидиқи өз мәвқәлирини мустәһкемлиди.

Будәристә:

- мустәмликиләр хам әшия, әрзән әмгәк күчи, базар вә қошумчә саһалар сұпитидә;
- йеңи хәлиқарылық вәзийәт;
- Африка жили. Францияның мустәмликтә сәяситиниң боһраны тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзлөр:

хам әшия, мустәмлиқ, мустәмликләш) — колонизация, Африка жили, хәлиқарылық вәзийәт, интеграция

Мустәмлиқе системиниң парчилиниш сәвәплири. Иккінчи дуниявий урушниң аяқлишиши Азия вә Африка хәлиқлириниң наятидики йеци дәвирни ачты. Фәрбий Европа әллириниң бирнәччә әсирләр мабайнда қурған мустәмлиқе системиси XVI—XVII әә. башлап ғулашқа башлиди. Хитай вә Жәнубий-Шәриқ Азия әллириниң кәң зимиини бесивалған Японияниң вә фашистик Германия hәм Италияниң мәғлубийити Азия вә Африкадыки жирактика мустәмлиқе хәлиқләрниң азатлық елишиға қолайлық шарапт яратти. Көплігән хәлиқләр дәсләп қетим өз дәләтчилигигә егә болди, өз тәғдирини өзлири ениқлиди, башқа әлләр билән сәясий, ихтисадий вә мәдәний мунасивәтләрни орнатти. 60-жж. оттурисиға қәдәр аләмниң сәясий хәритисидә дәләтләрниң дуниявий бирләшсесисиниң 50 тин көп йеци әзалири пәйда болди.

Ойлининңлар!

Шундақ қилип, мустәмлиқе система дуниявий һадисигә айланди. Әндилектә хам әшия мәнбәси, әрзән ишчи күчи, мәһсулат өткүзидіған базар вә капитал-мәбләғ салидіған саһа сұпитидә мустәмликләрниң роли дуниявий базарниң тәрәккүй етиши билән биллә өсүшкә башлиди.

Мустәмлиқе системиниң парчилиниши бир қатар амиллар билән қышаңдұрғылду:

Ихтисадий амил — мустәмлиқе әлләрдә тағкан санaitиниң асаси селинди, ишләп чиқирилған товарларға авуштуруш үчүн Европиға хам әшия йәткүзүш системиси рәтләнди вә йәрлик буржуазия шәкилләнди. Бу мустәмлиқе системиниң ихтисадий жәһәттин парчилинишиға елип кәлди.

Сәясий амил — Фәрип әллиридә демократияниң кәңийиши, аһалиниң барлық қатlamлириниң сәясий наятқа арилишип, мустәмликләрни назарәт қилиш бойичә мәркәзләштүрүлгән дәләтлик мәһкимиләргә қарши болуши. Бу, өз новитидә, сәясий жәһәттин парчилинишқа елип кәлди.

Идеологиялық амил — мустәмлиқе әлләрдә европитлик мәдәний қәдрийәтләрниң, маарип, наят тәрзиниң бәзи тәрәплири мәлум дәриҗидә мустәмликичилекниң асасий испатини — африкилиқ-азиялық әлләрдике европилицеларниң “цивилизацияләштүргүчі (мәдәний-тәрбийәвий) миссияси” тоғрилиқ испатлирини ажызлитип, идеологиялық парчилинишқа йүзләндүрди.

Ойлиниңлар!

Мустәмликә системиниң парчилиниш сәвәплирини атаңлар.

Миллий-азатлық һәрикәт Иккінчи дуниявий уруш вақтида техиму күчлүк суръет алди. Бу мустәмликә хәлиқлириниң метрополияләргә Германия билән урушта көрсөткән зор ядими билән мунасивәтлик болди. Мустәмликә әлләрдин армия үчүн қошумчә әскәр, йемәк-ичмәк, һәrbий санаәт хам әшиялири, һәтта бәзи һәrbий материаллар әвәтилип турди. Уларни, асасөн, Англия елип турди (һәтта француз мустәмликилиридин). Йеқин Шәриқ (әң алди билән: Иран, Ирак, Сауд Әрабийәси) британлық армияни нефть билән тәминлиди. Нәк Африкада Генерал де Голльниң француз һәrbий қисимлири шәкилләнді. Мустәмликләр уларниң иттипақдашлири сүпитидә қатнашти вә уруштин кейин жавап қәдәмләр күтүшкә һәқлиқ болди. Уруш жиллирида мустәмликләр өз алдиға можут болуш вә тәрәкқиятниң өзигә хас тәжрибилирини топлиди.

Ойлиниңлар!

Иккінчи дуниявий уруш вақтида мустәмликә әлләрниң аһалиси метрополияләргә қандақ ярдәм көрсөтти?

Йеңи халиқаралық вәзийәт. Иккінчи дуниявий урушниң йәкүнлири икки асасий ғалипкар — СССР вә АҚШни ениклиди. Әнди уларниң сәясити вә мәнпийәтлири дуниявий ишларниң йөнилишини ениклиди. АҚШ урушқа “хәлиқләрниң әркинлиги үчүн күришиш” шиари билән қатнашти вә мустәмликә әлләрниң базириға әркин қол йәткүзүшкә интилди. СССР Фәрипниң Шәриқтиki мәвқәсииниң ажызлишишини вә шу йәрләрни өзиниң тәсир даирисигә еллишни көзләп, “империализмниң мустәмликә системисини йоқитишқа” паал тиришти.

Азат қилинған әлләрниң мустәмликичилик билән күришиши мустәмликичиликниң ғулишиниң муһим сәвәпчиси болди. Мустәқиллик алғандын вә БДТ тәркивигә киргәндеги кейин, улар башқа хәлиқләирниң әркинлиги үчүнму күрәшкә паал арилишип турди. Мошундақ әлләрниң сани көпәйгәнсири, БДТниң бу йөнилиштиki паалийити хелә утумлуқ болушқа башлиди. Бу әлләр миллий азатлық һәрикәтләргә беваситә қоллаш көрсөтти. Мустәқил әлләрниң көлгүси бирләшмилириниң асаси мошундақ селинди.

1959-ж. декабрьда Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң қарари билән 1960-жил—Африка жили дәп жүакаланды. 1960-ж. бельгиялик Конго, британлиқ әң жирик мустәмлике әл Нигерия, шуның билән биллә британлиқ назарәт астида болған Сомали өз мустәқиллигигә еришти. Умум алғанда, 1960-ж. 17 африкилиқ дөләт мустәқилликкә еришти. 1961-ж. Съерра-Леоне вә Танганьика, 1962-ж. Уганда, 1963-ж. Занзибар вә Кения, 1964-ж. Шималий Родезия вә Ньясаленд, 1965-ж. Гамбия мустәқил өлгө айланди. Британлиқтар сабиқ мустәмликиләрдә өз тәсирини сақлап қелиш үчүн барлық мүмкінчиликләрни пайдиланды. Азат қилинған территорияләрниң көп бөлиги Һәмдостлукқа кирипла қалмастин, шуның билән биллә, дөләт рәһбири сұпитидә инглиз мәликиси Елизавета II ни жүакалиди.

ХХ ə. 90-жж. оттурисиғичә Африкадыки 11 дөләт өзлириниң дөләтлик мәртивисини алди. Тәжитләш лазымки, африкилиқ әлләрниң көпчилиги метрополияләр билән зич мунасивәтлирини сақлап қалди. Уларниң көпчилиги Британлиқ вә Французлук Һәмдостлукқа кириду.

Ойланиңдар!

Европиلىқ әлләр мустәмликиләрдик тәсирини қандақ сақлап қалди?

Францияниң мустәмликә сәяситиниң боһрани. Иккинчи дуниявий урушниң башлининишиға қәдәр Франция британлиқ мустәмликә империядин кейинки әң жирик империяларниң бири болди. У 12 миллион квадрат километр территорияни өз ичигә алди, у йәрдики аһали сани 70 миллион адәмни тәшкил қилди. Францияниң мустәмликә империясинаң тәркивигә Шималий Африка (Алжир, Тунис, Марокко); Фәрбий вә Экваторлук Африка, Мадагаскар, Сомали қирғиғи, Сирия вә Ливан, Һиндихитай (Камбоджа, Лаос вә назирқи Вьетнам территорияси), Һиндстанниң 5 шәһири, Полинезия, Йеңи Каледония, Йеңи Гебридлар (франко-britанлиқ кондоминиуми), Гваделупа, Мартиника, Сен-Пьер вә Микелон араллири, Гвианиниң бир бөлиги, шундақла бирнәччә кичик араллиқ егидарчилиқтар кирди.

Ойланиңдар!

Хәритидин Францияниң мустәмликлирини көрситиндер!

Иккинчи дуниявий уруш мустәмликалардың езилгөн вә бекінде хәлиқләрниң миллий азатлық һәрикитини күчәйтти. 1945-ж. Ливан, Сирия, Вьетнам, Камбоджа вә Лаоста бу һәрикәтләр ғәлибә қазанды. Уруш мустәмликалар вә метрополияләр арисидики мұнасивәтләргә чоңқур тәсир қилди вә Францияниң мустәмлике сәяситини түп асасидин қайта қурушқа мәжбурлиди. XIX ə. буян француз мустәмлике сәясити қоллинип көлгөн езиш вә пайдилинишниң кона түрлири үеци әһвалларға мувапиқ болмиди. Француз егидарчилиқлириниң көплігөн хәлиқлири, сәсий мәстәқиллик билән биллә, метрополияләргә сәсий тәләпләрниму қойди. Франция Һиндхитайдын Иккинчи дуниявий уруш аяқлашмай турупта айрилди. 1941-ж. Франция Сирия вә Ливандыки мандатлық режимниң йоқитилидиганлиғини жақалашқа мәжбур болди, 1944—1945-жж. мошу Әрәп дәләтлириниң мустәқиллиги етирап қилинди. Марокко, Тунис вә Францияниң башқиму Африка егидарчилиқлирида миллий азатлық һәрикәт сүпәтлик үеци дәриҗигә көтирилди. 1945-ж. май ейіда Алжирда мустәмлике һакимиәт бесип ташлиған стихиялық қураллық қозғилаң партлиди. Мундақ әһвалда француз һөкүмранлириниң мустәмлике сәясәт саһасидики асасий стратегиялық мәхсити Францияниң мустәмлике империясиниң толук ғулишини болдурмаслиқ, үәни уиниң алдини елиш болди.

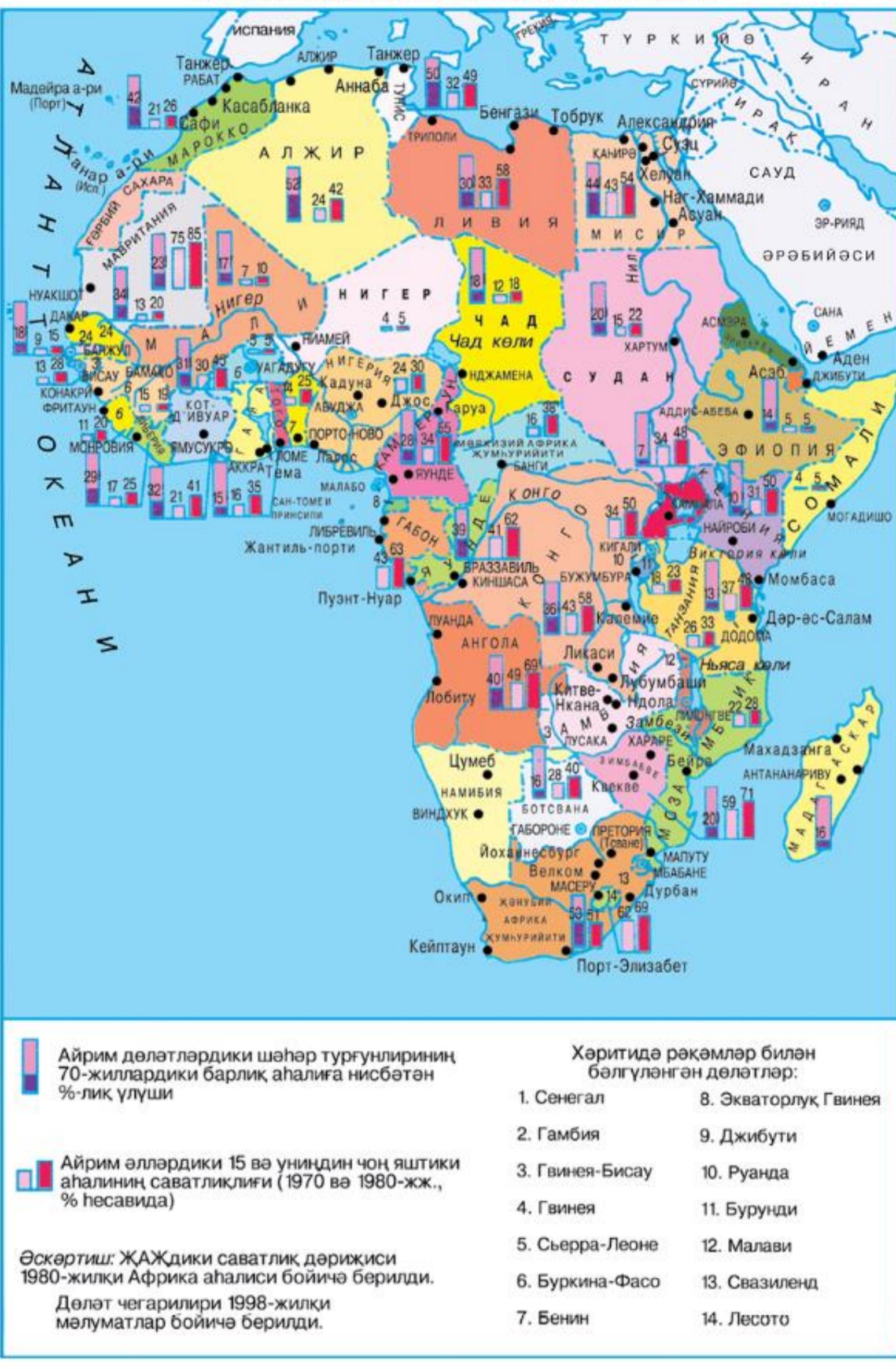
Ойлининдер!

Иккинчи дуниявий уруш мустәмликләр вә метрополиялар арисидики мұнасивәтләргө қандақ тәсир қилди?

Иккинчи дуниявий уруштин кейин француз ташқи сәяситиниң қийинчилиқлири мустәмлике ишлар саһасида болди. 1958-ж. Франция үчүн Бәшинчи Француз Жумһурийитиниң қурулуши сүпидідә мәлум. Франциядә Шарль де Голль һакимиәткә қайтип көлди.

Накимиәткә көлгөндін кейин генерал де Голль мустәмлике система өз қиммитини йоқатқанлиғини вә Француз мустәмликлири болған дәләтләр билән һәм карлишишниң үеци йолирини издәп тепиш һажәтлигини билдүрди. 1958-ж. июньда Францияниң “униңға қошулған хәлиқләр билән” мұнасивитини қайта қуруш тоғрилиқ қанун қобул қилинди. 1958-ж. Конституциягә мувапиқ Француз Иттипақи Француз Бирләшмисиге айланди. Мустәмлике әлләр автономлук асаста бирләшминин әлиги болуп һесаплинидіған үч

XX Ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ АФРИКА

тус-мәртивини таллашқа һәклик болди: деңизниң у йеқидики ритория, деңизниң у тәрипи дики департамент, бирләшмигә автономиялық һоқуқ асасида киргән дөләт.

Бу система Францияниң муситәмликилири күткән нәтижә вә панаттарни бәрмиди. 1959-ж. Гвинея өзини мустәқил жумырыт дәп жәкалиди, 1960-ж. Мали вә Мадагаскар өз мустәқиллирини жәкалиди. Мошу вақиәләрдин кейин, Франция 1960-ж. институциягә түзитишләрни киргүзді.

ниқланлар!

1960-ж. Франция Конституциясигә қандақ түзитишләр киргүзүлди?

Түзитиштә Француз Бирләшмиси мустәқил дөләтләрниму өз иғә елиши мүмкін екәнлиги ейтилди. Конституцияниң өзгиши Африканиң қалған әллиридә өз мустәқиллигини жәкалашқа шлишиға елип көлди. Әнді Францияниң мустәмликә сәясити бүнтин келиватқан көзқараш вә өз ара һәрикәтлишиш усуллириға сличналмиди. Шуңлашқа Франция өз мустәмликилири билән әдәни икки тәрәплимилик һәмкарлишиш қаарини қобул қылди. 1960—1963-жж. Франция өзиниң сабиқ мустәмликилири билән өз мұнасивәтләрниң үеци йолирини издәштүрди. Бирләшмининдең көнигі киридиган барлық дегудәк африклиқ әлләр билән икки тәрәплимилик һәrbий ярдәм көрситиш вә ташқи һәм ичкисуплар шараптида қоллаш көрситишни қараштуридиган һәrbий ортнамиләр түзүлди. Бирақ барлық түзитишләр вә чарә-тәдбирләр ынлук суръет алған парчилиниш жәриянини тохтиталмиди. 1961-ж. ыншап Француз Бирләшмиси әмәлиятта өз можутлуғини тохтатти. Пәкәт Алжир әhvалида Франция униң мустәқиллик елишиға қалғу қоюш үчүн барлық күч вә васитиләрни пайдиланди. У 8 жил байнида, 1954—1962-жж. арилиғида — икки дөләт ихтисадиниң ынлук интеграциялиниши вә Алжирда тепилған жирик нефть канунилири билән мұнасивәтлик болған мустәмликә урушини жүргиди. Пәкәт 1962-ж. Алжир мустәқилликкә қол йәткүзді. Бу үннен кийиңиң Бирләшмә вә 1960-ж. “Мустәмликә әлләр вә хәлиқләргә мустәқиллик бериш тоғрилиқ Декларацияни” қобул қылған Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң қоллиши арқилиқла әмәлгә ашти.

ниқланлар!

1960-ж. Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилати қобул қылған “Мустәмликә әлләр вә хәлиқләргә мустәқиллик бериш тоғрилиқ Декларациясиниң” асасий қаидилири қандақ?

Мустәмлиқе системиниң парчилиниш ақивәтлири. Сабық мустәмлиқе периферияләрдә 100 гә йеқин йеци дөләтләрниң пәйда болуши зор тарихий әһмийәткә егә. Бу дөләтләр дуниявий сәясәттиki муһим амилға айланди. Улар БДТға әза әлләрниң үчтин икки бөлигини тәшкил қилди. Инсанийәт цивилизациясиниң дуниявий миқияситики тәрәкқиятида деколонизация – мустәмлиқисизлиниш жәрияни униңдинму муһим роль ойниди. Деколонизация Азия вә Африка әллириниң тарихий тәрәкқиятиниң йөнилишини өзгәртти. Мустәқил дөләтләрниң хәлиқлиридә миллий әнъәниләр вә мәдәний – цивилизациялик алайидилкләрни несанқа елип, өзигә хас тәрәкқият мүмкінчилиги пәйда болди. Һәрхил ижтимаий тәрәкқият йолири ечилди.

Иккинчи дуниявий уруштын кейин Азия, Африка, Латин Америкиси вә Океания мустәқилликкә еришип, тәрәкқий әткүчи әлләр дәп атилишқа башлиди. Дуниявий сәясәттә уларниң роли құчийишкә башлиди. БДТда көпчилик авази бар улар өз қараплирини қобул қилишқа ейтарлық тәсир қиласиди. Тәрәкқий әткүчи әлләрниң әң нопузлук хәлиқара бирләшмиси – “Қошулмаслиқ һәрикити” болуп несанлиниду. Бу бирләшминиң паалийити течлиқ вә миллий азатлық һәрикәтләрни қоллашқа қаритилған вә һәрқандак көп тәрәплимилик һәrbий иттипакқа әлләрниң қатнашмайдығанлиғини билдүриду.

Ойлининдар!

Дуниявий сәясәттәтәрәккий әткүчи әлләрниң роли қандақ күчәйди?

Мустәмлilikе системиниң ғулиши сабық метрополия әллириниң ихтисадиға ейтарлық тәсир йәткүзди. Ғәrbий Европа әллириниң миллий тәркиви сабық мустәмликаләр иммиграцияси несаныға кәssин өзгәрди. Англия, Голландия, Франция, Бельгия, Скандинавия әллиригә Һиндстандин, Пакстандин, Алжирдин вә башқа әлләрдин кәлгән иммигрантлар еқими, әң алди билән, иш билән тәминләш саһасида ейтарлық ихтисадий мәсилеләрни пәйдә қилди. Сабық метрополиялық дөләтләр йемәк-ичмәк вә хам әшия билән өзини-өзи дайими тәминләш йолиға чүшти. Ғәrbий Европа дөләтлири өзиниң тәбии ресурслирини тәрәкқий әттүрүшни чапсанлатти. Австралия, Канада, Жәнубий Африка вә башқа әлләр тәрипидин бурунқи европилик қонуш ағдуруш мустәмликлирини ишләп чиқарғучи саһалириға селинидиған инвестицияләр миқдари көпәйди. Ғәrbий Европида йеза егилигиниң сүръәтлик тәрәкқий етиши байқалди.

Нәтижидә сабық мустәмликиләрниң хәлиқарилік товар айллини-
мидики үлүши күтүлгендәк көпәймәй, әксинчә азийип кәтти.

Билимиңитәкшүр

1. Мустәмликә системиниң парчилинишини чүшөндүридиған амилларни атаңлар.
2. Деколонизацияниң басқучлирини тәрипләндер.
3. Бурунқи мустәмликә өллөргө мустәқиллик бериш тоғрилиқ Декларация қайси өлниң башланмиси бойиче қобул қилинди?
4. Франция үчүн муһим болуп несаплинидиған Алжир мәсилеси немә билән чүшөндүрүлиду?
5. Мустәмликә системиниң парчилинишини тохтитиш үчүн Ш. де Голль қандак چарә-тәдбирләр қобул қылғанлиғини атаңлар.

§ 4. “СОҒ МУНАСИВӘТЛӘР УРУШИНИҢ” БАШЛИНИШИ

Иккинчи дуниявий уруштин кейинки хәлиқарилік әһвал. Иккинчи дуниявий уруш беришида фашизм вә милитаризмниң вәйран болуши аләм күчлириниң йеңи нисбитигө елип кәлди. Фашизмниң вәйран болушит нәтижисидә Кеңәшләр Иттипақиниң абройи өсти, демократиялық күчләрниң тәсири күчәйди. Мәғлубийәткә учриған Германия, Италия, Япония вақитлиқ улук дәләтләр қатаридин чиқип, Франция вә Улукбритания ейтарлық һалсириди. Униң һәссисигә ихтисат илим-пән вә техника саһасида башқа өлләрдин хелә алда турған АҚШниң күчи аләнидә өсти. Униң үстигә АҚШ атом қурагалини монополиялық һалда егәллиди вә жирик армиягә егә болди.

Уруш аяқлашқандын кейин СССР вә униң Фәрбий шериклири арисидики зиддийәтләр бурунқидинму күчлүк сезилишкә башлиди. Сталин биринчиликкә интилди. У СССР фашизмниң асасий ғалипкари вә зәрдап чәккүчиси сұпитидә, болупму Европа вә Азиядикі уруштин кейинки мәсилеләрни һәл қилишта һоқуқи көпирәк екәнлигини аләнидә тәқитләп турди.

Болупму уруштин кейинки дәвириниң СССРниң қоллиши билән социалистик түзүм

Будәристә:

- Иккинчи дуниявий уруштин кейинки хәлиқарилік әһвал;
- “соғ мұнасивәтләр урушиниң” башлиниша У.Черчильниң Фултондасөзлигөн нутқиниң сәвәпчи болуши;
- Трумэн доктринисиниң маһийити вә Маршалл планиниң мәхситини қараштурилизм.

Тираж сөздөр:

“соғ мұнасивәтләр уруши”, “коммунизмни тосуш”, күчәп қураглиниш,, блокларниң конфронтацияси, Германияниң бөлүнүши, доктрина

қурушқа киришкән Шәрқий Европа вә бир қатар Азия әллиридики хәлиқ-демократиялық инқилапларниң әмәлгә ешишқа башлиши болди. СССР йетөкчилігиди социализмниң дуниявий системиси пәйда болди.

Кеңәшләр Иттипақиниң сталинчә рәһбәрлиги кеңәш армияси азат қылған әлләрдә өзиниң жүддий назаритини орнитип, улардики буржуазиялық мұнасивәтләрни йоқитип, һакимийәт бешіға коммунистларни әкелип вә шу арқылы дуниявий капиталистик системиға күчлүк зәrbə беришни ойлаштурди. Шәрқий Европа әллиридики коммунистик тәсир паал өсти, шуниң билән биллә Fәрбий Европа коммунистлириниң тәсириму өсүшкә башлиди.

АҚШ вә Улукбританияниң рәһбирий әрбаплири Мәркизий вә Жәнубий-Шәриқ Европа әллириниң Кеңәшләр Иттипақиниң назаритигә өтүшигә, уларниң территориялиридә социалистик тәртипниң тарқилишиға йол бәрмәсликкә тиришти. АҚШ дуниявий көчбашчилиққа интилишқа башлиди. Шундақ қилип, дуниявий сәясәттә бир-биригә зит икки қариму-қарши йөнилиш пәйда болди. Уларниң куриши уруштын кейинки рәтләш беришини вә хәлиқара мұнасивәтләрниң умумий әһвалини ениқлиди.

У.Черчильниң Фултонда сөзлигән нутқи. Fәрип әллири вә СССРниң қураллық қарши туруши “соғ мұнасивәтләр уруши” шәклидә болди. “Соғ мұнасивәтләр уруши” шәрт-шараитлириниң туташ: идеологиялық, геосәясий вә һәтта мәдәний-диний комплекси шәкилләнди. Уинстон Черчильниң 1946-ж. 5-мартта америкинин Фултон шәһиридә сөзлигән нутқи “соғ мұнасивәтләр урушиниң” башлинишиға сәвәпчи болғанлигини көпчилик етирап қилиду.

Уинстон Черчилль мәшһүр Фултон
нүтқини сөзлемекте.
1946-ж., 5-март

У. Черчильниң сөзлигән нутқи путкул аләмгә Fәрипниң тәсирини орнитиш болди. У өз нутқида АҚШниң дуниявий күчләрниң چоққисида екәнлигини тәқитлиди.

Кеңәш Иттипақини агрессиячил вә қатал һөкүмран супитидә әйиплиди. Кеңәш Иттипақи Шәрқий Европини башқа аләмдин “төмүр пәрдә” билән бөлүп ташлиғанлиғиға ишәндүрди. У. Черчиль СССР коммунизмға қарши куришиш үчүн “инглиз тилида сөзләйдіған хәлиқләр

бирләшмисши қурушни тәклип қилди. У инглиз-саксон алайидилиги идеясини, Улукбритания вә АҚШниң һәрбий һәмкарлишиш зөрүрийитини қоғдиди. Шунин билән биллә, у Улукбритания вә АҚШниң ядролук қуралы болғанлықтан, Қеңәш Иттипақидин һәрбий артуқчилиғи бесим болушқа тегиш дәп һесаплиди.

Нәқиқәттә У.Черчиль бу нутқи билән дуниявий миқияситики икки аләмниң идеологиялық зиддийитеттегә тәшәббускар болди.

Атаңлар!

У. Черчилльниң инглиз-саксон хәлиқлирини бирлишишкә чақириш сәвәплири қандақ?

“Соғ мұнасивәтләр урушиниң” башлиниши. У Черчилльниң Фултонда сөзлигән нутиқидин кейин паал тәрғибат ишлири башланди. АҚШ һөкүмити “коммунизмни тосашни” рәсмий доктрина сүпитетідә елан қилди вә “атом дипломатиясын”, йәни атом қураляриғини қоллиниш билән қорқутушқа кәң тайинишишқа башлиди.

АҚШ атом бомбилириға егә болди вә Америкалиқ бомба тошиғучи учақлири Европа вә Теч океандыки һәрбий базилиридин СССР территориясынан ularни һәрқандақ вақита йәткүзәләтти. У чаңда Қеңәш Иттипақда техи атом бомбаси йоқ еди вә АҚШ һөкүмити Америка қайтурма һүжүмға бәрдашлик берәләйду дәп һесаплиди. Атомлук һүжүм ховупиға дучар болған Қеңәш Иттипақи өзиниң ядролук қуралини ясаш ишлирини чапсанлатти. 1949-ж. 29-августта Шемәй полигонида кеңәшлик атом бомбасиңиң дәсләпки синиғи өткүзүлди. Шундақ қилип, 1949-ж. атом бомбаси пәкәт икки дәләттә СССР вә АҚШтила болди. Нәқ мөшү икки әл арисида “Соғ мұнасивәтләр уруши” дәп аталған қарши туруш башланди.

“Соғ мұнасивәтләр уруши” дегинимиз – бу СССР вә АҚШ арисидики икки тәрәплимилиқ қош қутуплук қарши туруш. Икки улук дуниявий державилар капиталистик вә социалистик икки лагерьни бәрпа қилди. Капиталистик лагерьни АҚШ вә Фәрбий Европа шәкилләндүрли. Қеңәш Иттипақи вә униң иттипақдашлири дәләтлик ихтисатқа егә социалистик лагерьни бәрпа қилди. Немишкә “Соғ мұнасивәтләр уруши” дәп аталди? Нәр икки державиниң ядролук қуралиниң болуши икки лагерь арисидики беваситә һәрбий тоқунушниң асасий тосиғучи күчи болди.

“Соғ мұнасивәтләр уруши” тәсир даирилири үчүн риақабәтчилик сүпитетідә тәрипләнди вә аләмни ядролук қурални қоллиниш арқилик дуниявий уруш чекигә йәткүзгән боһранларға елип кәлди. Униң асасий мәзмұни дуниявий урушсиз өз ара қарши туруш, уруш ховупи алдида күчләрни тәңшәп туруш болди.

Ениқлаңлар!

Немишкә икки жирик держава арисидики қарши туруш “Соғ мунасивәтлөр уруши” дәп аталды?

Іәр икки системиму индустрналлиқ жәмийәтниң принцилириға асасланғанлықтын, у санаәтлик өсүшни, демәк, ресурсларни истимал қилишни ашуриду. Санаәт мунасивәтлирини рәтләшниң һәрхил принцилириға таянған икки сисистеминиң ресурслар үчүн күриши уларниң қаршилигини пәйда қылди. Бирақ блоклар арисидики күчләрниң тәхминән тәңлиги жирик державиларниң һөкүмранлирини беваситә тоқунуштин тохтитип турди. Шундақ қилип, “соғ мунасивәтлөр уруши” надисиси пәйда болди. Бирақ айрим әлләр билән тәвәләрдә тоқунушлар йүз бәрсими, улар дуниявий урушқа улашмиди.

Ядигларда сақлаңлар!

“Соғ мунасивәтлөр уруши” — аләмдик икки сәясий системидики наһайити жирик дәләтлөр СССР вә АҚШ арисидики риқабәтчилик сәясәт. Уларниң арисида очуқ һәрбий тоқунуш болмиди.

Іәр икки дәләтму өз қурал-яраклирини күчәйтишкә вә йени түрлирини өзләштүрүшкә киришти. Бу жәриян “*күчәп қураллиниш*” дәп аталды. “Соғ мунасивәтлөр уруши” әкәлгән ениқ надисиләрниң бири—икки әлниң күчәп қураллиниш мусабиқиси болди.

“Соғ мунасивәтлөр уруши” жиллири һәр икки блокниңму ташқи сәяситидики риқабәтчилик қураллиниш вә территорияни күзитиш үчүнла әмәс, шундақла мурәккәп әхбаратлиқ күрәш биләнму тәрипләнди. Икки һәрхил система аләмгә өзлириниң артуқчилиқлирини көрситишкә тиришти.

Трумэн доктринасы. Америкилиқ “коммунизмни тосуш” доктринисиниң муһим бир бөлиги у Фәрип әллиригә ихтисадий вә һәрбий ярдәм бериш болди. Бу йөнилиштиki дәсләпки рәсмий қәдәм Г. Трумэнниң доктринасы болди. Грекия вә Түркійә һөкүмәтлиридин келип чүшкән илтимаслириға бенаән Г. Трумэн бу әлләргә коммунизмға қарши қүришиштә һәрбий вә ихтисадий ярдәм көрситиш зөрүрлиги тоғрилиқ жакалиди. Грекия вә Түркійәгә американлик қурал-ярак вә һәрбий мәслиһәтчиләр өвәтилди, у йәрләрдә американлик һәрбий базилар қурулди.

АҚШниң 33-президенти Г.Трумэн

Трумэн доктриниси пәкәт Грекия вә Түркійәгіла мұнасивәтлик әмәс еди. Бу доктрина дуниявий характерға егә болди. У Қошма Штатларниң сәясити коммунизмға қарши қуришидиған барлық хәлиқләргө қоллаш көрстиштин ибарәт екәнлигини очуқ билдүрди.

Маршалл плани. АҚШ һөкүмити Фәрбий Еуропинин иттипак-дашлириға алайидә диққет бөлди. Американлик һөкүмәт 1947-ж. 5-июльда АҚШ дәләт кативи Джон Маршаллниң сөзлигөн нутқида ейтилған европилиқ әлләргө ярдәм көрситишниң мәхсус планини тәйярлиди. Бу планниң рәсмий нами —“Еуропини өслигө кәлтүрүш программиси”. Бирақ тарихта у “Маршалл плани” деген намға егә болди.

Ядигарда сақланлар!

Маршалл плани – АҚШниң Иккинчи дуниявий уруштын кейин Еуропа әллиригә ярдәм көрситиш программиси.

Мошу планға мұвапиқ, АҚШ Еуропиға “қандақла болмисун бир әлгә яки системиға қарши әмәс, ачлиққа, намратлиққа, үмүтсизлик вә қалаймиқанчилиққа қарши” қаритилған һәккисиз ихтисадий ярдәм көрситишкә» тәйяр болди. Иккинчи дунивий урушниң ахиди Еуропинин бесим бөлиги вәйран қилинған еди. Регионниң ихтисадий қурулмиси вәйран қилинип, миллионлиған адәмләр баш панасиз қалди. Йеза егилігини аммивий вәйран қилиш қитъәниң бәзи бөләклиридә ачарчилиқ пәйда қилди. Бу мәсилеләрниң нечқайсиси техни һәл қилинмиди, чүнки уруштын кейин көплигөн әлләрдә малийә тапчиллиғи жиғдий сезилмәктә еди.

Маршалл планини әмәлгә ашурушниң мәхсити Еуропидики уруш вәйран қилған ихтисатни өслигө кәлтүрүш, сода тосқунлирини йоқитиш, европилиқ әлләрниң индустриясини йецилаш вә умумий Еуропини тәрәккүй өткүзүш болди.

Фәрбий Еуропинин 16 ели АҚШтин ярдәм елишқа тәйяр екәнлигини билдүрди. Қеңәш һөкүмити болса Маршалл планиға қарши чиқип, уни “Еуропини қәризгә патқузуш плани” дәп атап, униңға қатнишиштин ваз кечиду. СССРниң үлгисигә хәлиқ демократияси әллиринин һәммиси вә Финляндия әгөшти.

Маршалл плани 1948-ж. апрель ейидә башланды. Планниң орунлинишиға 17 европилиқ дәләт¹, жұмлидін Фәрбий Германия қат-

¹ Маршалл плани бойичә төвөндикі әлләр ярдәм алды: Австралия, Белгия, Улукбритания, Фәрбий Германия, Грекия, Дания, Ирландия, Исландия, Италия, Люксенбург, Нидерланд, Норвегия, Португалия, Туркийә, Франция, Швеция, Швейцария.

нашти. Уни өмәлгә ашуруш үчүн мәхсус тұрақлиқ хәлиқара Европи-лиқ ихтисадий һемкарлишиш тәشكилати қурулди (ОЭИС—ЕИНТ).

Еникланұлар!

Қошумчә мәнбәләрни пайдилинип, Маршалл плани даирисидә қандақ дәләтләрниң ярдәм алғанлығини ейтіңдар.

1948-ж. мабайнида ЕИНТ өзалири Маршалл плани даирисидә ярдәм елиш үчүн АҚШ билән икки тәрәплимилик келишим түзүшти. АҚШтың йемәк-ичмәк, хәм әшия, материаллар, санаәт мәһсулатлири вә өсвап-ұскүниләрни елип, улар АҚШ һөкүмитигә өз ихтисадиниң әһвали тоғрилиқ әхбарат беришкә тегиш болди. Шуниң билән биллә АҚШниң инвестициялирини қоллинишқа, Қеңәш Иттипақи үчүн “стратегиялық товарлар” сетишқа йол қоймаслиққа, АҚШни тапчыл материаллар билән тәминләшкә мәжбур болди. Маршалл планиниң орунлинишини назарәт қилиш үчүн һәр әлгә мәхсус америкилиқ вәкилләр өвәтилди.

Ярдәм көрситишниң дәсләпки шәртлири ретидә АҚШ шәртнамини имзалиған әлләрниң һөкүмәтлиридин коммунистларни чиқиришни тәләп қилди. 1948-ж. қәдәр бирму бир Фәрбий Еуропиниң һөкүмтидә коммунистлар болмиди.

Маршалл плани 1948—1952-жж. ишлиди. Мошу вақит ичидә Қошма Штатлар Фәрбий Еуропиға өсвап-ұскүниләр, санаәт товарлири вә йемәк-ичмәкликләрни тошуди. Маршалл плани бойичә йәткүзүп беришләр Фәрбий Еуропа әллириниң ихтисадини тәрәккүй әткүзүшкә түрткә болди. Бирақ мәлум бир вақитқа уларниң АҚШқа бекіндилиғини күчәйтти.

Маршалл плани тарихтика утумлуқ ихтисадий программиларниң бири болуп һесаплиниду, чүнки униң барлық мәхсәтлиригә қол йәткүзүлди. Европилик әлләрниң ихтисади уруш зәрдаплиридин өслигә кәлтүрүлди. Санаәтниң конириған саһалири қисқа муддәт ичидә қайтидин тәшкилләнди (реструктуризация). Фәрбий Еуропа әллиридә оттура синип өслигә кәлтүрүлди вә мустәһкәмләнди. Европилик әлләр өзлириниң ташқи қәризлирини төләлиди. Коммунистлар вә СССРниң тәсирі ажизлиди.

Кейинәрек Маршалл плани Япониягә вә Шәрқий Азияниң бәзи башқа әллиригimu қоллинилди. Маршалл планиниң үлгиси бойичә 1950—1953-жж. америкилиқ ярдәмни 37 тәрәккүй әткүчи әлләр алди, жұмлидин Һиндстан вә Индонезия охашаш жирик әлләрму болди.

Билимніңнітәкшүр

1. “Уруш даирисидики тәңләштүрүш” уқумини қандақ чүшинисилөр?
2. Бәс-бәстә қураллиниш дегөн немә вә уни немидин байқашқа болиду?
3. Икки риқабетчи блокларниң өхбаратлиқ күриши немидө ениқлиниду?
4. Немә сөвөптин шөркій европилиқ өллөр Маршалл планиға қатнишиштин ваз көчти?

Бәс мұназирә: “Төмүр пәрдә” дегөн немә вә униң пәйда болушиниң сөвөви немидө?

§ 5. ҚОШ ҚУТУПЛУҚ АЛӘМ. ҢӘРБИЙ-СӘЯСИЙ ИТТИПАҚЛАР. НАТО ВӘ ВШТНИҢ ҚАРШИ ТУРУШИ

Будәристө:

- Дуниявий сәясәттиki қош қутуплуқ системиниң шәкилиниши;
- НАТО вә ВШТ ңәрбий-сәясий блоклириниң тәшкіллиниши;
- Фәріп вә Шәриқ ңәрбий-сәясий блоклириниң қарши туруши тоғрилиқ мәлumat алимиз.

Тирәк сөзлөр:

Ялта-Потсдам системиси, НАТО, ВШТ, аммивий уруш нәзәрийеси, Берлин теми

Қош қутуплуқ (биполярлик) системиниң шәкилиниши. Иккінчи дунивий уруштин кейин дуния сәһнисидики күчләр йеңидин шәкилинишкә башлиди. Дөләтләрниң һәрхил ихтисадий, сәясий вә идеологиялық системиларға асасланған қариму-қарши блоклири пәйда болди. Бириниң мәркизи АҚШ болса, иккінчисиниң мәркизи СССР болди. Һәр иккiliisi ядролук қуралға егә дөләтләр.

Иккінчи дунивий уруштин кейинки мошу йеңи күчләрниң нисбити Ялта-Потсдам дәп атилидиған системиниң қурулушиға асас болди. 1945-ж. февральда Ялтида вә 1945-ж. июльда Потсдамда өткөн “чоң үчлүкниң” (СССР, АҚШ вә Улукбритания рәhbәрлири) конференциялири уруштин кейинки түзүлүшниң умумий контурлирини бәлгүлиди. Шунинң билән биллә улар та назирғичә сақлинип келиватқан бәзи муқум қараптарни қобул қылди. Мәсиләнр, терриория бойичә муқум қараптар, шуңлашқа

Иккінчи дуниявий уруштин кейинки қелиплашқан хәлиқара мұнасивәтләр системиси *Ялта-Потсдам системиси* дәп атилишқа башлиди.

Бұ системниң алайдидалиги — АҚШ вә СССР хәлиқара принцип мәвқәлириниң күчийиши вә икки дуниявий жирик державилар ари-сики қарши туруш дәвриниң узак болуши болди. СССР вә АҚШның Ялта-Потсдам хәлиқара мұнасивәтләр системисига мешундақ

Қош қутуплук аләм

аладидә тәсири уніңға қош қутуплук яки биполярлик характер бәрди. Іәр икки державиниму қоллайдыған иттипакдашларниң болуши биполярликни техиму күчәйтти.

Ойлинин්лар!

Немишкә Иккінчи дүниявий уруш қош қутуплук системинің пәйда болушиға сәвәп болди?

Ядінларда сақлаңлар!

Биполярлик система—бу икки улук держава—АҚШ вә СССР әм улар асасини салған һәрбий -сәясий блоклар арисидики қариму-қаршилиққа асасланғансистема.

Дүнияниң мошундақ бөлүнүши икки улук держава—АҚШ вә СССР һәрбий күчлириниң турақлық рәвиштә мустәһкәмлинишидә әкис етилди. Икки системиниң қураллиниш мусабиқиси инсанийәт үчүн еғирчилиқтарни пәйда қылди. Шундақ қилип, 1980-ж. оттури-сида дүниядикі умумий мәһсулатниң тәхминән 6% -ти қураллиниш-қа сәрип қилинди. Мошу программиларни әмәлгө ашуруш көплигөн илмий үеңділіктерни вә һәрбий мәхсүттін сирт зөрүрийәтләргө арналған үеңді технологияләрни пайдилиниши арқыға дәжитти вә тохтатти десиму болиду.

Биполярлик система вә “Соғ мунасивәтләр урушинин” әкис етилишиниң характерлық бәлгүлири:

- пүткүл аләмни дәрлик өз ичигө алған коммунистик вә ғәриплик системилар арисидики сәясий вә идеологиялық қарши турушлар;

- һәрбий вә ихтисадий иттипақлар системисини қуруш;
- қураллиниш мусабиқилирини чапсанлитиш вә һәрбий чиқимдарниң кәсқин өсүши;
- қәрәллик пәйда болидиган хәлиқарилік боһранлар;
- дунияниң кеңәшлик вә ғәриплик блокларниң “тәсир даирисигө” нарәсмий бөлүнүши.
- Һәрхил ижтимаий-сәясий системидики дәләтләр арисидики ихтисадий вә мәдәний мунасивәтләрниң қисқириши.

Дүшмәнләшкүчи дәләтләр тәрәккүй әткүчи әлләргә паал қоллаш көрситишкә башлиди. Бундақ жәриянниң мисали сұпитидә — Германия вә Вьетнамниң бөлүнүши, Жәнубий вә Шималий Кореяниң қурулуши. Биполярлық аләмниң пәйда болушидин көплигөн үчинчи дәләтләр зәрдап чәкти. Бу дәләтләр улук державилар арисидики күрәшкә бейхтияр рәвиштә қатнишишқа мәжбур болди. Азия вә Африкиниң бәзи дәләтлиринин территорияси улук державиларниң өз ара елишиш мәйданиға айланди.

НАТОниң қурулуши вә униң хәлиқара мунасивәтләрдики қош қутуплук системидики паалийити. Уруштин кейинки тәрәккият шарапитида, дуниявий социалистик система шәкилләнгендә, Ғәрип әллириниң һәрбий сәясий иттипақларға бирлишиши уларниң дуниядикі өз мәвқәлирини сақлаш вә күчәйтиш үчүн муһим вәзипә

НАТОниң тәшкиллиниши. АҚШниң Ташқи ишлар министри Шималийатлантикалиқ өһднамигө имза қоймақта. 1949-ж., 4-апрель

болди. Шималий атлантикилиқ шәртнамә тәшкилати (НАТО) мошу һәрбий иттипақлар системисида алғанда роль атқурди.

Фәрбий Европа әллири, әң алды билән, ортақ мудапијә системиси қуруш тоғрилиқ қарап қобул қылди. Андин АҚШ вә Канада Европа һәм Шималий Америка арисидики бехәтәрлик вә өз ара мәжбүрийәтләр тоғрилиқ музакириләр жүргүзүлди. Нәтижидә 1949-ж. апрель ейида Шималий атлантикилиқ әһднамә (шәртнамә) тәшкилати (НАТО) қурулди униңға 12 дәләт кирди: АҚШ, Канада, Улукбритания, Бельгия, Дания, Исландия, Италия, Люксембург, Нидерландия, Норвегия, Португалия вә Франция.

1952—1982-жж. Шималий Атлантика бирләшмисигә йәнә тәрт еевропилиқ дәләт қошулди: Грекия, Түркійә, ГФЖ, Испания. Шундақ қилип, уларниң сани 16 ға йәтти.

Мошу шәртнаминың 5-маддисиға мувапиқ, НАТОның бир яки бирнәччә әзасиға қураллық һүжүм барлық әза дәләтләргә қаритилған һүжүм сұпитидә қараштурулидиганлиғи тәкитләнди. Шундақ қилип, Фәрип әллириниң дуния течлиғини сақлашқа вә айрим дәләтләрниң әркинлигини қоғлашқа дегән ортақ мәнпийәт бирләштүридиган, наңжәт болған әһвалда уларға қарши қаритилған һәрқандак агрессиягә зәрбә берәләйдиган типәки тәшкилләнди.

Шималий атлантикилиқ әһднамә тәшкилати қурулған вақиттин башлап Евроатлантикилиқ кәңликтікі адил һәмдә узакқа созулған тиничлиқни орнитишқа қаритилған чарә-тәдбиrlәрни әмәлгә ашурмақта. НАТОның бу муһим мәхсити та бүгүнки күнгічә неч өзгиришсиз давамлашмакта.

Ойлининдер!

Немишкә Фәрбий Европа әллири өз бехәтәрлигини тәминләш мәсилиириниму АҚШ йетәкчилигиди НАТОға вакаләтлик бәрди?

Иккінчи дуниявий уруштын кейин АҚШның сәясий даирилири СССР вә социалистик әлләргә қарши аммивий қирғин вә жаһанлик уруш нәзәрийәсигә таянди. НАТОның жаһанлик уруштиki бу концепциясигә мувапиқ, Фәрбий Европида СССР вә башқыму социалистик дәләтләрниң стратегиялык муһим мәркәзлиригә авиацияниң қисқа муддәттә йетәләйдиган базилар системисини қуруш қараштурулди.

Фәрбий Европиға көплигөн американлик қурал-ярақлар йәткүзүлди. Шәрқий-Фәрип оқи бойичә зиддийәтлишиш дәвридә Фәрбий Европа өзиниң бехәтәрлик сәясити саһасидики вакаләтлигини АҚШ йетәкчи роль атқурған НАТОға беваситә тапшурди.

Икки система лагери арисидики күчләр нисбитиниң өзгиришигә бағыт үмумий ядролук уруш чәкләклик урушлар доктринисига яки “әвришим жавап бериш” доктринисига авуштурулди.

Шундақ қилип, НАТО армияси тәйяр болуши лазим һәрхил уруш жүргүзүш мүмкінчиликирини қараштуридиған доктринисиниң башқа нусхиси еникланди. НАТО баштапка бир қатар мәсилеләрни һәл қилишқа арналған иттипақ еди. Кеңәшлик ховуп-хәтәрни то-саш билән биллә у дуниявий тәртипни сақлашниң муһим тәркивий бөлиги ретидә тәрәккүй әтти.

“Соғ мұнасивәтләр уруши” вақтида Америка Қошма Штатлириниң йетәкчилигидә Европа, Азия вә Латин Америкисида һәрбий сәясий иттипақлар қелиплашты. 1948-ж. Америка дәләтләр тәшкилати (АДТ) тәшкиллинип, униңда АҚШ йетәкчи роль атқурди. 1951-ж. АҚШ, Австралия вә Йеңи Зеландия “Бекәтәрлик тоғрилик шәртнамә” түзди. (АНЗЮС). Шуниңдин кейин көп тәрәплимилик блок — Жəнубий-Шәриқ Азия шәртнамиси тәшкилати (СЕАТО) қурулди. СЕАТО әзалири қатариға—АҚШ, Улукбритания, Франция вә Азия һәм Теч океаниң 5 ели— Пакстан, Тайланд, Филиппин, Австралия вә Йеңи Зеландия кирди. СЕАТО шәртнамисиниң мәхсити — НАТОның Фәриптиki охшаш ролини Жирак Шәриқтә атқуруш болди.

1955-ж. Бағдатта Бағдат пакти имзаланды. Униңға Түркійә, Ирак, Пакстан, Иран вә Улукбритания кирди. Уларниң барлығы АҚШ билән зич мұнасивәттә еди. Бирақ 1959-ж. бу блоктин Ирак чиқип кәткәндін кейин, у Мәркизий шәртнамә тәшкилати (СЕНТО) дәп атилишқа башлиди.

Варшава Шәртнамиси тәшкилати (ВШТ). Социалистик лагерь әллириниң һәмкарлиғи Иккінчи дуниявий уруштин кейин шәкиллинишкә башлиди. Шәрқий Европида коммунистілар йетәкчилигидики һөкүмәт һакимийәт бешіға кәлди. У мәлум дәриҗидә уруштин кейин Шәрқий Европида Кеңәш өскәрлириниң қелиши билән мұнасивәтлик болди. Социалистик система дәләтлири арисидики мұнасивәтләр достлук вә һәмкарлық тоғрилик шәртнамиләр асасида башланды.

1953-ж. бәзи социалистик лагерь әллиридә СССРниң Шәрқий Европидики иттипақдашлириға айт сәясити кәң наразилиқ пәйда қилди. Чехословакия вә Венгрияниң бирнәччә шәниридә жүруш вә намайишлар өтти. Ахалиниң яшаш дәриҗисиниң начарлишишидин пәйда болған ейтарлық наразилиқтар ГДЖДиму йүз бәрди. Кеңәш һөкүмити ГДЖДа танкларни киргүзүшкә мәжбур бодди. Улар полицияниң ярдими билән ишчиларниң наразилиғини тохтатты.

НАТО ВӘ ВШТНИЦ ӨЗАРА ҚАРШИ ТУРУШИ

И.В.Сталин вапат болғандын кейин Қеңәш Иттипақиниң йеңи рәһбәрлиги музакириләр жүргүзүш мәхситидә чәт әлгә бирнәччә сәпәрләргө чиқти. Мошу сәпәрләрниң нәтижисидә 1955-ж. 14-майда Албания, Болгария, Венгрия, ГДҖ, Польша, Румыния, СССР вә Чехословакия арасыда Достлук, һәмкарлик вә өз ара ярдәм төғрилиқ Варшава шәртнамиси имзаланды. Мошу шәртнаминиң асасыда Варшава шәртнамиси тәшкилати (ВШТ) қурулди. У 1949-ж. қурулған НАТО блогига жавап ретидә қурулди.

Варшава шәртнамиси тәшкилатыға қатнашқучи дәләтләр мустәқиллик, егимәнлик вә бир-бириниң һәм башқа дәләтләрниң ички ишлириға арилашмаслық принципириға риайә қилған һалда, өз ара ихтисадий вә мәдәний мунасивәтләрни техиму риважландуруш вә мустәһкәмләш мәхситидә достлук вә һәмкарлик **роһида һәрикәт** қилишқа тегиши болди. Шундақла Шәртнамиға қатнашқучи дәләтлириниң Қураллық күчлириниң Бирләшкән қоманданлигини қуруш төғрилиқ қарап қобул қилинди. Варшава Шәртнамиси тәшкилатыға киргүчи әлләрниң бири Европида һүжүмға учриған әһвалда дәрру бир-биригә ярдәм көрситишкә, жұмлидин қураллық күчләрни қоллинип ярдәмлишишкічә тегиши болди.

ВШТға қатнашқучи дәләтләрниң бирләшкән бекітімдердегі тәжірибелердегі көмекшілік және мемлекеттік мүштегілдіктердегі көмекшіліктердегі сақлаштыру шартынан қарастырылады. Бұл мүштегілдіктердегі көмекшіліктердегі сақлаштыру шартынан қарастырылады. Бұл мүштегілдіктердегі сақлаштыру шартынан қарастырылады.

Еникланлар

ВШТға киргөн әлләрни немә бирләштүрди?

Шундақ қилип, Варшава Шартнамисиға əза әлләрдә Қеңешликтің әскерлердегі болушини қануний дәп жақалиди, сөвәви уларда әмәлиятта еғир қурал-ярақ болмиған. СССР болса шуниң билән өзиниң тәжірибелердегі көмекшіліктердегі сақлаштыру шартынан қарастырылады.

НАТО вә ВШТ һәрбий-сәясий блоклири арисидики қариму-қарши турушниң башлининиши. ВШТ (СССР) вә НАТО (АҚШ) арисидики зиддийәтләрдин аләмни йеңи дуниявий урушқа елип келишкә азла қалған Берлин вә Кариб боңранлири йүз бәрди.

Берлин темини түрғузуш

1959—1962-жж. арисидики шәриқ немислиринин Фәрбий Берлинға аммивий қечиши Берлин боһраниниң пәйда болушиға сәвәп болди. Бу тәртипсизликләрни тохтитиш үчүн Фәрбий Берлин әтрапиға бир түнниң ичидә Берлин теми турғузулди. Чегаридә тәкшүрүш-өткүзүш пунктлири орнитилди. Көп узимай Бранденбург дәрвазисинин тәкшүрүш-өткүзүш пунктлирида кеңәшлик вә америқилик танклар топлинишқа башлиди. СССР вә АҚШниң қаршилишиши кеңәшлик танкларниң мошу чегарилардин чиқирилиши билән аяқлашти. Турғузулған Берлин теми биполярлық системинин, “Соғ мұнасивәтләр урушинин” рәмзигә айланди.

Кариб боһрани 1962-ж. башлинип, аләмни ядролук урушқа қил арида қалдурди. Буниң һәммиси АҚШниң Түркійәдә ракета базисини орунлаштурушидин башланди. Буниңға жавап ретидә СССР өзинин оттура мусапидики ракетилирини Кубаға мәхпий түрдә орунлаштурди. Бу өхбарат АҚШқа мәлум болғанда у йәрдә һәқиқий ғулғула башланди. СССРниң бу һәрикәтлири урушқа тәйярлик дәп қобул қилинди. Бу кәскин зиддийәт кеңәш ракетилиринин Кубадин, АҚШ ракетилиринин Түркійәдин чиқирилиши вә АҚШниң Кубаға қарши һечқандак жавап һәрикәт қылмаслиқ мәжбuriйити арқилиқ һәл қилинди.

ВШТ ичидә Шәрқий Европа социалистик әллиринин кеңәшләр тәсиридин қутулушқа қаритилған боһранлар йүз бәрди. 1956-ж. Венгриядә ВШТниң қураллық күчлиринин арилишиши билән әлниң социалистик һөкүмитигә қарши қураллық қозғилаң бесип ташланди. 1968-ж. ВШТға әза дәләтләр Чехословакиядикі жәмийәтниң демократиялық жәриянилирини тохтитиш үчүн өз әскәрлирини әвәтти.

Шундақ қилип, биполярлық — қош қутуплук система дәвридә СССР вә Америка Қошма Штатлири өзлиринин хәлиқаралық ихтисадий тәшкиллири вә һәrbий сәясий блоклирини қурди.

Билимиңитәкшүр

1. Икки риқабәтчи блокларниң аммивий қураллинишинин нәтижиси қандак болди?
2. Қош қутуплук аләмдикі иккі системинин қаршилишишидин үчинчи әлләр немә сәвәптин зәрдап чөкти?
3. ВШТ-и қандақ мәхсөттә қурулди?
4. Немә сәвәптин Берлин сепили қош қутуплук дунияниң рәмзигә айланди?

ЖӘДВӘЛНИ ДӘПТИРИҢЛАРҒА ТОЛТУРУНЛАР.

Тәшкилат нами	Қурулған жили	Әза дөләтлөр (қурулған вакиттиki)	Тәшкилатниң харәктери
НАТО	1949	АҚШ, Канада, Улукбритания, Бельгия, Дания, Исландия, Италия, Люксембург, Нидерландия, Норвегия, Португалия, Франция	Нәрбий-сәясий
Өз ара ихтисадий ярдәмлишиш кеңиши (ӨИЯК)			
Америка дөләтлөр тәшкилати (АДТ)			
АНЗЮС			
СЕАТО			
ВШТ			
СЕНТО			

§ 6. ДУНИЯВИЙ СОЦИАЛИСТИК ЛАГЕРЬНИЦ ШӘКИЛЛИНИШИ. 1948—1962-жж. “СОҒ МУНАСИВӘТЛӘР УРУШИННИЦ” АСАСИЙ ВАҚИӘЛИРИ

Будәристә:

- социалистик лагерьниң шәкиллиниш жәрияни;
- күчәп қураллиниш;
- 1948—1962-жж. “Соғ мунасивәтләр урушинин” асасий вакиәлири тоғрилиқ билимиз.

Дуниявий социалистик лагерьниң шәкиллиниши. Фашистик Германияниң вәйран қилиниши уруштын кейинки жилларда Европа әллириниң ихтисадий, сәясий, ижтимаий наятыға зор инқилави тәсир йәткүзді. Көплигөн дөләтлөрниң хәлиқлири өз дөләтчилигиниң қайта жанлиниши вә жәмийәтлик наятниң демократиялиниши үчүн күрәшкә көтирилди. Бу күрәш Шәрқий Европа әллиридиму өз өксини тапти вә қайта өзгириш жәриянилири хәлиқ-демократиялық инқилаптар шәклигө егә болди.

Өзгиришләрниң инқилавий характер елишиға қолайлық ташқи вә ички шарапталар тәсир қилди. Уларниң әң мұними — фашизмни йеңиши, Кеңәш армиясинаң Польша, Венгрия, Чехословакия, Румыния вә Болгарияни азат етиши болди. Бу әлләрдә хәлиқчил һакимийәт органлири пәйда болди, мустәқиллик вә ташқи сәясий

егимәнлик өслигә кәлтүрүлди, жирик ижтимай-ихтисадий ислаһатлар өмәлгә ашурулди.

Шәрқий Европа әллиридә уруштын кейин жүргүзүлгөн ижтимай-ихтисадий вә сәясий ислаһатлар барлық дәләтләр үчүн ортақ мәсилеләрни һәл қылды: жәмийәтлик һаятни демократияләштүрүш дәләтчиликниң буржуазиялық демократиялық шәклини өслигә кәлтүрүш.

Бирақ бәзи әлләрдә деҳанлар билән иттипақ қурған ишчилар һакимийити харakterидики хәлиқчил органлар қурулушқа башлиди.

Хәлиқчил демократия 40-жж. инқилаптарниң нәтижисидә пәйда болған сәясий системиниң өкүнчи шәкли сұпитидә тарихта қалды. Мошу дәвирдә кәлгүси ижтимай тәрәкқият тоғрилиқ мәсилеләр пәйда болушқа башлиди. Шунин өзінде билән биллә альтернатив тәрәкқият йоллируму можут болди.

Мошу дәләттәрдике вақиәләрниң бершиға СССРниң тәсири зор болди. Демократиялық ислаһатларни өмәлгә ашурушта ярдәм көрситиш билән биллә у хәлиқ-демократиялық әллиригә тәрәкқиятниң кеңәшлик моделини тецишқа вә һакимийәт бешиға коммунистларни әкелишкә тиришти.

1947-ж. сентябрьда Польшида 9 коммунистик партия вәкилдіриниң жиғини болуп өтти. Унинде дунияни иккى қариму-қарши лагерьға бөлүш тоғрилиқ тезис тәйярланды.

Москваниң беваситә тәсири билән Болгариядә (1944-ж.), Югославиядә (1945-ж.), Албаниядә (1946-ж.), Польша вә Румыниядә (1947-ж.), Венгрия вә Чехословакия (1948-ж.), шунин өзінде билән биллә Азия қитъәсидә, — Шималий Вьетнамда (1945-ж.), Шималий Кореяда (1948-ж.) коммунистик вә кеңәшпәрәслик режимлар орнитилди. 1949-ж. Хитайдыму һакимийәт бешиға коммунистлар қәлди.

Кеңәш армиясиниң турақлиқ қисимлириниң болуши 40-жж. иккінчи йеримида Шәрқий Европа әллиридә “социалистик инқилаптарниң” ғәлибә қазинишиға зор үлүш қошти. Шундак қилип, социализм бир дәләтниң миқиясидин чиқип, дунияда социалистик системиниң қурулуши башланди.

Регион — тәвә әллириниң хәлиқ егилигиниң өслигә кәлтүрүлиши вә тәрәкқий етишигә бу әлләрни өзиниң садиқ тәрәпдарлириға айландарушқа тиришқан СССР зор ярдәм көрсәтти. Уннан әзірлеуде Сталин уларни өзигә бойсунушни тәләп қылды.

1949-ж. Болгария, Венгрия, Румыния, Польша, Чехословакия, ГДЖ вә СССР өзінде болған өз ара ихтисадий ярдәмлишиш кециши (ӨИЯК) қурулди.

Тираж сөздөр:

социалистик лагерь,
күчәп қураплиниш,
Германияниң
бөлүнүши, корей уруши,
Кариб боһрани

1947—1948-жж. социализмниң сталинчә моделини мәжбурлап жарий қилиш хәлиқ — демократиялык инқилаптарни қисқа вақитқа тохтатти. Хәлиқ — демократиялык әлләр “чапсанлитилған социалистик қурулуш” йолиға чүшти. Униңға мувапиқ, барлық ихтисадий қурулушлар пәйдин-пәй дөләт мұлқигө елинишқа башлиди, бу санәт ишләп чиқиришиниң дөләтлик мұлук вә башқармиға топлинишиға мүмкінчилик берди.

Иш йүзидә бу ижтимаий қурулма вә ихтисатниң мурәккәп кәсқинликлирини пәйда қылди. Асасий капиталлар ишләп чиқириш васитилирини чиқиришқа қаритилип, йеник вә тамақ саналы диққеттин сирт қалди. Буниң барлығи 1953—1956-жж. Польша, Венгрия, Чехословакия вә ГДЖда мурәккәп ижтимаий — сәясий боһранларға әкәлгән ихтисаттың қурулмасынан намувапиқлик вә жәмийәттиң ижтимаий зиддийәтләрни пәйда қылди. Қеңәшлик тәжрибини пайдилиниш СССРдикі дөләтлик-бюрократиялык социализм моделини көчүрүвенишқа елип кәлди.

Мошу әлдики компартия вәкиллириниң ижтимаий-ихтисадий өзгиришләрниң альтернатив түрлирини издәш интилишлири мәнъий қилинди. Югославия рәhbери Броз Тито И. Сталинниң һөкүмігө бекінмиғандын кейин, 1948-ж. Югославия вә СССРниң арисиди-ки мұнасивәтләр тохтитилди. Югославиядә “өзини өзи башқуруш социализми” модели қобул қилинди. Карханиларниң өзлириниң ишләп чиқириш планлириниң асасида дөләтлик планниң умумий тәрәққият йоллири еникланди.

Еникланлар!

Югославия вә СССР мұнасивәтлириниң үзүлүш сәвәплири немиде?

Күчәп қураганиниш — Фәрип (АҚШ) вә СССР иттипақдашлири арисида ихтисат, идеология вә һәrbий саһадики жаһанлық қарши туруш, Иккінчи дуниявий уруш беришида пәйда болған өз ара ишәнмәслик уруштың кейинму давамлишип, Қеңәш Иттипақи парчиланғычә созулди. Қураганиниш мусабиқиси вақтида йүзлигән мажралиқ йүз берди.

Қураганиниш мусабиқиси Иккінчи дуниявий уруш аяқлашқандын кейин башланди. Бу кәмдә сабиқ иттипақдашлар бир-биригә дост әмәс, бәлки идеологиялык рәқип сұпитидә қариidi. Һәр дөләт қурагалиқ күчләр саһасида бир-биридин озуп кетишкә интилди, шунин үчүн қураг-ярақлар көп миқдарда ишләп чиқирилди.

Қураганиниш мусабиқиси атом қурали биләнму мұнасивәтлик болди. 1945-ж. АҚШ аләмдикі йеганә ядролук держава еди.

Япония билән уруш беришида улар Хиросима вә Нагасаки шәһәрлиригә атом бомбилирини ташлиди. Бирақ ядролук қуралға болған американлик монополия пәкәт төрт жилғила созулди. 1949-ж. СССР өзиниң биринчи атом бомбисини синақтын өткүзді.

Умумән, күчәп қураллиниш рәқивиниң ядролук қуралидин хелә мүкәммәл қурал түрини кәшип қилишқа интилиш арқылы жүргүзүлди. Мундақ сәясәтниң ақиветидин дөләт һәrbий саһада наһайити көп чиқимға учриди.

Уруш барлық тәрәпләр үчүн наһайити ховуплук болди вә еғир зәрдаплар әкелиши мүмкин еди. “Соғ мұнасивәтләр уруши” жилирида топланған ядролук иқтидар наһайити зор болғини билән, ундақ қирғучи қуралларниң еһтияты һеч пайда әкәлмәтти. Әнди уларниң ишләп чиқириш вә сақлаш чиқимлири дайым өсмәктә еди.

Күчәп қураллиниш тез сүръэттә жүргүзүлди. Бир тәрәп қуралниң йеңи түрини чиқарса, иккинчи тәрәп бар мүмкинчиликлири вә күчини шундақ нәтижигә йетишкә сәрип қилди. Бу хил мусабикә һәrbий санаәтниң барлық саһалирини: атқучи қуралларниң йеңи системилирини ясаш, танк, учақ, кемә вә су асти кемилирини ишләп чиқиришни өз ичигә алди. Бирақ әң күчлүк риқабәтчилик ракета техникисини ясаш чепишишида қизиди. АҚШ СССРни ядролук қурал сани жәһәттин арқыда қалдурса, СССР АҚШни ракета ясашта йәнди. СССР қайнатқа дәсләп болуп Йәрниң сұнъий һәмрайини (спутник), әнди 161-жили адәмни учарди. Америкилиқтар мундақ артуқчилиқтарни көтирәлмиди. Қаттық тиришин нәтижисидә улар астронавтлирини Айға қондурди. Мошу вақитта тәрәпләр стратегиялық тәңпудлуқ-тәңлиkkә қол йәткүзді. Бирақ бу қураллиниш чепишишини тохтатмиди. Әксинчә, у қураллинишқа мұнасивәтлик барлық саһаларға тариidi. Мәсилән, суперкомпьютерни кәшип қилиш мусабиқисини шуниңға ятқузушқа болиду.

Стратегиялық тәңлиkkә қол йәткүзүлгәндеги кейин, 60-жж. бешіда, қураллиниш чепишишиниң һәrbий бөлиги пәйдин-пәй иккинчи орунға силжишқа башлиди,

1948—1962-жж. “соғ мұнасивәтләр урушиниң” асасий вақиәлири. АҚШ, Улукбритания вә Францияниң СССР билән иттипақдашлиқ сәясәттин униңға қарши күрәшкә авушиши бурунқи дүшмән

1949-жили 29-августта Шәмәйдә мәхсус полигонида СССРниң дәсләпки ядролук қуралиниң синиғи өткүзүлди

дөләтләргө нисбәтән көзқарашлирини түп асасидин өзгәрти. Мошу мәхсәтләргө йетиш үчүн АҚШ вә Улукбританияниң һөкүмран даирилири Францияниң қоллиши билән Фәрбий Германияниң ихтисадий вә һәрбий потенциалини әслигә кәлтүрүшкә киришти.

1946-ж. АҚШ вә Англия өзлири оккупациялыгән зониларни Бизония (қош зона) дәп атап, бирләштүрди. 1948-ж. уларға француз зониси қошулуп, Тризония тәшкилләнди.

1949-ж. 7-сентябрьда парламент йеңи герман дәлитиниң — Германия Федератив Жумырийитиниң (ГФЖ) қурулғанлиғи тоғрилиқ жакалиди.

Ойлининлар!

Немишкә Германия икки дәләткә бөлүнүп кәтти?

Шуниңдин кейин Кеңәш Иттипақиниң зонисида Шәркй Германия шәкиллинишкә башлиди. 1949-ж. 7-октябрьда Германия Демократиялик Жумырийитиниң (ГДЖ) қурулғанлиғи жакаланди. Немис зиминида һәрхил жәмийәтлик вә сәясий түзүмгө егө икки Германлик дәләтләр пәйда болди.

“Соғ мунасивәтләр урушини” тәрипләйдиган йәнә бир вақиә 1950—1953-жж. йүз бәргән Корея уруши. Униң тәшәббускари болуп Корея Хәлиқ Демократиялик Жумырийитиниң (КХДЖ) рәhbiri Ким Ир Сен несапланди. У Жәнубий Корея (өзи рәhbәр болуп) билән бирлишишкә қол йәткүзүшни ойлаштурди вә Сталинға Жәнубий

Корея уруши

Кореяниң пүткүл территориясидә социалистик тұғ астида пүткүл хәлиқлиқ қозғилаң тәшкілләшкә вәдә бәрди.

Шималий Кореяниң өскәрлири Жәнубий Кореяниң территориясигә бесип кирип, һәтта Сеулни бесивалди. БДТ КХДЖ, ХХЖ вә СССРниң һәриkitini әйиплиди. БДТ қаари бойичә вә уинң намидин һәрикәт қылған, тәркивидә американлиқтар бесим болған өскәрләр Шималий Кореяниң өскәрлирини икки әлниң арисини бөлүп турған 38-паралельниң нерисиға қисип чиқарди.

Нәрбий тоқунуштиki ғәлибиләр тез авушуп турди. Шималий Кореяниң тәриpidә көплигән кеңәшлиқ мутәхәссисләр вә хитайлиқ “пидаильар” урушти. Уруш музакириләр арқылы Кореяниң иккигә бөлүнүшини тәстиқлигән 1954-ж. Женева Декларациясини қобул қилиш билән аяқлашти. Корей уруши икки әлдики санаәт вә инфрақурулминиң вәйран болушиға елип кәлгән “соғ мунасивәтләр уруши” дәвридики дәсләпки қураллиқ тоқунуш болди. Уруш ахидиа йерим арал СССР вә АҚШ тәсир даирилиригә бөлүнді.

50-жж. ахиди — 60-жж. беши АҚШ вә СССР мунасивәтлириниң яхшилиниш дәври болди. Униң шәкиллиниши Қеңәш Иттипақиниң ташқи сәяситидики өзгиришлә түпәйли мүмкін болди. КПССниң XX съезидики Н.С.Хрущевниң мәхпий доклади хәлиқара мунасивәтләрниң тәрәкқиятиға зор тәсир йәткүзді. Шәрқий Европа әллириниң бәзи рәhбәрлири уни СССРниң социализмни қурушниң һәрхил йоллири тоғрилиқ тезис билән келишиши дәп чүшәнди. Шуниң билән биллә Н. Хрущев социалистик күчләрниң һакимийәткә парламентлиқ йол биләнму келәләйдиғанлиғини етирап қилди. Бу әмәлиятта Н. Хрущевниң Б.Титони етирап қылғанлиғини билдурди. Бирак Москва вә Белград арисида бирә-тола яхши-хоп болуш йүз бәрмиди.

1962-ж. *Карib боhрани* әң қәскинләшкән вә ховуплук хәлиқара әhвал болди. 1961-ж. кубалиқ контрреволюционерлар десантини вәйран қылғандын кейин Куба Қеңәш Иттипақиниң ярдими билән өз мудапијәсина мустәhкемләшкә қошумчә тәдбирләрни көрүшкә башлиди. 1962-ж. күздә СССР, мәхпий келишимгә мувапиқ, Кубаниң территориясигә өз ракетилирини орунлаштурди. Бу Қеңәш һөкүмитиниң наhайити ховуплук вә ойлаштурулмиған һәриkitи еди. Бу тоғрилиқ билгән АҚШ тез арида жиддий қарап қобул қилди. 1962-ж. 22-октябрьда президент Дж. Кеннеди Қубаға йәткүзүлидиған барлық қуралларниң түрлиригә “жиддий карантин” жақалап, у йәргә баридиған башқа дөләтләрниң кемилириниму жиддий тәкшүрүштин өткәзди. Бу АҚШ күчлириниң Қубани һавада вә деңизда блокада қилишни билдүрди. Қубаниң әтрапида америкилиқ жирик һәрбий деңиз вә һәрбий-һава күчлири топланды.

Кариб боһрани вактидики Москвада
өткөн намайиш. 1962-ж.

АҚШ президенти Джон Кеннеди
вə СССР рəһбири Никита Хрущев
«Шәриқ—Fərip» музакирилиридə

йеқин йәрләрдə өз ракетилирини орунлаштуруштин ваз кəчи. Кариб боһраниниң өз ара мәнпийәтлəрни һесапка алған һалда тинич һəл қилиниши пүткүл инсанийəт үчүн зор ховупниң алдини алди вə Хəлиқарилық тəшкилатларниң шəкиллиниши хəлиқарилық кəсқинликни пəсəйтишкə амал издəштə муһим үлгə-нəмунə болди.

Билимиңнитəкшүр

1. Дуниявий социалистик лагерьниң шəкиллиниш жəрияни һəққидə баянлап беріңдер.
2. Шəрқий Европа əллири немə сəвəптин хəлиқлық демократияни тəрəккىй өткүзүш йолидин ваз кəчи?
3. Қурал-ярақ мусабиқисиниң асасий чарилири немидə əкис етилди?
4. Немишкə Кариб боһриниң хəлиқарилық мұнасивəтлəрдиң өнді ховуплук мажра дəп атайду?

Кеңəш Иттипақи вə Куба “карантинни” етирап қилиштин ваз кечип, Кубадики деңиз блокадисини елип ташлашни тəлəп қилди. АҚШ вə СССР арисида беваситə һərbий тоқунуш ховупи пəйда болди. Америкиниң Европидики һərbий қисимлири, стратегиялық авиацияси толук жəнгивар тəйярлиққа кəлтүрүлди. СССР, Куба, ВШТ əллиrimu шундақ жавап тəдбирлəрни қолланди. Дунияға ядро урушиниң ховупи тəнди.

АҚШ президенти Дж. Кеннеди вə Кеңəш һакимийитиниң рəһбири Н.С.Хрущевниң арисида қизғин музакирилəр жүргүзүлди. Бирнəччə қорқунушлуқ күн вə түnləрдин кейин 28-октябрьда икки тəрəп арисида могут кəсқин боһранни тинич йол арақиلىқ һəл қилиш тəғрилиқ келишиш муваппəк болди. Кеңəш Иттипақи Кубадин оттура мусапидики ракетилирини əкетишкə, АҚШ болса “карантинни” йоқитип, Кубаниң чегарилериini туташлиғини сақлашқа вəдə бəрди. Шуниң билəн биллə АҚШ Түркійəдə СССР чегарисига

ХӘЛИҚАРИЛИҚ ТӘШКИЛАТЛАРНИҢ ШӘКИЛЛИНИШИ

§7. БДТНИҢ ШӘКИЛЛИНИШИ ВӘ ПААЛИЙИТИ. XX Ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ХӘЛИҚАРИЛИҚ МӘСИЛИЛӘРНИ ҺӘЛ ҚИЛИШ ЙОЛЛИРИ

БДТниң тәшкиллиниши. Хәлиқарилық наяттиki мұhim вақиә — Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң (БДТ) тәшкиллиниши болди. Униң асасий вәзипилири — хәлиқарилық течлик вә бехәтәрликни тәминләш, хәлиқләр вә дөләтләр арисидики һәмкарлиқни тәрәккүй әткүзүш.

1945-ж. апрель ейіда Сан-Франциско шәһиридә Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң Тәсис конференцияси хәлиқарилық һоқуқниң мұhim принципирини бирләштүридиган БДТ Уставини (Низамнамә) қобул қилды: Хәлиқләр арисидики достлук мұнасивәтләрни тәң һоқуқлук принципи асасида риважландуруш, башқа дөләтләрниң ички ишлириға арилашмаслик, хәлиқ ара маҗраларни течлик үол билән һәл қилиш, күч қоллиниш ховупидин сақлининш.

БДТ Уставиниң күчигә киргән күни — 1945-ж. 24-октябрь — БДТ күни сүпиді дә жил сайын атап өтүлиду. 1945-ж. БДТға 51 дөләт әза болуп кирди. Шуниңдин кейин униң әзалириниң сани өсүп, 50-жж. ахириға қадәр 83 кә йәтти. Һазир 193 дөләт БДТға әза болуп несаплиниду.

Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң йетекчи органлири — Баш Ассамблея вә Бехәтәрлик Кециши. Баш Ассамблея — БДТниң барлық әзалиридин ибарәт мәслихәтчи һәмдә вакаләтлик сәясий орган. У барлық дөләтләрни хаватирландуридиган аләмдикі әң мұhim мәсилеләрни жәмийәтлик мұнакимә қилиш үчүн турақлиқ ишләйдиган форум болуп несаплиниду.

Будәристә:

- БДТниң тәшкиллиниши, униң мәхсүтлири вә қурулмиси;
- инсан һоқуқлириниң Умумға бирдәк декларациясиниң әһмийити;
- БДТниң қуралсизлиниш вә хәлиқарилық мәсилеләрни рәтләштири ролини қараштуримиз.

Тираж сөздәр:

инсан һоқуқлири, қурасизлиниш, хәлиқарилық проблемалар, һәмкарлишиш, тиничландуруш

БДТ Баш Ассамблеясиниң биринчи жигини. Лондон, 1946-ж.

Бехəтəрлик Қеңиши — турақлиқ иш ишлəйдиган йетəкчи сəясий орган. У – хəлиқара тиничлик вə бехəтəрликни тəминлəш үчүн асасий жавапкəрчиликкə егə, БДТ əзалири үчүн мəҗбурий қаарларни қобул қилидиған дайимий сəясий орган. Бехəтəрлик Қеңиши 5 турақлиқ вə 10 турақлиқ əмəс əзалардин ibarəт. Турақлиқ əзəлəр бəш улук держава: СССР (кейин Россия), АҚШ, Улукбритания, Хитай, Франция. Турақлиқ əмəс əзалар Қeңəшкə Уставта кəздə тутулған тəртип бойичə сайлиниду.

БДТниң Ихтисадий вə иjətimaiy, Fəmxorluq бойичə кеңəшлири можут. Баш катипниң йетəкчилигидə Қативат вə Хəлиқарилик сот паалийəт елип бариду. 1917-ж. Бирлəшкən Dələtlər Təşkilatiniң Баш кативи хизмитигə Антониу Гутериш сайланди.

Буницидин башқа БДТда бир қатар хəлиқарилик ихтисаслашкан тəшкиллəр можут. Мəсилəн, Бирлəшкən Dələtlər Təşkilatiniң Билим, илим-пən вə мədəniyət бойичə тəшкили — ЮНЕСКО зор абройға егə.

БДТниң рəсмиy тиллири: *инглиз, рус, француз, испан, ərap* вə *хитай* тиллири болуп неспалиниду.

Шундак қилип, БДТ – жəнанлық хəлиқарилик бехəтəрлик системиси, егимəн дəлətləрниң дуниявий тəшкили. У тиничлик вə бехəтəрликни барлық жəhəттин тəминлəш үчүн тəшкиллəнгəн.

Инсан һәк-һоқуқлириниң умумға бирдәк Декларациясини қобул қилиш вә униң әһмийити. БДТ Устави хәлиқара һәмкарлиқни “инсан һәк-һоқуқлири вә асасий әркинликлирини ирқи, жиниси, тили вә диниға айт пәриқлиригө қаримастин һөрмәтләш” рөнида әмәлгә ашуруш керәк дәп билдүрди. БДТниң дәсләпки муһим муваппәкйәтиригиниң бири 1948-ж. 10-декабрьда Баш Ассамблея қобул қылған “Инсан һәк-һоқуқлириниң умумға бирдәк Декларацияси” болди.

Инсанийәт тарихида вә хәлиқара мунасивәтләрдә дәсләп қетим адәмниң асасий пухралиқ, сәясий, ижтимаий, ихтисадий вә мәдәний һоқуқ вә әркинликлири еникланди. Декларация өз ичигә алған асасий һоқуқ вә әркинликләрни төрт топқа бөлүшкә болиду.

Биринчи топ: адәмгә тән һоқуқ вә әркинликләрдин ибарәт. Уларға: яшаш һоқуқи, әркинлик вә шәх дәхилсизлиги, қуллуктын, азаплаштын, вә адәмгәрчиликкә, инсанийликқа ятмайдыған мунасивәтләрдин қоғдаш ятиду. Іншада адәмниң шәхсий вә айләвий наятыға, өйигө вә хәт-хәвәрлиригө, аброй вә шәниниң дәхилсизлиги, шуның билән биллә мустәқил вә бетәрәп сот арқылы өз һоқуқлирини қоғдашқа һоқуқи бар.

Асасий әркинлик вә һоқуқларниң *иккинчи топыға* пухралиқ һоқуқ вә әркинликләр ятиду. Уларниң ичидә: пухралиқ елиш һоқуқи, дәләт ичидә әркин жүрүп-туруш вә туридиган жайни таллаш, әлдин кетиш вә сәясий башпана елиш һоқуқи бар.

Декларациядикі *үчинчи топ* — сәясий һоқуқ вә әркинликләрдин ибарәт. Уларға монулар ятиду: ой, нар-виждан вә дин әркинлиги, ишәнчә-етиқат, течлиқ жиғинлар вә бирләшмиләр әркинлиги, өз елини башқаруш һоқуқи, умумға бирдәк вә тәң сайлам һоқуқи.

Декларациядикі һоқуқларниң *төртінчи топы* — ихтисадий, ижтимаий вә мәдәний һоқуқлар. Бу әмгәк әркинлиги вә иш орнини әркин таллаш, тәң ишқа тәң һәк елиш, кәспий иттипақлар қуруш һоқуқи, дәм елиш вә ижтимаий қоғдаш, ана вә балини қоғдаш, билим елиш вә мәдәний наятқа арилишиш һоқуқи.

Атаңлар!

Өз елини башқаруш һоқуқи дегинимиз немә?

БДТға әза дәләтләр Инсан һоқуқлирини сақлашта риайә қилишқа тегиши ортақ принципларға айт келишимләргә қол йәткүзди.

1966-ж. Инсан һәк-һоқуқлириниң умумға бирдәк Декларациясини қобул қылғандын кейин, униң қануний күчи болуши үчүн икки муһим пакт қобул қилинди: Ихтисадий, ижтимаий вә мәдәний һоқуқлар бойичә хәлиқарлық пакт вә Пухралиқ вә сәясий һоқуқлар тоғрилиқ хәлиқара пакт.

БДТ аяллар һоқуқиға көп көңүл бөлиду. 1979-ж. Баш Ассамблея аялларға мунасивәтлик камситишиниң барлық түрлирини мәнъий

қилиш төғрилиқ Конвенцияни қобул қилди. Балиларниң һоқуқлири 1989-ж. Баш Ассамблея қобул қилған мувапиқ Конвенция билән қоғдалған.

Ойланиңдар!

1989-жилқи Балаһоқуқлири төғрилиқ конвенция қандақ һоқуқтарни қоғдайды?

БДТ динға асасланған диний төзүмсизлик вә камситишниң барлық түрлирини йоқитиш бойичә ишларни наһайити муһим дәп несаллайды. Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң һоқук қоғдаш паалийити йәрлик хәлиқләр вә аз санлиқ милләтләрниң һоқуқлирини қоғдашни өз ичигә алиду.

Қуралсизлиниш мәсилилири вә БДТниң роли. Өзинин қурулған пәйтидин башлапла БДТ көп тәрәплимилик қуралсизлиниш вә қурални чәкләшни хәлиқара тиничлик вә бехәтәрликни тәминләштә асасий вәзипә сүпитидә қойди. Инсаныйәт үчүн әң choң ховуп болуп несаллинидиған аммивий қирғинчилик қурал ярақтарни (АҚҚ) қисқартишқа вә йоқитишқа бесимлик берилди. Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилати ядролуқ қурални чәкләшкә салмақлық үлүш қошти. Инсаныйәтниң мөшү муһим аләмшумул мәсилилирини муһакимә қилишниң ишәшлик вә наһайити утумлуқ механизми қурулди.

Ядигарда сақлаңдар!

Аммивий қирғинчилик қураллири — һәттачәкләнгән қоллинишниң өзидиму зор көләмлик вәйранчилиқ вә аммивий өлүмгө әкелиши мүмкин қурал-ярақ түрлири.

XX ə. 50—60-жж. иккинчи йеримидики Қеңәш Иттипаки вә униң иттипакдашлири усунған қуралсизлиниш бойичә тәшәббуслири вә Фәрипниң униңға жавап-тәклиплири хәлиқариилик кәсқинликни пәсәйтишкә деген өз ара интилишни әкис әттүрди.

Бу йолдики конкрет тәдбирләр мисали ретидә, 1959-ж. Америка Кошма Штатлири, Улукбритания, Франция вә СССР тәрипдин имзаланған Антарктика төғрилиқ шәртнамини аташқа болиду. Бу шәртнамә бойичә жәнубий кәңликтә 60°C жәнупқа қарап һәрқандак һәрбий паалийәтләр қәтъий мәнъий қилиниду. Шундақ қилип, Йәрдики дәсләпки миқияслиқ демилитиризацияләнгән зона қурулди. Уни өзләштүрүш пәкәт течлик мәхсүттила әмәлгә ашурулидиған болди.

Ениқланылар!

1959-жилқи Антартика тоғрилиқ шәртнаминің мәхсити қандақ болди?

50-жж. башлап жирик ядролук державилар — СССР, АҚШ вә Улукбритания арисида ядролук синақларни мәнъий қилиш бойичә музакириләр жүргүзүлди. 1963-ж. августта Караб бөрненидин кейин Москвада үч держава атмосферида, космоста вә су астида ядролук синақларни жүргүзүшни мәнъий қилиш тоғрилиқ шәртнамини имзалиди. Йәр асти синақлири болса техничә мәнъий қилинмиди, бирақ тәрәпләр уларни мәнъий қилиш мәхситидики музакирилирини давымлаштурушқа келишти,

1963-ж. Москва шәртнамиси қурал-ярақ чепишишини чәкләшкә қаритилған дәсләпки хәлиқариилиқ келишим болди. Бу атмосферида өткүзүлгөн ядролук синақларниң һаятқа ховуплук тәсирини ейтарлиқ азайтти. Бу шәртнамә Қазақстан үчүнму зор әһмийәткә егә болди, чүнки унц территориясидә 1949—1963-жж. атмосферида ядролук синақлар өткүзүлсә, 1963-ж. кейин барлық синақлар пәкәт йәр астида өткүзүлди.

1970-ж. Ядролук қуралларни тарқатмаслик тоғрилиқ шәртнамә (**ЯҚТШ**) күчигө кирди. У ядролук қурали йоқ дәләтләрниң ядролук қурални ишләп чиқиришқа вә сетивелишиға, уларға мошу қуралларни яки унц бөлчәклирини вә мувапиқ технологиялирини бериш мәнъий қилинди.

Шундақ қилип, гәрчә аләмдик милитаризмниң өсүши давамлашсиму шуницыға, қаримастин, 60-жж. қуралсизлиниш мәсилелери бойичә музакириләр башланди вә ядролук қураллиниш чепишишини чәкләштики дәсләпки муһим муваппәккүйәтләрму байқалди.

Бирләшкән Дәләтләр Тәшкилати вә хәлиқариилиқ мәсилеләрни һәл қилиш йоллири. 70—80-жж. Бирләшкән Дәләтләр Тәшкилатиниң хәлиқариилиқ ишлардикі роли ейтарлиқ өсти. БДТ тәркивидики дәләтләр сани көпәйгәнсири қуралсизлиниш, хәлиқариилиқ мунасибәтләрни демократияләштүрүш, тиничлиқни сақлаш вә апартеидқа қарши күрәш мәсилелери Баш Ассамблеяниң вә башқиму БДТ органлири сессиялириниң күн тәртивидә пат-пат орун елишқа башлиди.

Мустәмликичиликкә қарши күрәштә Бирләшкән Дәләтләр Тәшкилатиниң роли күчәйди. 1960-ж. декабрьда қобул қилинған “Мустәмлиқ хәлиқләр вә әлләргә мустәқиллик бериш тоғрилиқ” БДТ Декларацияси зор әһмийәткә егә болди. 1963-ж. Баш Ассамблея Ирқий

камситишниң барлық түрлирини йоқитиши бойиче “Декларацияни” қобул қылди. 1965-ж. мустәмликә территорияләрдикі һәрбий базиларни йоқитишиңа чақирди.

Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилати Жәнубий Африка вә Родезиядә португаллиқ мустәмликичилекни вә ирқий режимларни нәччә мәртә әйиплиди. 1973-ж. Баш Ассамблея апартеидни йоқитиши көзләйдиган Конвенцияни қобул қылди. Бехәтәрлик Кециши Португалия, Жәнубий Африка вә Родезиягә қарши ихтисадий вә сәясий санкцияләр тоғрилиқ қарап қобул қылди. Шу жили Баш Ассамблея ирқчилиқ вә ирқий камситишқа қарши күришиш тоғрилиқ он жиллиқни жақалиди.

Адәм ресурслариның тәрәққий әткүзүш, намратчилиқни йоқитиши, аһалиниң ижтимаий паалийити, нәшәхорлук вә уни пайдилинишни назарәт қилиш, жинайәтниң алдини елиш, илим-пән вә техникини тәрәққий әткүзүшкә һәм әтрап муһитни қоғдашқа айт ижтимаий әһмийити зор программиларға көпәрәк көңүл бөлүниду.

Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилати һөкүмәтләргә тәбиий ресурсларни пайдилинишни баричә арттурушқа, транспорт вә алақә мүмкінчиликлирини йеңилешкә вә кәңәйтишкә, турғун өй зөрүрийитини қанаәтләндүрүшкә, шәһәрлик планлаш вә йезилиқ территорияләрни риважландурушқа ярдәмлишишкә тиришиду.

1986-ж. Баш Ассамблея Тәрәққият һоқуқи тоғрилиқ Декларацияни қобул қылди. Декларация адәмниң шу тәрәққият мәркизидә турғанлиғини, униң шу жәриянниң паал иштракчиси болуш лазимлигини вә тәрәққияттың келип чиқидиган барлық әзвәлликләрни елишқа тегиши екәнлигини аләнидә тәқитләйду.

БДТ Баш Ассамблеясиның биринчи жиғининиң 70 жиллиғи.
Нью-Йорк, 2016-ж.

1966-ж. башлап БДТ Баш Ассамблеяси хәлиқарилік БДТ паалийитини ижтимаий-ихтисадий тәрәкқиятқа ярдемлишиш бойичә сәясәткә қаритиш үчүн “БДТниң тәрәкқият бойичә он жиллиғини” жакалиди.

Үч асасий мәсилә – намратлик, ишсизлик вә ижтимаий дезинтеграция БДТда заманивий жәмийтниң өң өткүр мәсилелери сұпидідә еникланди. Уларни һәл қилиш ижтимаий тәрәкқиятни тәминләш үчүн өң муһим болуп һесапланды. БДТниң бир қатар муһим қараплири экологиялык апәтниң алдини елишқа қаритилди.

Инсанийәт вә БДТ үчүн өң ховуплук мәсилә — уруш вә тоқунушлар мәсилеси. Ахирқи он жиллиқта ички тоқунушлар сани ейтарлық дәриҗидә өсти. Тоқунуш вактида зәрдап чәккәнләрниң 90 %-и тинич ахали болғанлиги наһайити әпсуслинарлық, әлвәттә. Тоқунушлар адәмләрниң қуран болушидин бөләк, қачақларниң пәйда болушиға вә мәжбүрий миграциягә сәвәп болмақта.

БДТ тәшкилатни хәлиқарилық тиничлиқ васитисигә айландурушқа қаритилған программилар бойичә дайим иш ишләйдү. У течлиқ тоғрилық, келишмәсликләрни тинич йоллар билән рәтләш вә хәлиқара һәмкарлық тоғрилық бир қатар һөжүәтләрни қобул қылди. БДТниң тиничлиқни қоллаш тоғрилық операциялириниң сани турақлық өсмәктә. Буниң үчүн униң “көк каскилар” мәхсус контингенти бар. Ахирқи онжиллиқларда БДТниң ихтисаслашқан мәһкимилириниң паалийити жәнланды вә кәндәтилмәктә.

Шундақ қилип, XX ә. иккінчи йеримида Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилати хәлиқара мұнасивәтләрниң ижабий тенденциялириниң мустәһкәмлинишидә муһим роль атқурди. БДТ Баш кативи вә униң вәкиллири жиғдий тәвәлик тоқунушларни пәсәйтиш вә һәл қилишқа зор үлүш қошмақта.

Билимнитекшүр

1. БДТниң қандақ конвенциялирини билисиләр? Уларниң мәхсити немидә?
2. БДТниң ихтисаслаштурулған мәһкимилириниң қайсисини билисиләр?
3. XX ә. иккінчи йеримидики өң муһим хәлиқарилық мәсилеләрни атаңлар.
4. БДТниң хәлиқарилық мәсилеләрни һәл қилишқа қаритилған асасий мәхсөтнишанлири қандақ?

Бәс мұназирә: Дуниявий қандақ проблемилар жаһанлық характерға егә? Немә сәвәптин шундақ ойлайсиләр?

§ 8. ЕВРОПИЛИҚ ИНТЕГРАЦИЯ. ЕВРОПИДИКИ БЕХӘТӘРЛИК ВӘ ҢӘМКАРЛИҚ ТӘШКИЛАТИ

Будәристө:

- европилиқ интеграцияниң шәрт-шараитлири;
- Европа Иттипақи вә Европилиқ бирләшмиләрниң тәшкиллиниши;
- умумий европилиқ жәриянниң шәкилләндүрүш;
- ЕБІКниң Хуласә актиниң әһмийити тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзлөр:

интеграция, интернационаллаштурууш, Европилиқ иттипақ, Хуласәакт, ЕБІК

Европилиқ интеграцияниң шәрт-шараитлири. Иккінчи дуниявий уруштин кейин Фәрбий Европини бирләштүрүш жәрияниға вә уни әмәлгә ашурушқа объектив вә субъектив амиллар тәсир қилди. Дунияда иккі жирик державиниң үстәмлик орнитидиганлиғи еник көрүнүшкә башлиди. Бир тәрәптин, АҚШниң күчлүк қисимидин, иккінчи тәрәптин, СССРниң һәrbий күчлиридин ховупланған Фәрбий Европа әллири уларға қарши туруш мүмкінчиликлирини издәштүршкә киришти.

Уруштин кейинки жилларда ишләп чиқиришни вә жәмийәлик наятни интернационаллаштурууш тенденцияси қайтидин жаңаланды. Илмий техникилық революция Фәрбий Европида хәлиқара ишләп чиқириш-технологиялық комплексларни шәкилләндүрүшниң ихтисадий асас вә шәрт-шараитлирини яраты. Фәрбий Европа дәләтлири арисидики егилик мұнасивәтләрни өңдеуделеп, тәвәлик интеграциялық жәриянларни тәрәккүй әткүзүш үчүн қолайлық шараитларни пәйда қилды.

Ядинарда сақлаңдар!

Интеграция (лат. *integration* - бириктүрүш, бирлишиш)—бурунқи бөлөк, мустәқил қуруулмиларни (дәләтләр, хәлиқләр в.б.) йеңи, хелә жирик биртуташқа бирләштүрүшкә бағылған жәриян.

Шундақ қилип, ихтисадий амиллар, умумий европилиқ монополияләрниң мәнпийәтлири, АҚШ билән риқабәтчилик вә социалистик лагерь Европидики интеграциялық жәриянларда муһим мәсилә болди.

Дәләтләрниң мәнпийәтлири, муқум тарихий әһваллар мөшү жәриянниң субъектив амили болди. Шундақла сәясәтчиләрниң шәхсий хусусийәтлири һәм сәясий көзқарашлириниму несапқа елиш керек.

Европилиқ бирләшмиләрниң тәшкиллиниши. Шуманниң Декларацияси европилиқ интеграциягә йол ачты. 1950-ж. 9-майда

Францияниң Ташқи ишлар министри Робер Шуман Франция вә Германияниң антогонизмини тохтитиш вә икки әл арисидики мұнасиветләрдә йеңи дәвирни башлаш тоғрилиқ усунуш билән ГФЖ һөкүмитигө рәсмий муражиәт қилди. Дәсләпки қәдәм сұпитидә көмүр вә полатниң француз-герман бирләшмисини қуруш көздә тутулди.

Р.Шуманниң Декларацияси европилиқ қурулушниң биртуаш концепциясини усунди. Нәқ шу концепция европилиқ интеграцияни техиму тәрәкқий әткүзүшкә асас болди. Униң асасий қаидилирини төвәндикічә хуласиләшкә болду:

- Фәрбий Европа дәләтлири демократия, ихтисадий паравәнлик вә ижтимаий консенсус иничлиқ вә тәң һоқуқлук һәмкарлиқ принциплирини йетәкчиликкә елип, т биртуаш течлиқ сөйгүч Европини бәрпа қилишниң тәшәббускарлири болушқа тегиши;

- биртуаш Европини һәмкарлиқниң мұқум бесимлиқ саһалирини таллиған һалда пәйдин-пәй қурушқа тегиши;

- биртуаш Европа қурулуши ихтисадий саһада башлининша тегиши.

1951-ж. 18-апрельда Парижда Европилиқ көмүр вә полат Бирләшмисини (ЕКПБ) қуруш тоғрилиқ шәртнамә имзаланды. Униң қатнашқучилири мону алтә дәләт болди: Бельгия, Италия, Люксембург, Нидерландия, ГФЖ, Франция.

ЕКПБниң әзалири арисида бажхана чегарилири йоқитилди, көмүр вә металлургия мәһсулатлири содисини толук либералластурди. Көп тәрәплимилик интеграция жәриянидикі дәсләпки қәдәм ЕКПБни тәшкилләш болди.

Андин кейин 1957-ж. 25-марта Римда ЕКПБға әза әлләрниң 6 һөкүмәт йетәкчиси Европилиқ Ихтисадий Бирләшмә (ЕИБ) қуруш тоғрилиқ шәртнамины имзалиди. Рим шәртнамисидә Умумий базарни шәкилләндүрүшкә көп көңүл бөлүнди.

Шуниң билән биллә Европилиқ Атом әнергияси бирләшмисиму (Евратом) пәйда болди. Евратомниң вәзиписи — атом санатиниң пәйда болуши вә тез өсүши үчүн зөрүр шарайтлар яритиш вә әза дәләтләрниң наят кәчүрүш дәрижисиниң өсүшигө ярдәмлишиш.

Шундақ қилип, Фәрбий Европида үч бирләшмә қурулди: ЕКПБ, ЕИБ вә Евратом. Бу үч бирләшмини қуруш тоғрилиқ шәртнамиләрдә охашашла: ихтисадий наятниң уйғун тәрәкқий етиши, ихтисатниң дайими өсүши, наят кәчүрүш дәрижисиниң яхшилиниши вә улар бирләштүридиған дәләтләр арисидики зич мұнасивет орнитиш мәхсүтлири жақаланды. ЕИБ интеграцияниң туташ тәрәкқиятини ениклайдиған асасий әң мұним бирләшмә болди.

ЕИБға әза әлләрниң Умумий базириниң асасий элементлири: бажханилық иттипақ, әза дәләтләрниң егилик системилириниң

Европилиқ көмүр вә полат бирләшмисини қуруш төгрилиқ шартнамини имзалаш

өз ара һәрикити; умумий сәясәтләр—ортак сода сәясити, ортақ аграрлиқ сәясәт, риқабәтчиликни ашуруш сәясити, энергетика вә транспорт сәясити, ижтимаий сәясәт в.б. жүргүзүш болди.

Умумий базарни қуруш бойичә вәзипиләрниң бири төрт әркинликни тәминләштин ибарәт болди: товарларниң әркин қозғилиши; адәмләрниң әркин қозғилиши, хизмәтләрниң әркин қозғилиши, капиталларниң әркин қозғилиши.

Бу үч бирләшмини 6 дөләт қурди. Әза дөләтләрниң сани дәсләп 1973-ж. өсүп, “алтилиkkә” үч дөләт — Улукбритания, Ирландия вә Дания қошулди. 1981-ж. ЕИБға Грекия киргәндегин кейин униң иккинчи кәцийиши йүз бәрди. 1986-ж. үчинчи кәцийиши йүз берип, Испания вә Португалия ЕИБқа әза болди.

Европилиқ интеграцияни техиму тәрәккүй әткүзүш вә Европилиқ Иттинақниң тәшкиллиниши. 90-жж. бирләшмиләрни тәрәккүй әткүзүшниң йеци дәври башланди. Интеграцияниң бир қатар саһалирида ихтисадий вә сәясий амиллар арисида зич мунасивәт орнитиш лазим болди. Умумән, интеграцияни йеци, жуқури дәриҗигә ашуруш үчүн шәрт-шараитлар яритилди.

Интеграцияниң йеци дәриҗисиниң мәнийити, мүмкин болушычә, ихтисадий мәсилиилирини һәл қилиш билән биллә, әза дөләтләрниң хәлиқара мунасивәтләр саһасидики өз ара зич мунасивитини күчәйтиш, бехәтәрлик вә жинайәткә қарши күрәш бойичә һәмкарлишиш системисини қуруш болди.

1992-ж. Нидерландиядики Маастрихт шәһәрчисидә “Европилиқ Иттипақ төғрилиқ” шәртнамә имзаланды. Бу шәртнамә асасида йеци қурулма — Европилиқ иттипақни (ЕИ) қуруп ЕКПБ, ЕИБ вә Евратомниң шәртнамилиригә өзгириш вә толуктурушлар киргүзди.

Шәртнамә ЕИ пухралиги чүшәнчисини жарий қилди. Маастрихт шәртнамиси ортақ ташқи сәясәт вә бехәтәрлик сәяситигә әза дәләтләрниң өз ара һәрикәтлирини уйғунлаштурушниң жукури дәриҗисигә көчүш нийитини билдүрди. Шундақла сот вә ички ишлар саңасидики һәмкарлишиш төғрилиқ қаидиләр йецилиқ болуп несанланы.

ЕИ пухралириниң қозғилишини йениклитиш үчүн Европа әллириниң бәши 1985-ж. Люсембургниң Шенген шәһиридә чегарида паспортлук-визилиқ тәкшүрүшни аддийлаштуруш төғрилиқ келишимни имзалиди. Шуниндин кейин ЕИниң бәзи дәләтлири паспортлук-бажханилиқ тәкшүрүшни елип ташлиди. Шенгенлик зона пәйдин-пәй кәңийишкә башлиди.

Европилиқ Иттипақ төғрилиқ шәртнаминиң техиму мукәммәллишишини Амстердам шәртнамисидә (1997-ж.), Ницце шәртнамисидә (2001-ж.), Лиссабон шәртнамисидә (2009-ж.) көрүшкә болиду.

1995-ж. Евроиттипаққа әза әлләрниң тәркивигә Австрия, Швеция вә Финляндия қошулиду. Кейин, 2004-ж. Шәрқий Европа вә Йәроттура деңизи әллири: Чехия, Эстония, Венгрия, Литва, Латвия, Польша, Словакия, Словения, Мальта вә Кипр Евроиттипаққа кирди. Һазир ЕИ тәркивигә 28 дәләт кириду.

Европилиқ бирләшмиләрниң шәкиллинишиниң дәсләпки күнидин башлап униң институтлирини қуруш вә техиму мукәммәлләштүрүш жәриянлири жүрмәктә. Һазирқи вақитта ЕИниң асасий институтлири: Европилиқ Комиссия, Европилиқ Иттипақ Қеңиши, Европилиқ парламент, Европилиқ сот, Европилиқ Қеңәш болуп несанлиниду. Еи вә униң институтлириниң әң муһим бәлгүлириниң бири — уларниң “миллий дәриҗидин жукури” туруши, йәни Европилиқ Иттипақ пайдисиға егимәнлик һокуқларни ихтиярий рәвиштә чәкләш болуп несанлиниду.

Һазирқи вақитта Европилиқ Иттипақ—хәлиқара интеграциялық жәриянниң муһим, аяқлашқан нәмунилириниң бири, шундақла аләмниң көплигән тәвәлириниң интеграциясигә үлгә болмақта.

Ойлинин්дар!

Немишкә ЕИ интеграциялық бирләшминиң үлгиси болуп санылады?

70-жж. умумий европилиқ жәриянниң башлининиши. ХХ ə. иккінчи йеримида бехәтәрлик вә һәмкарлиқ мәсилелеридегі өң мүним тәшаббусларниң бири – умумий европилиқ жәриян болди. 60-жж. ахирида бехәтәрлик йоллирини издәштуруш Европа қитъесидегі һәмкарлиқ вә ишәнчини тәминләш арқылы әкис етилди.

1969-ж. марта ВШТ әллири барлық европилиқ дәләтләргә умумий европилиқ кеңәшкә тәйярлиқни өмәлиятта башлашқа муражиэт йоллиди. Хәлиқарылық наялдағы йеңи һадисе болуп һесапланған дәләт арилық кеңәшләр—умумий европилиқ жәриян башланди.

❓ Ениқланлар!

Немишкә Хельсинки шәһири ЕБИКниеткүзүш орни болуп талланди?

Бу жәриянниң тәрәкқиятиға 60-жж. ахирида ениқланған асасий сәясий өзгиришләр сәвәп болди. Мәсилән, Франция президенти Ш.де Голль 1966-ж. СССР билән һәмкарлишишқа йүзләнді. Вилли Брандт йетәкчилегидегі ГФЖ һөкүмитетиниң “Йеңи Шәриқ сәясити” му қолайлық өһвални яритишишқа ярдәмләшти. Социалистик лагерь билән мунасивәтләрни нормаллаштуруш мәхситидә ГФЖ Қеңәш Иттипақи, Польша вә ГДЖ билән шәртнамиләрни түзді. 1971-ж. Фәрбий Берлин мәртевисини мустәһкәмләш үчүн төрт тәрәплимилик келишим имзаланды.

СССР вә АҚШ аристедиқи мунасивәтләрдә мүним өзгиришләр йүз бәрди: 1972-ж. май ейида АҚШ президенти Ричард Никсон вә КПСС Баш катиби Л.И.Брежнев учрашты.

Бу қизиқарлық!

Хельсинкияки умумий европилиқ жәриян — бу европилиқ хәлиқара мунасивәтләр системисине течлиқ, бехәйтәрлик вә һәмкарлиқни тәминләшкә қаритилған принциптар бойичә қайта қуруш жәрияни.

Ойлининлар!

Немишкә АҚШ вә Канадаумумий европилиқ жәриянларға қатнашти?

1975-ж. 30-июль—1-августта Хельсинкида ЕБИКниң Хуласә актиға 35 əза-дәләтниң дәләт вә һөкүмәт рәhbәрлири қол қойди. Бу һөжжәт барлық европилиқ дәләтләр аристедиқи һәмкарлиқниң турақлиқ һәрикәт қилидиған системисини қурушниң дәсләпки қәдими болди.

Хельсинки Хуласә актиниң әһмийити. Хуласә акт шәртнамилик нөҗжәт болмисиму, у зор сәясий әһмийәткә егә болди. *Биринчидин*, унинда Иккинчи дуниявий урушниң нәтижисидә пәйда болған европидики сәясий вә территориялық өзгиришләрни коллективлик етирап қилиш орун алди.

Иккинчидин, Хуласә акт хәлиқара һоқуқий нормилар органини тәшкіл қилидиган дәләтләр арисидики мұнасивәтләрниң 10 принци-пи жәкалиди; уларға монулар ятиду: егимәнлик-суверенлик тәңлик, егимәнликкә тән һоқуқларни һөрмәтләш, күч қолланмаслиқ яки күч билән қорқутмаслиқ, чегариларниң бузулмаслиғи, дәләтләрниң тер-риториялық туташлиғи, дәва-талашларни тинич һалда рәтләш, ички ишларға арилашмаслиқ, инсан һоқуқлири вә асасий әркинликли-рини һөрмәтләш в.б.

Шундақ қилип, 1975-ж. Хельсинки Хуласә акти қатнашқучи дәләтләр арисидики мұнасивәтләрни қаидә-принциплирини орни-тип, тәстиқлиди.

Хуласә актиниң мошу қаидилиригө киргүзүлгән толуктурушта үч топқа бөлүнгән ишәнчини күчәйтиш бойичә Йәкүнләш нөҗжити қобул қилинди. Уларни бехәтәрликниң үч өлчими болуп һесап-линидиган, “үч севәт” дәп аталди.

“Биринчи севәт” бехәтәрликниң һәrbий-сәясий аспектлириға мұнасивәтлик болди.

“Иккинчи севәт” ихтисат, илим-пән, техника вә әтрап мұнитни биллә алғандыки бир қатар саһаларда һәсмкарлық орнитишқа арналди.

“Үчинчи севәт” гуманitarлық вә башқыму саһалардың һәмкар-лиққа бағлық болди.

Шундақ қилип, ЕБНК даирисидә тунжа қетим ишәнчә вә бехәтәрликни мустәһкәмләш бойичә чарә-тәдбиrlәр өмәлгә ашуру-луп, унинда һәмкарлық асасидики бехәтәрлик принциплири қобул қилинди.

Кәлгүси қәдәмләр даирисидә ЕБНКниң учришишлири Белградта (1977—1978-жж.), Мадридта (1980—1983-жж.) болди. Бу учришиш-лар ейтарлық келишимләргә әкәлмиди. Андин кейин, Вена учришишида (1986—1989-жж.) бехәтәрликни тәминләш саһасидики ишәнчә тәдбирилири бойичә музакириләрни давамлаштуруш тоғрилық қаар қобул қилинди.

ЕБНКниң мұнімлиғи унің алайидә харakterида еди. Қош қутуп-лук (биполярлық) система дәвридә ЕБНК түпәйли қатнашқучи дәләтләр өз ара мұнасивәт вә һәмкарлыққа мүмкінчилик алди. ЕБНК Шәриқ вә Fәрип арисидики мұнасивәттә нокул сапалиқ өзгиришләргө

Л.И.Брежнев Европидики бекеттерлик вә һемкарлиқ бойичө кеңишниң (ЕБНК) Хуласә актиға имза қоймақта. Хельсинки, 1975-ж.

йол ачты. Шундақ қилип, бу пүткүл Европидики бекеттерлик вә һемкарлиқни мұстәһкемләштики ЕБНКниң муһим ролини ениқлиди. ЕБНКни 1990-ж. “соғ мұнасивәтләр уруши” аяқлашқандын кейин ЕБНКға қатнашқуучи дәләтләр “Йеңи Европа Хартиясими” қобул қилди. Бу һөжүәт Кеңәшни тәрәққий әткүзүшниң йеңи йөнилишини бәлгүләп, турақлиқ қоллиништиki институтлири можут тәшкилгә айландуруш жәриянини башлиди. 1994-ж. декабрьда ЕБНК Европидики бекеттерлик вә һемкарлишиш тәшкилати (ЕБНТ) дәп өзгәртилди.

Билимніңнитекшүр

1. Немә сөвәптин қош қутуплуқ системида европилиқ интеграция жәрияни өсти?
2. Шуман Декларациясидә қандақ муһим идеяләр тәклип қилинди?
3. Шенген шәртнамилири тоғрилиқ немә билисиләр?
4. ЕБНК үчүн Берлиндикі төрт тәрәплимилик келишимниң өһмийити қандақ?
5. ЕБНКда ишәнчә чарилирини қобул қилишниң қандақ “севити” билим бериш саңасидики һемкарлиқни көзләйдү?

Бәс-муна孜ирә: Немә сөвәптин “миллий дәрижидин жуқури” туралы қаидиси интеграциялық бирләшмиләр үчүн муһим болуп несаплиниду?

ХХ ӘСИРНИҢ ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ДУНИЯВИЙ ИХТИСАТНИҢ ТӘРӘҚҚИЯТИ

§ 9. ИККИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШНИҢ ИХТИСАДИЙ АҚИВӘТЛИРИ. ХХә. 50—60-жж. “ИХТИСАДИЙ МӨЖҮЗӘ”

Иккинчи дуниявий урушниң ихтисадий ақивәтлири. ХХ ә. иккинчи йериминиң назирқи дуния тәрәққиятiniң үеци дәвригө ятқузушқа болиду. У дуниядикі ихтисадий тәрәққиятниң үеци йоллирини издәш билән тәриплиниду.

Қараштурулуватқан дәвир бирнәччә европилиқ урушлар вә иккі дуниявий урушни, инқилавий вақиәләрни өз ичигө алған ХХ ә. бириңчи йеримиға нисбәтән, Фәрбий Европа вә АҚШ әллири үчүн течлик вә турақлиқ дәври болди.

ХХ ә. иккинчи йеримида дөләтләрниң тәрәққият бесимлиғи илмий техникилық прогрессниң йолида ейтарлық илгириләш, индустриялық жәмийәттин постиндустриялық жәмийәткө көчүш билән алғанилидиниду.

Бирақ мошу он жилликниң ичиidimu Fәrip әллири бир қатар мурәkkәп мәсилиләргө, боһранларға, зиддийәтләргө дуч кәлди. Уларға hәрхил саһалардикі миқияслиқ чарә-тәдбир вә жәриянлар, мәсилән, технологиялық вә өхбаратлық революцияләр, мұстәмлиkkә империяләрниң парчилиниши, 1974—1975-жж. вә 1980—1982-жж. дуниявий ихтисадий боһранлар, ХХ ә. 60—70-жж. ижтимаий қозғилаңлар, сепаратистлик hәrikәтләр в.б. ятқузушқа болиду. Уларниң барлығы ижтимаий-ихтисадий мұнасивәтләрни қайта қурушни, техиму тәрәққий етиш, мурәссәгө келиш йолирини таллаш яки сәясий йөнилишләрни жиһдийлаштурушни тәләп қилди. Шунинға мұнасивәтлик hакимийәттиki hәрхил сәясий күчләр өзгирип, өзгиришchan аләмдә мәвқәлирини күчәйтишкә тиришти. Fәrip әллириниң уруштин кейинки ихтисадий сәяситиниң асасий мәхсити ихтисадий өсүш жәриянини тәминләш вә қоллаш болди, бу, өз новитидә, идеологиялық йөнилиштиki өзгиришләрниң зөрүрлигини әкис әттүрди.

Будәристә:

- ХХә. 50—60-жж. Улуқбритания, Франция, Германия, Италия, АҚШниң ихтисадий тәрәққияти тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзләр:

ихтисадий мөжүзә,
машинисазлық,
Монне плани,
алмаштурулидіған
валюта

Лондондикі Олимпиадидиқ стадиондикі кона Англияниң заводлири

Фәрипниң уруштин кейинки тәрәкқиятiniң өжайип алғандылыклири унiң 50—60-жж. сүръетлик тәрәккүй етиши болуп несаплиниду. Жошқун тәрәккүй етишниң бирнәччилигән сәвәплири можуt болди. Унiңға болупmu Маршалл плани бәк тәсир қилди.

Улуқбритания. 50-жж. оттурисиға қәдәr Улуқбританиядикі ихтисадий әһвал ейтарлық яхшиланди. Санаёт ишләп чиқиришиниң өсүши илимни көп тәләп қилидиган йеңi саһаларда — энергетика, авиадвигатель, машинисазлық, ядролук, химиялық вә hәrbий саһаларда байқалди. Санаёттә капиталниң жәмлиниши күчәйdi.

Шуниң биләn биллә консерваторлар санаёт ишләп чиқириши тәрәккүй әткүзүшниң турақлық көрсөткүчлиригә еришәлмиди. Ихтисадий тәрәкқиятниң төвәнләш сүръити мустәмликичилекниң нәтижиси болди. Инглиз санaitи империяниң кәң базиридики риқабәтчиликни билмиди, техиму мukәmmәlliшишкә рәғбәтләндүрүш болмиди вә өзиниң тәрәкқият дәрижиси бойичә башқа әлләрдин хелила арқыда қалди.

Улуқбритания санаёт ишләп чиқириш бойичә АҚШтин кейинки дуниядикі иккінчи орунни саклап қалғини биләn, иихтиратни дөләтлик рәтләш саһасидики консерваторларниң пассивлиги түпәйли “турғунлук дәври” пәйда болди.

60-жж. бешида барлық британлық мустәмликиләр өз мустәқиллигини алди.

Франция. Иккинчи дуниявий уруш Францияниң ихтисадий системисини қаттың чайқалтти. 1875-ж. буян можут болуп көлгөн Учинчи жүмһурийәт йоқитилди. Урушниң беришида униң мустәмликә империяси ғулашқа башлиди.

Төртинчи жүмһурийәт Конституциясигә мувапик Франция парламентлик жүмһурийәт дәп жакаланди.

Ихтисатни әслигә кәлтүрүш зөрүрийити инвестицияләрниң бесим бөлигинин санаэткә әвәтилишигә сәвәп болди. Буниң тәрәққият сүръитини тезлитишқа мүмкінчлики бәрди. 1948-ж. Франциядә санаэт ишләп чиқиришинин көләми урушқычә болған дәриҗидин ашти.

Ихтисадий саһадики әң муһим қәдәм ихтисат вә карханилар саһалирини дәләт қармифига елиш (национализация) болди. Франциядә бәш жирик банк, көмүр санайти, “Рено” автомобиль заводи (униң егиси оккупация режими билән һәмкарлашқан), бирнәччә авиация карханилири дәләт илкигә елинди.

Йеза егилигидә бу дәриҗигә 1950-ж. қол йәткүзүлди.

Хәлиқ егилигинин паәриқләндүргүчи алайидилиги ихтисатни программилаш болди. 1947-ж. һөкүмәт “қайта қуруш планини” (Монне плани) қобул қылди, 1954-ж. иккинчи Монне плани өмәлгә ашурулушқа башлиди. 1946—1958-жж. йени санаэт саһалири тәрәққий етишкә башлиди (газ вә нефть ишләп чиқириш, нефтьни қайта ишләш, ядролук, электронлук, химиялик в.б.).

Германия. Уруштин мәғлуп болған Германия территорияси итти-пакдашлар тәрипидин бесивелинди (оккупация қилинди). 1946-

Renault автомобиль-заводидики мигрантлар

жили ихтисатниң вә малийә системисиниң бузулуши Германияни боһранлиқ әһвалға әкәлди.

Көплигән шәһәрләр вәйран болди. 1945-ж. ахидидин башлап кеңешлик оккупация зонисида ихтисадий исланатларни жүргүзүшкә қәдәм ташланди. Мусадирә қилинған санаэт карханилири ихтисатниң дөләтлик секториға көчти. Ихтисат планлаш принциплири бойичә әмәлгә ашурулушқа башлиди.

Фәрбий зонилардики ихтисадий қайта өзгәртишләр болса башкичә жүргүзүлди. Оккупациялик һакимийәт монополияләргә қарши бир қатар чариләрни әмәлгә ашурди. Улар барлық жирик карханиларни мусадирә қилди. Пәйдин-пәй Фәрип мәмурийити кәң, аммивий мусадирә қилиштин ваз көчти. Маршалл плани бойичә Фәрбий Германиягә ярдәм көрситиш башланди.

1949-ж. 7-сентябрьда *Бундестаг* вә *Бундесрат* Конституцияни тәстиқлиди вә Теодор Хейсни (Әркин демократиялик партия) Германия Федеративлиқ Жүмһурийитиниң президенти қилип сайлиди. Христиан-демократиялик иттипақиниң көчбашчиси К.Аденауэр болса һөкүмәт рәһбири (канцлер) болди. 1949-ж. 7-октябрьдә Шәрқий Германия территориясидә Германия Демократиялик Жүмһурийитиниң қурулғанлиғи жақаланди. Униң Президенти болуп О.Гротеволь сайланди.

АҚШ. Һәрбий һәрикәтләр вә вәйранчилиқлар АҚШни айлинип өтти. Әл ресурслири башқа әлләрниң ресурслиридин бирнәччә һәссә ашти. АҚШниң ихтисадий күчи униң малийәвий күчигә асасланди. 1944-ж. Бреттон – Вуд конференциясидә алтун валюта стандарты системиси тәстиқләнди. Дунияниң авуштурулидиган валютисиниң роли сүпидидә доллар бәлгүләнди.

Немис “ихтисадий мәжүзиси” (1949—1963-жж.). Фәрбий Германиядики сәясий әһвални турақландуруш вә ихтисатни өслигә кәлтүруш бойичә К.Аденауэрниң интилиши утуқ қазанди. Утумлук ихтисадий йөнилишни таллаш вә тоталитарлиқ мәркәзләштүрүлгән дөләтлик идарә қилиштин ваз кечиш муһим болди. ГФЖниң ихтисадий сәясити ижтимаий базар ихтисади нәзәрийәсигә асасланди. Униң идеологи ихтисат министри Людвиг Эрхард болди.

Дөләтниң арилишиши базар механизминиң иш ишлиши үчүн шарайт яритишқа тегиши болди. Әркин тиҗарәт вә риқабәтчилик ишләп чиқиришниң утумлук түрлиригә һәм тәләп вә ентияж тәңпунлуғини өслигә кәлтүрушкә елип кәлди.

1950-ж. ахидига қәдәр ГФЖ ихтисадий тәрәкқиятиниң уруш алдидики дәрижисигә қол йәткүзди. Немис валютиси Фәрбий Европа әллириниң арисида әң күчлүк болди. Анали иш билән толук тәмин-

Машинисазлиқ заводи (Мюнхен, ГФЖ)

ләнди. Ишсизлиқ йоқитилди, иш ташлашлар тохтитилди, наят кәчүруш дәрижиси кәсқин өсти. Буниң һәммиси немис “ихтисадий мәжүзиси” тоғрилиқ ейтишқа мүмкінчилик бәрди.

Немис “ихтисадий мәжүзиси” төвәндики амиллар билән шәртләнди: санаәтни өслигә кәлтүруш вә реконструкцияләш йеңи техникилық асаста йүз бәрди; ишләп чиқириш вә капиталниң жуқури жүғлиниши бәрпа қилинди; йеңи технологияләрни жарий қилдурууш немис аһалисиниң әнъәнивий жуқури өмгәк қабилийити вә интизамлиқлиғи билән уйғунлашты. Уруш чиқимлириниң вә мустәмликә идарә қилишни қоллаш үчүн кетидиган ихтисадий чиқимларниң болмаслиғimu муһим роль ойниди.

Италия. 50—60-жж. Италия суръәтлик ихтисадий тәрәкқият дәврини бешидин өткүзди. Ихтисадий өсүш суръити бойичә у Европида пәкәт ГФЖдин кейин турди. Ихтисадий тәрәкқият түпәйли Италия қәризлирини төләшкә вә миллий ахча бирлиги — лираны тұрақландуруушқа муваппәк болалиди. Италянликтарниң наят кәчүруш дәрижиси өсти вә “паравәнлик дөлити” аталмиш қурулмини шәкилләндүрди. Бу тәрәкқиятниң нәтижилирини асасән, әлниң индустрияләштүрүлгән, санаәт жәһәттин тәрәкқий әткән шимали кәң пайдиланди. Әниң жәнуби болса бурунқидәкла намратчилиқ вә ижтимаий кәсқинликниң мәнбәси болуп қалди.

Италиялик “ихтисадий мәжүзиниң” сәвәплири вә шәрт-шаралыри:

- аграрлық ислаһат йезилик җайлардики ижтимаий кәсекинликни вә йәр мәсилилириниң жиддийлигини пәсәйтти;
- АҚШ вә Улукбританияның Италиядин елинидиған репарацияләрдики өз үлүшлиридин ваз кечиши;
- Маршалл плани бойичә ярдәм (1,5 млрд. АҚШ доллары);
- жирик корпорацияләрни дәләтлик қоллаш, капитални мәркәзләштүрүшни рәғбәтләндүрүш. Нәтижидә: “ФИАТ”, “Монте-катини”, “Пирелли”, “Эдисон”, “Оливетти” в.б. жирик санаәт империялири пәйда болди;
- әлниң арқыда қалған жәнубини тәрәккүй өткүзүшкә ейтарлық капитал қуюш;
- өрзән өмгәк күчи;
- чәт әл капиталини жәлип қилиш;
- европилиқ интеграциялик жәрияларға иштрак қилиш (ЕИБниң тәсисчи ели болди).

Италия ихтисадиниң өсүш сүръити 50—60-жж. миллий дарамәтниң икки һәссигә йеқин өсүшигә әкәлди. Ихтисатни өслигә кәлтүрүшниң вә сүръәтлик риважлинишниң утуқлири аһалиниң наят кәчүрүш дәрижисини өстүрүшкә, “паравәнлик ели” моделини шәкилләндүрүшкә елип кәлди. Италдия оттура дәрижидики аграрлық-индустриялик әлдин санаәт жәһәттин жукури тәрәккүй өткән өлгө айланди.

Кеңәш дөлитиниң ихтисадий сәясити уруштын кейинки дәвирдә зиддийәтлик тәрәккүй өтти. Әң муһим вәзипә кеңәшлиқ ихтисатни, биринчи новәттә, еғир санаәтни тезлитилгән һалда өслигә кәлтүрүш вә һәрбий ишләп чиқиришни өзгәртип қуруш (конверсия) болди.

Фәрбий Европа ихтисатни өслигә кәлтүрүш үчүн Маршалл плани бойичә 13 миллиард доллар алди. СССРда болса ихтисадиниң асасий васитилири болуп ички мәнбәләр һесапланди: мәркәзләштүрүлгөн ихтисат, Германиядин елинған репарацияләр (4,3 млрд. рубль) васитиләрни агаарлық сектордин санаәт секториға қайта тәхсимләш; ижтимаий сфериға бөлүнидиған чиқимларни қисқартиш; ГУЛАГтиki вә һәрбий тутуқунларниң һәклиз өмгиги; 1947-ж. ахча ислаһати вә дәләтлик қәризләр.

Уруштын кейин егилик рәhbәрлириниң, ихтисатчиларниң арисида ихтисадий идарә қилиш системисини қайта қуруш, һәддидин ташқири мәркәзләштүрүшни бошитиш вә базар мұнасивәтлириниң элементлириға йол қоюш охшаш интилишлар болди. Төртінчи бәшжиллиққа (1946—1950-жж.) арналған әлниң хәлиқ егилигини өслигә кәлтүрүш вә тәрәккият планиға карханилар вә санаәтниң айрим саһалириниң мұстәқиллигигә һесапланған көрсөткүчләр

киргүзүлди. Планда 1948-ж. ишләп чиқиришниң урушқычә болған дәрижисигә қол йәткүзүш қараштурлди. Шуниң билән биллә 8 саатлик иш күни вә дәм елишлар (отпуск) өслигә кәлтүрүлди, ишчи күчини әркин һалда топлаш пәйдин -пәй әмәлгә ешишқа башлиди.

Билимиңитәкшүр

1. Маршалл плани дегинимиз немә? У кимгә арналған?
2. Немишкө Улукбританияниң уруштын кейинки тәрәққияти тоғрилиқ ейтқан вақитта “турғунлук дәври” аталғусини қоллинимиз?
3. Францияниң миллий ихтисадиниң тәрәққият алайдиличири қандақ болди?
4. Монне плани қандақ чарә-тәдбирлөрни көзлиди?
5. Немис “ихтисадий мәжүзисиниң” алайдиличири қандақ?

§ 10. АҚШ ВӘ ФӘРБИЙ ЕВРОПИДА “ПАРАВӘНЛИК ДӘЛИТИ” АСАСЛИРИНИҢ ШӘКИЛЛИНИШИ

Фәрбий Европа әллиридики “паравәнлик дәлитини” бәрпа қилишниң шәрт-шараитлири. 50-жж. бешіда европилик әлләр уруш нарпидиқи ишләп чиқириш дәрижисини ейтарлық һалда өслигә кәлтүрди. Қеләси, 50—70-жж. оттурисида Фәрип әллириниң көпчилигидә ихтисадий тәрәққиятниң өсүши жуқури сұръет билән тәрипләнди. Шу вақитниң өзидә әһвалниң адәттиқидәк әмәс екәнлигини әкис әттүридиған аталғулар пәйда болди: “Италянлик мәжүзә”, “Фәрбий Германиялық мәжүзә”, “Японлук мәжүзә”.

Тәрәққиятниң тәңдиши йоқ сұръитиниң сәвәплири Фәрип әллириниң ихтисадини тез өслигә кәлтүрүшкә вә модернизацияләшкә ярдәмләштти. Шундақла бир әлдә яки башқыму дәләтлик сәясәтниң алайдиличири билән биллә хәлиқарылық шараитлар вә келишимләрму дикқәткә елинишқа тегиши.

Ихтисатни өслигә кәлтүрүшниң муһим шәрт-шараити валюта курсиниң турақлиниши болди. 1944-ж. Бреттон-Вудста (АҚШ) БДТ конференциясидә 44 дәләтниң вәкиллири *Бреттон-Вудс валютилиқ системиси* дәп атальышни бәрпа қылди. Конференция

Будәристә:

- “паравәнлик дәлити” чүшәнчисиниң әһмийити, уни бәрпа қилишниң шәрт-шараитлири;
- “паравәнлик дәлити” сәяситиниң шәкиллиниши, индустрологиялық әлләрдик ижтимаий ислаһатлар, “паравәнлик дәлитиниң” һәрхил үлгилири билән тонушимиз.

Тираж сөздөр:

- “ ижтимаий, паравәнлик дәлити”, кейнсчилик, ижтимаий дәләт, ижтимаий рәтләшүлгиси

қатнашқучилири башқа валютиларниң курсиға нишанланған долларниң турақлиқ алтун хұн-нәрқиини қурушқа келишти. Шундақла *Хәлиқарилық Валюта Фонди (ХВФ)* өз *Хәлиқарилық қайта қуруш өз тәрәкқият Банки (ХҚТБ)* қурулди.

Бу мүһим!

Бреттон-Вудс системиси— Бреттон-Вудс конференциясиниң нәтижисидә орнитилған сода һесаплири вә ахча мұнасиветлирини тәшкилләшниң хәлиқара системиси.

Фәрбий Европа әллиригә икки тәрәплимилик келишимләр асасида ярдәм көрситишни көзләйдіған Маршалл планини ташқи характердики шәрт-шараитларға ятқузушқа болиду. Фәрбий Европидики ихтисадий интеграцияниң тәрәкқияти — “паравәнлик дөлитинии” әмәлгә ашурушниң йәнә бир шәрт-шараити болуп һесаплиниду.

1947-ж. 23 индустриялик әл Сода вә тарифлар тоғрилиқ Баш келишимгә (ГАТТ) қол қойди. У бажларни қисқартиш вә соди-ни либераллаштуруш тоғрилиқ музакириләр вә келишимләргә башlamчи болди. Шундин буян үеңи музакириләр жүргүзүлди. Уларниң ахирқи басқучи 1995-ж. ГАТТниң орниға Дуниявий сода тәшкилатиниң (ДСТ) қурулуши билән аяқлашти. У назирқи вақитта дунияниң көплигән әллирини өз ичигे алиду.

Бреттон-Вудс конференцияси. 1944-ж., 1–22-июль

Дуниявий содиниң суръетлиқ өсүши уруштин кейинки үч он жиллиқтардикі ихтисадий “мәжүзиниң” сәвәп вә ақивәтлири болди. Бу асасен, тәрәккій әткән әлләр арисидики сода вә индустрималь әлләрдикі ишләп чиқиришиңиң миллий даиридин һалқип, дуниявий базарға чиқиши түпәйли йүз бәрди.

Ихтисадий мәжүзиниң йәнә бир сәвәви йеци техника вә технологияни жәрий қилиш болди. Техникида ейтарлық өзгиришләр йүз бәрди, автоматлық машина системири қоллинилишқа башлиди. Йеци материаллар ясилип, тәбии хам әшия сұнъий хам әшия билән алмаштурулди. Илмий йецилиқтар асасида йеци технологияләр лазерь, плазма в.б. пәйда болди.

Товар чиқиришта Йеци технологияләрни бирләштүрүш, аммивий ишләп чиқириш вә истимал қилишни әқилгә мувапиқ тәшкилләш 50—70-жж. индустрималь әлләрниң узақ вә тез өсүшигә йол ашти. Мошу дәвирдә миллий ихтисатниң тәрәккияти ишләп чиқириш жәрияларни модернизацияләшкә вә автоматлаштурушқа мурәккәп селимларниң ейтарлық өсүши билән тәрипләнді.

Уруш жиллиридики ихтисадий өрләшниң муһим амили — нефть болди. Йекин Шәриқтә — Парс қолтуғи тәвәсидә, Шималий Африкада вә Азиядә йеци, алайдың бай вә әрзән нефть мәнбәлири тепилди. Нефть вә әрзән хам әшия түпәйли нефть химия вә қайта ишләш санатидә тәррәккій әтти, индустрималь вә тәрккій әткүчи әлләрдә моторлаштуруш вә механикалаштуруш әмәлгә ашурулди.

Шундақла, ихтисадий сағамлаштурушниң сәясий амилини тәкитләш муһим. Индустрималь әлләргә мәлум рәвиштә дәләтлик чиқим вә дәләтлик рәтләшләрни сақлаш яки ихтисатни рәтләшниң базар механизмириниң шәрт-шараитиға йениш охшаш муһим мәсилини һәл қилиш тегиши болди.

“Паравәнлик дәлити” сәяситиниң шәкиллиниши. Иккінчи дуниявий уруш аяқлашқандын кейин “паравәнлик дәлитини” қурушқа йөнилиш елиш — көплигән индустрималь әлләр үчүн өзәклик-актуал мәсилигә айланди.

“Паравәнлик дәлитини” — жәмийәтниң мәнпийитини әкис әттүридиған вә ижтимаий тәңсизликни юмшитидиған демократиялық дәләт.

“Паравәнлик дәлитиниң” көплигән ғайә-идеялириниң асасиға Дж. Кейнсниң идеялири елинған. Кейнс ихтисатниң тәрәккиятини рәғбәтләндүрүш вә аналиниң яшаш дәрижисини көтириш мәхситидә ихтисатниң тәхсимат вә истимал жәриялериға дәләтлик арилишиш ғайисини қоллиди.

ХХ ə. 30-жж. жәмийәтниң ижтимаий-ихтисадий наятиға дөләтниң арилишиши орун алғанлиғиға қаримастин, кейнсчилик идеялар Иккінчи дуниявий уруштин кейинла аләмгә мәшһүр болди. Інштада бу чүшәнчиниң мәшһүр болғанлиғи шунчиліккі, уруштин кейинки дәвирдә ихтисадий боһранларни тежәш, аһалини иш билән тәминләш вә истималчилик еһтияж дәрижисини көтиришкә қаритилған Фәрбий Европиниң көплигән әллиридә ислаһатлар жүргүзүлди.

Ениқланлар!

Иккінчи дуниявий уруштин кейин Дж. Кейнсниң идеялири немишкә қайта мәшһүр болди?

Фәрип әллири ихтисадий көрсөткүчләрниң турақлиқ өсүши болуп несаплинидиган ихтисатқа һөкүмәт тәрипидин орунлук арилишиш ғайисини қоллиди. Буниндин башқа, дөләт дарамәт селиғини рәтләшкә, ишсизлик бойичә ярдәм һәккі вә ижтимаий ғәмсизләндүрүш фондлирини ениқлашқа тоғра кәлди. Дөләтлик тәрәққиятниң бу үлгиси “ижтимаий паравәнлик дөлити” дәп аталди.

“Паравәнлик дөлити” сәясити АҚШ вә Фәрбий Европиниң көплигән әллири үчүн 50-жж. — 70-жж. биринчи йеримға тән еди. Бу сәясәтниң асасий қоғдиғучилири социал-демократлар болғиниға қаримастин, уруштин кейинки Европидики сәясий күчләрниң көпчилиги, жұмлидин консерваторлар вә мәркәзчиләр христиандарму бу сәясәтни қоллиди.

Дж. Кейнсниң идеялири 60—70—жж. алайды аммибаплиққа егә болди. Униң идеялири, мәсилән, аммивий иш билән тәминләш вә аһалиниң жуқури тапавити тоғрилиқ доктрина Германия, Швеция вә Улукбританияниң социал-демократлириниң ислаһатлириға ейтарлиқ тәсир қилди. Нәтижидә паравәнлик дөлити” сәяситиниң үлгиси Фәриплик ижтимаий сәясәтниң һөкүмран типиға айлиниду.

Дж. Кейнс – инглиз ихтисатчысы, ихтисадий нәзәрийәдикі кейнсчилик йөнилишниң асасчысы

Шундақ қилип, 50—70-жж. биринчи йеримида Фәрбий Европа, АҚШ вә Япониядә яшашниң жуқури дәрижисигә, иш билән толук тәминлинишкә вә пайда-дарамәтләрниң турақлиғиға қол йәткүзүшкә қаритилған сәясәт орнайду.

Иккінчи дуниявий уруш аяқлашқандың кейин дунияниң индустрящлық әллиридики ижтимаий

ислаһатлар. Жәмийәттиki турақлиқ вә гүллинишкә қол йәткүзүшкә қаритилған ихтисадий идеяләрниң тарқилиши билән биллә ижтимайi саһаниң ижтимайi өмәлиятиға “паравәnлиқ дөлити” механизми жарий қилиниду. 1960 вә 1975-жж. арилиғида Fәrbий Европа әллиридики ижтимайi программиларға сәrip қилинған мәбләғ көләми ейтарлиқ өсти.

Улукбританияниң паравәnлиkkә қаритилған һәрикити даирисидә программиларни өмәлгә ашуруш башланди. 1945-ж. һакимиyәткә кәлгән лейбористлар партияси миллий саламәтликни сақлаш хизмитиниң миқияслиқ линиясini тәшкилләп, ижтимайi ғәмсизләндүрүш системисини кәңәйтiп, әмгәкни қоғдаш тоғрилиқ қанунлар қобул қилинди, дөләтлик турғун өйләр селинди, һәкисиз билим бериш вә аналиниң аз тәмнләнгән қатламлири үчүн һәкисиз медицинилиқ ярдәм бериш жарий қилинди.

Тәхминән шу дәвирдә Франциядә (1945—1947-жж.) коалициялық һөкүмити йеңи ижтимайi ғәмсизләндүрүш системисини қуруш планини қобул қилди. Саламәтликни сақлаш, маарип, пенсия, ишсизлиқ, аз тәмнләнгән пухралар үчүн турғун өй саһаси бойичә һәрхил ижтимайi программилар қараштурулған.

Уруштин кейин ижтимайi дөләтни шәкилләндүрүштиki утуқларға Fәrbий Германия қол йәткүзди. Вәйран болған ихтисатниң тез өслигә кәлтүрүлүши вә германиялик “ихтисади мөжүзә” дәп атилидиған турақлиқ ихтисади өсүми дөләткә ижтимайi программиларни өмәлгә ашурушқа ейтарлиқ мәбләғ бөлүшкә мүмкінчлик берди.

XX ə. оттурисида Италия, Швеция, Австрия, Голландия, Дания вә башқиму индустриялик әлләрниң парламентлири ижтимайi ғәмсизләндүрүш зөрүрийитигә арналған бюджетлиқ малийәни ейтарлиқ көпәйтти. Бу әлләрдә дөләтлик маарип (билим бериш), медицинилиқ ярдәм, турғун өй қурулуши, пенсия миқдарини көпәйтиш, ишсизлиқ бойичә ярдәм пулинин өсүшигә аит йеңи қанунлар қобул қилинди.

Ижтимайi дөләтниң идеялири 1960-ж. АҚШниң ички сәяситидimu өз әксини тапти. Президент Л.Джонсон “Улук жәмийәтни” қуруш программиси медицинилиқ ғәмсизләндүрүшниң йеңи системисини қуруш, әрзән турғун өй селиш, маарип системисини тәрәккii әткүзүш, дөләтлик бюджетниң 40%-қичә чиқим бөлигини ижтимайi зөрүрийәтләргә бөлүшни қараштуридиған намратчилиқ билән күришиш бойичә чариләрни қошти. Бирак бу программини ахириғичә өмәлгә ашурушқа Вьетнамда башланған йеңи уруш тосалғу болди.

Шундақ қилип, “паравәнлик дөлити” сәяситиниң муһим көрсөткүчи дөләтлик вә жәмийәтлик ижтимаий ярдәм системиси, билим бериш, саламәтликни сақлаш, намратчилик, ишсизлик, көп балилиқ айлиләр үчүн көплигөн имтияз-йеникчиликләр, пенсия вә стипендияләрни тәрәққий әткүзүш болди. Кейинки жиллири дөләтлик программилар демографиялик сәясәт, әтрап муһитни қоғдаш саһасидики паалийәт принципири, ижтимаий ефишишларниң алдини елиш чарилири, миллий мәдәнийәтни қоғдаш в.б. тоғрилиқ толуктурушлар киргүзүлди.

Ишчиларниң маддий әһвалини ейтарлиқ яхшилаш, туташ алғанда, ижтимаий әһвалларниң мәсилилирини толук йоқитиши билдүрмәйду. “Паравәнлик дөлити” сәяситини әмәлгө ашуруш йолида нағайити муһим нәтижиләргө қол йәткүзүлди, бирақ паравәнлик дөләт идеалиниң өзи әмәлгө ашмиди.

“Паравәнлик дөлитиниң” һәрхил үлгилири (модельлири). “Умумға ортақ ижтимаий дөләткө” қарап пүткүл аләмниң қозғилиши көп үлгilik характерға егө несаплинидду. Бу һәрхил мәдәнийәтләрдә өзигө хас миллий модельларни пәйда қилиду. Һәрбир әлдә “паравәнлик дөлити” моделини құрған чағда пухралиқ жәмийәтниң, миллий, тарихий, мәдәний, этикилиқ, диний вә башқыму тәриплимиләрниң дөләтлик қурулмиси вә униң алайдиличири муһим роль атқуриду.

Шуниңға қаримастин миллий модельлар қанчилик һәрхил болсими “паравәнлик дөлитиниң” үч асасий үлгисини атап өтишкә болиду. Бу үлгиләр асасий принципири вә дөләтниң ихтисадий сәяситиниң әмәлий мәзмуни билән пәриқлиниду.

Неолибераллиқ –Англия, АҚШ, Канада вә Австралиягә тән инглиз-американлиқ модели. Бу модельниң асаси — ижтимаий мәсисиләрдә өзини-өзи тәминләш вә таллаш әркинлиги үчүн шәхсий мәсъул болушқа бағлиқ. Бу модельдики дөләт һәрбир әдәмниң өз мүмкінчилигини көрситишігө шарайт яритишқа тиришиду. “Паравәнлик дөлити” үлгисидә биртуташ дөләтлик ижтимаий ярдәм системиси йоқ. Дөләт аһалиниң пәкәт өң муһтаж категориялиригила ярдәмлишиду.

Консервативлиқ-корпоративлиқ яки француз-германия модели Германия, Франция, Италия, Бельгия вә Австриядә қурулди. Мундақ модель базар қанунлириға мувапиқ ишләйдиған, бирақ базар мунасивәтлирини қоллашта дөләтниң паал арилишиши билән иш ишләйдиған ихтисадий система болуп несаплиниду. Дөләт шәхсләрниң ихтисадий тәшәббуслириға ишәшлик һоқуқий вә ижтимаий шарайтларни яритип бериду.

Ойланиңлар!

“Паравәнлик дөлити” һәрхил үлгө—модельлирибойичә бир -биридин қандақ пәриқпиниду?

Ижтимаий-демократиялик яки скандинавиялик модель-үлгө. Швеция, Финляндия, Дания вә Норвегиядә яхши тәрәккимй әтти. Дөләтлик ижтимаий ғәмсизләндүрушниң бу модели қариму қарши қутупта орунлашқан, чүнки дөлут барлық пухраларни кепилликләр, имтияз-йеникчиликләр вә ижтимаий қоллашниң кәң миқиясини тәминләш үчүн толук мәсъулийәтни өз үстигә алиду. Тиҗарәтчилик пайда вә дарамәт селиғиғаа жуқури селиқ мәлчәрини бәлгүләйду. Ижтимаий хизмәтләрниң саңасини мәбләғ билән кәң тәминләйду.

Ижтимаий мәиший рәтләш саңасидики мошу хил дөләтлик сәясәтниң нәтижиси барлық саламәтликни сақлаш, маарип вә пенсияләрниң биртуташ системиси даирисидә яшашниң жуқури дәрижисигә тәң, демәк ижтимаий тәңсизликниң муаммалирини техиму өткүр әкис әттүрүш болуп несаплиниду. Шуницә қаримастин, ижтимаий рәтләшниң скандинавиялик модели кәң қоллинишқа егә болмиди. Чүнки тиҗарәтчиликкә жуқури селиқ қисими йекимлиқ болмиди.

Шундақ қилип, XX ə. 50-жж.—70-жж. биринчи йеримида йетәкчи индустриялик дөләтләрдә жәмийәтниң үеци типи — “паравәнлик дөлити” шәкилләнди. Жуқури һаят дәрижиси, ижтимаий қоғдалғанлық, асасий демократиялик принципларниң сақлининиши — униң хас бәлгүлири болуп несапланди.

Билимнитәкшүр

1. “Дөлөт паравәнлигини” қурушниң ички вә ташқи шәрт-шараитлирини атаңлар.
2. Ихтисатқа дөләтниң аңлық арилишиш идеяси немини қошиду?
3. Индустриялик аләм өллиридә қандақ муһим ижтимаий программилар жүргүзүлди?
4. АҚШтиki ижтимаий программилириниң Fөрбий Европиниң көплигөн өллириниң ижтимаий программилиридин қандақ аланидилиги болди?

§ 11. СССРДИКИ УРУШТИН КЕЙИНКИ ӘСЛИГӘ КӨЛТҮРҮШ ВӘ МӘМУРИЙ-БҮЙРУҚВАЗ СИСТЕМИНИ МУСТӘҚӨМЛӘШ. “ХРУЩЕВ ИЛЛИҚЛИГИ”

Будәристә:

- СССРниң Уруштин кейинки әһвали;
- СССРдамәмурый-бүйрүқваз системинң мустәкемлиниши;
- “Хрущев илликлигі” мәсилелери төғрилиқ билимиз.

Тирек сөзлөр:

“Хрущев илликлигі”, жиддий олтирақлаштуруш, рәһбәрликниң мәмурый-бүйрүқваз стили, дестанилизация

Уруштин кейинки Қеңәш Иттипақи.

Урушниң ахирлишиши вә ғәлибидин кейинки дәсләпки айлардикі хошаллық тәнтәниси сәясий режимниң либераллишишиға болған үмүтни пәйда қилди. Бирак тех 1946—1948-жж. өзидила 1930-жж. сәясий усууларға қайтидиганлиғи еник болди. Дөләт мүлкини оғрилиғанлиғи үчүн мәлumat йәткүзмigенлиги вә дөләтлик мәхпийәтни ашқарылғанлиғи үчүн 25 жилғичә сотлашни қараштуридиған жинай жавапкәрчилик бу йөнилиштиki хас қәдәмләр болди. Министрликтер вә ведомстволарда кеңәшлиқ ишчиларниң тәтүр қилиқлири билән күришиш үчүн жәмийәтлик жазалиғучи органлар — “виждан” сотлири құрулди. СССРға репатриацияләнгән сабық Қеңәш hәrbий тутқунлири вә Германиягә найдап кетилгән тинич анали вәкиллирини тәқипләш жүргүзүлди.

Тинич наятқа қайтқан адәмләр, Уруштин кейин өлдө ижабий өзгиришләрниң башлинидиганлиғиға ишәнди. Ишчилар урушқичә болған дәвиридики жиддий қанунларниң йоқитилишини күтти.

Ойланиңдар!

Қеңәш Иттипақи үчүн Иккинчи дунивий урушниң нәтижиси қандақ болди?

Уруштин кейин Қеңәш Иттипақиниң чегарилирида өзгиришләр йүз бәрди. Антигитлерлиқ коалиция бойичә иттипақдашларниң келишими билән Жәнубий Сахалин вә Курил араллири Қеңәш Иттипақиға өтти. Шималий-ғәрип чегарилирида СССР вә Финляндия арисидики шәртнамигә мувапиқ Қеңәш Иттипақиға Печенг вилайити өтти. Потсдам Конференциясиниң қарари бойичә Шәркй Пруссияниң бир бөлиги Кенинсберг (назирқи Калининград) шәһири билән СССР тәркивигә кирди. Пруссияниң мәмурый мәркизи Кенинсберг 1946-ж. Калининград болуп өзгәртилди.

Ойлиниңлар!

Кеңәш Иттипақға киргөн аймақтарни хәритидин көрситінлар.

Бу территорияләрниң берилиши мувапиқ хәлиқарилік-һоқуқий һөжүетләр билән тәстиқләнди.

СССРдикі мәмурій-буйруқваз системинің мұстəһкемлиниши. СССРниң фашизмни йеңишидики һәл қылғучи роли Сталинниң исми билән бағлаштуруп, тәргип қилинди. Нәтижидә униң хәлиқара абройи ашти. Шундашқа у жәмийәт наятыға жиддий назарәтни қайта орниталиди. Сталин партиявиій-дәләтлик хизметтери орниға қаримастин, һәрқандაқ адәмни тәқипләш, сұргұн қилиш һоқуқиға егө болди. Бу хил тәқипләшләр партия, егилик вә армия кадрлириниң уруш дәвридики әвлатлириға қарши қоллинилди. Илим-пәндә гинетика, кибернетика саһалири жиддий тәқипләнди. Ихтисадий саһада жиддий мәркәзләштүруш, *идарə қилишниң мәмурій-буйруқваз системиси сақланди*.

Ойлиниңлар!

Идарə қилишниң “мәмурій-буйруқваз” системисидегинимиз немә?

1952-ж. октябрь ейіда Пүтқұллиттипақлиқ Коммунистик (большевиклар) партиясини (ВКП(б)) Кеңәшләр Иттипақиниң Коммунистик партиясигә (КПСС) өзгәрткән партияниң XIX съези болуп өтти. 1946-ж. Хәлиқ комиссариатлири министрликләргө авштурулди. СССР Алий Кеңиши өз ишини қайтидин жаңлан durability. Кәспий иттипақлар, комсомол бир қатар жәмийәтлик тәшкілләрниң партия съезлири болуп өтти. Бу нағайити зор чарə-тәдбирләр болди. Чүнки партия съезлири 13 жил мабайнида чақирилмиған еди. Бирақ қарап қобул қилиш бурунқичә, шәхскә сиғиниш өзиниң әвжигө йәткәнликтин, Сталинниң илкідә болди.

“Хрущев иллиқлиғи”. 1953-ж. 5- мартта Сталин вапат болғандын кейин, әлдә һакимийәт үчүн күрәш башланды, униң нәтижисидә әлдики һакимийәт бешиға Н.С.Хрущев кәлди.

Десталинизация жәрияни пәйдин-пәй жүргүзүлди. Әл тарихидики бурулуш Сталин вә униң әтрапидикиләрниң жинайитини паш қилған, идарə һилишниң диктаторлук усулини тәнқитлигән, тәқипкә учриғанларни аммивий ақлап чиқиши қараштурған.

Уруштин кейин Кеңешлөр Иттипақини өслигө көлтүрүш

КПССниң XX съези өл тарихидики мұнім бурулуш болди (1956-ж. февраль). Съезд шуның билән биллә партияниң идеологиялық концепциясигә өзгиришләр киргүзді. Әнді пролетариат диктатуриси идеясидин ваз кечип, умумий хәлиқлик дөләт тезиси жақаланды. Откән он жиллиқтардикі сәясій вә ихтисадий муваппәқийәтсизликтер Сталинниң шәхсигә сиғиниш билән бағлаштурулды. Н.С.Хрущев мошу һадисигә мунасивәтлик төрт мәсилини тәкитлиди:

- қанун үстәмлигиниң бузулуши вә аммивий тәқипләшләр;
- Улук Вәтән уруши жиллирида Сталинниң хаталиқлири вә субъективлик қарапарлири;
- партиявий рәhbәрликниң коллективлик принципиниң бузулуши;
- Сталинниң партия вә дөләт тарихидики өз ролини алийлаштурушқа қаритилған иш-һәрикити.

Н.Хрущев несават докладида НКВДниң ишларни бурмилаштурушниң “механикисини” паш қилди. Унинде әйипләнгүчиләрни азаплиғанлиғи, өлүмгә тизим бойичә учритилип, уларниң “етираң қилишлирини” идарә хизметкарлириниң өзлири тәйярлиғанлиғини тәкитләп өтти.

Н.С.Хрущев КПССниң XX съезида (1956-ж., февраль)

Ойлинин්лар!

Н.Хрущевниң Сталинға қарашы һәрикәтлири қандақ чүшәндүрүлидү?

XX съездин башлап 1930—1950-жж. бешида тәқи пкә учриғанларни ақлаш жәрияни башлининп, пәйдин-пәй у барлық йәрләрдә аммивий өмәлгә ешишқа башлиди. Әйипсиз дәп тонулған миллионлиған адәмләр лагерьлар вә сүргүнләрдин қайтуруулди. Сталинниң дәвридә зәрдап чәккән барлық хәлиқләрниң һоқуқлири өслигә кәлтүрүлди. 1957-ж. февральда уруш дәвридә тарқитиветилгән балқар, чечән, ингуш, қалмақ вә қарабай хәлиқлириниң миллий автономиялири қайтуруулди. РСФСР тәркивидә Чечән-ингуш АССРи өслигә кәлтүрүлди, Қалмақ автономиялик вилайити (1958-жилдин башлап автономиялик жумһурийәт) қурулди. Қабардин АССРи Қабадин-балқар АССРиға, Черкес автономиялик вилайити болса Қарабай-Черкес автономиялик вилайитигә айланди.

Бирақ сталинлик дәвирдә зәрдап чәккән барлық хәлиқләр техи толук ақланмиди. Поволжье немислири, Қирим татарлири вә Түрк месхетинларниң һоқуқлири техи тикләнмиди.

Тәқипләшләрниң әйивини Хрущев пәкәт Сталинғила артти. У Сталинниң иеқин тәрәпдарлирини, униң шериклирини жавапкәрчиликтин азат қилди, чүнки униң өзимү шуларниң сепидә болған еди.

ХХ съезд әлдики сәясий атмосферини түп асасидин өзгәртти. Униң тәсиридә жәмийәтлик аң сөвийәниң барлық дәриҗилиридә: тарихий, идеологиялық, ижтимай-психологиялық, әхлақий өзгиришләр йүз бәрди. Десталинизация жәрияни ижтимай көзқарашниң тәрәққиятиға, униң жиддий принципиридин бошилишиға тәсир қилди. “Хрущев илиқлигинин” тәсиридин 60-чилар – ижтимай үецилинишниң беші сүпидегі шәхскә сиғинишқа қарши күрәшкүчи адәмләрниң әвләди шәкилләнди. Йеза егилигинин мәсилелерини һәл қилиш, ашлик өстүрүшни улғайтиш үчүн әлтиң вә боз йәрләрни өзләштүрүшкә кишиши.

Ойланиңдар!

“Десталинизация” дегиниз немә?

Социалистик система орниған дәләтләр арисида мунасивәтләр Достлук вә һәмкарлық шәртнамиси асасида қурулди. 1949-ж. башлап ихтисадий мунасивәтләр тәркивигә дәсләп СССР, Болгария, Венгрия, Румыния, Польша вә Чехословакия, кейиннәрәк бир-қатар башқа әлләрму киргән ихтисадий өз ара ярдәмлишиш кеңиши (ӨИЯК) тәрипидин уйғунлаштурулди.

Австрия билән дәләтлик шәртнамини имзалаш жирик утук несанланди. 1955-ж. майда СССР башқа улуқ державилар билән биллә мустәқил демократиялық Австрияниң қайта өслигә кәлтүрүлүши тоғрилық Шәртнамини имзалиди. Хәлиқара мунасивәтләрдики “иллиқлиқ” һәқиқий болди вә көплигән әлләргә бир-биригә башқычә қарашқа мүмкінчилик яратти.

Ойланиңдар!

Хәлиқаралық мунасивәтләрдики “иллиқлиқ” өзини қандақ тонутти?

Никита Хрущевниң (1953—1964-жж.) накимиити вақтида кайнатни өзләштүрүш башлинип, йәрниң дәсләпки сұнъий һәмрасини учиринш (1957-ж.), тунжә қетим кайнатқа Юрий Гагаринниң учуси (1961-ж.), тунжә мәртә аял-космонавт В.В. Терещкованиң кайнатқа учуси 1963) йүзді. Дәсләпки ядролуқ электр станцияси, “Ленин” намитдики атомлуқ муз яргучи (ледоколь), реактивлық йолувчилар учиги, автоматлаштурулған ишләп чиқириш объектлири пәйда болди, илмий-техникилық прогресс чапсанлашқа башлиди. Онлиған

миллион гектар тиң вә боз йәрләр өзләштүрүлди. Фәрбий Сибиръда нефть вә газниң зор еһтияты ечилди.

1953—1964-жж. асасий сәясий муваппәқийәтләрниң бири — пенсия билән тәминләш, турғунларниң дарамитини көтириш, турғун өй мәсисилисимиң һәл қилиш, бәш күнлүк иш һәптисимиң жәрий қилиш тоғрилиқ ижтимаий ислаһатларни әмәлгә ашуруш болди. “Хрущев иллиқлиғи” дәври Қеңәш дәлитетиниң тарихидики қийин дәвир болди. Қисқа муддәттә (10 жил) көплигөн өзгиришләр вә инновацияләр жәрий қилинди. Әң мұһим муваппәқийәт сталинлик системиниң жинайәтлири, тоталитаризмниң ақивәтлири паш қилинди.

“Хрущев иллиқлиғи” сәясити хелә үстүрт характерда болуп, тоталитарлық системиниң асасыға тәсир йәткүзәлмиди. Марксизм-ленинизм идеялирини йетәкчиликкә алған бир партиялық системиниң һөкүмранлиғи сақланди. Н.С.Хрущев толук десталинизацияләшкә бәл бағлимиди, чүнки бу өз жинайәтлирини етирап қылғанлиқни билдүрәтти. 1964-ж. Н.С. Хрущевқа қаршилиқ пишип йетилди вә шу дәвирдин башлап Қеңәш Иттипақиниң тарихида йеңи дәвир башланди.

БИЛИМИҢНІТӘКШҮР

1. Иккінчи дунивий уруштин кейин Қеңәш Иттипақиниң чегарилири қандақ өзгәрди?
2. Ойлининдер, мәмурий-бүйругауз системиниң мустәһкемлиниши қандақ әмәлгә ашти?
3. КПСС XX съезини сәясий өһмийити немидә?
4. Хрущевниң “Сталинға сиғинишни” ашқарылаштиki роли қандақ?
5. 1950-ж. СССРниң ташқи сәясити қандақ болди?
6. Илмий-техникилық прогрессниң чапсанлитилишини қандақ вақиәләр көрситиду?

Бәс-муна孜ирә: “Хрущев иллиқлиғи” сәясити үзә характерда болған деген пикир билән келишемсөн?

§ 12. ҚЕҢӘШ ИХТИСАДИНЫ ИСЛАҢАТЛАШ МУВАППӘҚИЙӘТСИЗЛИГИНИҢ СӘВӘПЛИРИ. ТУРҒУНЛУҚ ДӘВРИ (XX ӘСИРНИҢ 60-ЖИЛЛИРИНИҢ ИККИНЧИ ЙЕРИМИ—80-ЖИЛЛИРИНИҢ АХИРИ)

Хрущев сәяситиниң боһрани. 1962—1964-жж. әл еғир ихтисадий вәзийәткә дучар болди. Шәһәр аһалисимиң йемәк-ичмәк билән тәминләш жиғдий кәсқинләшти. 50-жж. ахиридин башлап сетивелиш баһалири парчилап сетиш баһалирини тез қоғлап өтүшкә башлилди. Ақивәттә дөләт йемәк-ичмәккә болған парчилап сетиш

Будәристө:

- Хрущев сәяситинин боһрани, униң истилаға кетиши;

Будәвирниң сәвәплири вә йәкүнлири тоғрилик билимиз.

Тирәк сөзлөр:

турғунлуқ дәври,
бәшжиллиқтар,
дәләтлик план,
Дәләтлик бехәтәрлик комитети (ДБК-КГБ),
бюджет тапчиллиғи

баһасини тутуп туруш үчүн йеза егилигигә барғанчә өсүватқан дотацияләрни беришкә мәжбур болди. 1962- жили дәләт йемәк-ичмәк вә гөшкә парчилап сетиш баһасини көтәрди, майниң парча сетиш баһаси 50%, гөш 20-40% қа көтәрди. Бу кәң әмгәкчиләр аммисинин наразилиғини пәйда қилди.

1963-ж. күздә йеңи боһран пәйда болди. Хрущев йетәкчилигинин он жиллиғи һар-писида дуканлардин нан тепиш қийингә айланди. Москвадин башқа барлық шәһәрләрдә нан тамамән дегүдәк болмиди. Йәрни пәрвиш қилишниң хата технологияси нәтижисидә өзләштүрүлгөн тиң йәрләрдин ашлиқ һосулни жиғиш кәскин төвәнләп кәтти. 1963-ж. қаттиқ боран-чапқунлар йәрниң мунбәт қәвитини униңға сепилгөн урук билән биллә учурup әкәтти. Тиң өзләштүрүш ижабий нәтижә бәрмиди. Нан тапчиллиғини болдурмаслиқ үчүн чәт әлләрдин тез арида ашлиқ сетивелишқа тоғра кәлди.

Баһаниң көтирилиши, йеңи тапчиллиқтарниң пәйда болуши туташ алғанда әл ихтисадидики боһранлық һадисиләрниң күчийиватқанлиғини көрсөтти. Санаттыки 4—5 жилға созулған қолайлық әһвалдин (коныңкұтура) униң өсүш сүръити төвәнләшкә башлиди. Келишмәслик, егилік алақилиринин бузулуш һадисилири тез өсүшкә башлиди. Техникилық прогресс төвәнлиди. Қенәшлик хәлиқ егилигиниң бәзи сәлбий тәрәплириму паш болушқа башлиди. Әлкә вә вилайәтләрниң партия йетәкчилиги өз вилайәтирини мустәқил тәвәләргө айландурушқа тиришти. Бу улар үчүн һәм абройлук, һәм утумлук болди. Мәмурый район карханилириниң алған дарамитиниң бир бөлиги облуста қелишқа башлиди. Совнархозларниң сани тез өсүшкә башлиди, мәмурый аппаратни тәминләшкә кетидиған чиқимлар өсти.

Ойлининлар!

Хрущев сәяситинин боһрани немини билдүрди?

Дәләтлик Планлаш органиниң рәhbәрлири Хрущевқа Москвада мәхсус органни қурушни тәклип қилди. КПСС МК ноябрь пленуми (1962-ж.) хәлиқ егилигини башқурушни өзгәртиш бойичә муһим

қарапларни қобул қылди. Биртуаш техникилық сәясәт жүргүзүш мәхситидә Москвада саһалиқ дөләтлик комитетлар қурулди. Уларға конструкторлук институттар, заводларниң конструкторлук бюоролири тәжрибилик базилири бар йетөкчи илмий лайиһәләш вә конструкторлук институттар, заводларниң конструкторлук бюоролири берилди. Уларға йеңи техника жарий қилиш мәсъулийити жүклөнди. Пәйда болған дөләтлик комитетлар өз тәсир даирисини кәңәйтисп совнархозларни булашқа башлиди вә барғанчә уларниң онлиған йеңи “тәжрибилик базилири вә ишләп чиқириш орунлирини” тартивелишқа башлиди. Шундақ қилип, санаәтни башқурушта “қош накимийәт” қурулди. Йеңи министрликтер пәйда болди. Дөләтлик комитетлар йәрлик совнархозларға қариғанда мәркизий комитетниң саһалиқ бөлүмлиригә йекін болди. Шуңлашқа дөләтлик комитетларға яхши шарайт яритилди: совнархозлар планға, дөләтлик комитетлар болса технологияләрниң жарий қилиниши үчүнла жавап берди. Шунлақ қилип, ихтисадий һакимийәт комитетларға тез авушушқа башлиди.

1963-ж. марта “санаәтни вә қурулушни башқурушни техиму мукәммәлләштүрүш мәхситидә” СССР Хәлиқ егилигинин Алий кеңиши қурулди. Бюрократиялик бу башқарма (надстройка) СССР Хәлиқ Хәлиқ егилиги Кеңишинин Дөләтлик планлаш комитетиниң Дөләтлик түзүм вә илмий тәтқиқат ишлирини уйтуналаштуруш дөләтлик комитетиниң үстидин бәрпа қилинди. Хрущев вә униң әтрапидикиләр сталин үлгисидики мәркәзләшкәін бюрократиялик мәмурый-буйруқваз системини мана шундақ қайта тикләшкә интилди.

Ойлининлар!

Хәлиқ егилигини башқуруштиki өзгиришләр қанчилик утумлуқ болди?

КПСС МК ноябрь пленуми (1962-ж.) пүткүл хәлиқ егилигини партиялик башқурушни қайта тәшкилләшниң хелә кәң программисини усунди. Һәр вилайәтниң партия тәшкилати санаәтлик вә йеза егиликлик болуп бөлүнді. “Йеза егилик ишләп чиқиришини башқуруш” бойичә партияниң өлкеник вә вилайәтлик комитетлири шәкилләнди. Дөләтлик башқуруш органлары партиялик башқурушқа толук алмаштурулди. Вилайәтлик комитетлардин кейин кеңәшлик, комсомоллук вә кәспий иттипақлиқ тәшкилатлар бөлүнүшкә башлиди. Буинциң ашқарылиқниң йоқлуғини, һәрқандак тәнқитниң

болмаслиғини вә ихтисатни ислаһатлашниң мундақ усуллириға келишмігөн коммунистларни тәқипләшләрни қошушқа болиду.

Н.С.Хрущевниң истишқа кетиши. Н.С.Хрущевниң хәлиқ арисидики абройиниң чүшүши, әмгәкчиләрниң һаят дәрижисидә ейтарлық өзгиришләрниң йүз бәрмәслиги аппаратниң жөнсиз улғайтилиши вә партия рәhbәрлигиниң ички зиддийәтлириниң әқивәтлири униң орнидин елинишиға сәвәп болди. Ислаһатлашқа болған барлық интилишлар әмгәкчиләрниң кәң жәмийәтлик қатламлириниң иштракисиз жуқуридин аппаратлық усуллар билән чүширилип, жүргүзүлди.

Хрущевниң кетишкә тегишлиги мәлум болди, бирақ у буни чүшәнмиди. 1964-ж. у Конституцияниң йеци лайиһәсини тәйярлашқа киришишкә тапшурма бериду. Мәтбуатта йеци ихтисадий усуллар әмгәкчиләрниң мәнпийәтдарлигини күчәйтиш, карханиларға көп мустәқиллик бериш, совнархозларни жирикләштүрүш тоғрилық бәс-муназириләр башланди.

Бирақ барлық йәрдә униңға деген ишәнчә йоқалған еди. Н.С.Хрущев ялғуз қалди вә орнидин елинди.

Ойланиңдар!

Н.С.Хрущевқадегән ишәнчә немә сәвәптин йоқалди?

Ислаһат интилишлеридин мәмурый-буйруқваз системиниң боһраныға қарап. Н.С.Хрущев орнидин елинғандын кейин дөләт рәhbәрлигиге Л.И.Брежнев кәлди. Ихтисат саһасидики ислаһатларниң зөрүрлиги пәйда болди. Бирақ уларниң әмәлгә ашурулуши мәмурый-буйруқваз ойлаш системисиниң тәсири билән жүрди. Санаәтни башқурушниң совнархозлук системиси тарқитилди. Министрликтер курулушқа башлиди.

1965-ж. сентябрьда “Косығын ислаһити” дәп аталған ихтисадий ислаһатларни башлаш тоғрилық қарап қобул қилинди. Ислаһатниң мәнийити: планлық көрсөткүчләрни қисқартиш; карханиларда маддий рәғбәтләндүрүш фондлирини қуруш; карханиларни пайдиланғанлиғи үчүн ишләп чиқириш фондлириниң дарамитигә бекінмайдыған, еник маашни жарий қилиш, йәни санаәттә мәһсулат селиғини жарий қилдурушни билдүриду; санаәт қурулушини қайтурулмайдыған дотацияләр бериш йоли билән әмәс, бәлки несийә бериш йоли билән мәбләғ билән тәминләш; карханилар билән келишмәй турup, планларни өзгәртишкә йол қоймаслиқ.

Нәтижидә ихтисалдий өсүш чапсанлиди. Ислаһат жүргүзүш вақтиға мувапиқ кәлгән VIII бәшжиллиқта бир қатар наһайити му-

һим ихтисадий көрсөткүчлөргө қол йәткүзүлди. Бирак ислаһатларни әмәлгө ашуруш беришидиле түзитишлөр, толуктурушлар, қайта ишләшлөр киргүзүлүшкө башлиди. Нәтижидә 70-жж. бешіға қәдәр ислаһатларниң мәнийәт-мәхсәтлири бурмиланди вә у әмәлиятта өз әһмийитини йоқитип, тохтиди.

Сәясий саһадики демократияләштүрүш жәриянилирини тохтитип, бир вақитниң ичидә ислаһатни жүргүзүш урунушлири утуқ қазанмиди. 1965-ж. ислаһатниң мәғлуп болушиниң асасий сәвәви мана мошуниңда. Партияйи-егилик аппаратиниң көп бөлигини Сталин дәвридә шәкилләнгәнлигиниму (өзигө хас рәһбәрлик вә егилик жүргүзүш усуллири билән) несанқа елиш лазымдур. Ислаһатниң өзиниң камчилиқлирому тәсир қилди. Униң изчил болмаслиғи көплигөн кархана вә саһаларниң планларни сөз йузидила әмәлгө ашуруши болди. 70-жж. бешилда ислаһатни тохтитиш унчә еғир сезилмиди. Фәрбий Сибирьдики нефть мәнбәлирини өзләштүрүш униң чәт әлләргө нефть экспортлашқа мүмкінчилик бәрди. Нефть мәблиғиниң қуюлуши ихтисадий тәрәққияттики сәлбий ақивәтләрни вақитлиқ билсими тохтитишқа мүмкінчилик бәрди. Планлаш, рәғбәтләндүрүш вә башқуруш механизмлирини яхшилаш урунушлири утуқсиз болди. Жұқуридин көрсөтмә бериш арқылы башқуруш принципи өзгиришсиз қелип, пәкәт қисмәнла өзгиришләр жүргүзүлди. Ишләп чиқиришни техиму жүғландуруш тоғрилиқ чариләр әмәлгө ашурулди, санаэтлиқ – агросананетлиқ, сода-санаэтлиқ, илмий-ишләп чиқириш бирләшмилири қурулди. Шунинде билән биллә территориялық –ишләп чиқириш комплекслирини қуруш вә ихтисатниң айрым саһалирини тез тәрәққий өткүзүш көздә тутулди. 70-жж. оттурисида СССРда нағайити жирик 15 хәлиқ егилиги программилири, жұмлидин РСФСР қара топраклиқ әмәс тәвәсидә йеза егилигини риважландуруш, Фәрбий-Сибирь территориялық –ишләп чиқириш комплексини қуруш, Байкал-Амур масистралини (БАМ) селиш в.б. программилири билән иш жүргүзүлди.

Бирак бу вәзипиләр, асасен, экстенсивлиқ усуллар билән һәл қилинди. Министрликләр қолда можут қурал-сайманларни толук пайдилиниш вәзипилирини һәл қилишниң орниға, йеңи карханиларниң қурулушини күчәп овж алдурди. Можут система башқуруш вә ижра қилишниң барлық басқучлирида һәрқандак тәшәббускарлиқни бесип ташлиди. Әмгәк колективлири йеңи техника вә технологияләрни жарий қилишқа мәнпийәтдар болмиди. Шунлашқа тамамән йеңи мәһсүлатларни қоллинишқа жәгарий қилдуруш онлиған жилларға созулуп кәтти. 80-жж. бешіға қәдәр карханиларниң 15%-тила автоматлаштурулди.

БАМниң қурулуши, 1975-ж.

1960-ж. оттүрисида һакимийәткә Л.И.Брежневниң келиши вә 1980-жж. бешидики қайта қурушниң башлиниши арисидики дәвир тарихқа “турғунлук дәври” нами билән кирди.

Ядинарда сақланыптар!

Турғунлук дәври – һаятниң барлық саһалириниң селиштурматурақлиқлиғи билән ейтарлық сәясий вә ихтисадий силкинишләрниң болмаслиғи һәм пухраларниң турмуш дәрижисиниң өсүши билән тәриплинидіған Кеңәш Иттипақиниң тәрәққиятидики дәвир

Шундақ қилип, бир тәрәптин бу вақитта СССР өзиниң әңгүлләңгән чокқисиға йәтти, пухраларға турақлиқни тәминләп бәрди вә дуниявий державиларниң қатариға кирди. Иккинчи тәрәптин болса келәчәктиki қайта қуруш дәвридики әлниң ихтисадий тәрәққияти үчүн яхши һул салалмиди.

Сәясий режимниң турақлиниши (консервация). Әмәлиятта турғунлук дәвридики 20 жил ичидө мәмурый-башқаруш аппаратида өзгиришләр йүз бәрмиди. Бу Хрушев дәвридики исланнатлар вә партиядики орун алмаштурушларниң нағайити көп болушиниң ақиветидин еди. Шунлашқа Брежнев бәлгүләңгән турақлиқ йөнилиши, һәқиқәттө, хошаллық илкідө қобул қилинди. Нәтижидө әлниң сәясий қурулмисини қайта тәшкилләшниң жүргүзүлмишигө қаримастин, партиядики барлық дәрлик лавазимлар өмүрлүк

лавазимларға айлинип қалди. Бу дөләт рәhbәрлиринин оттура йешиниң 60—70 яш болушиға елип келди. Шуниң үчүн СССРни әң қери рәhbәрләргә егә әл дәп аташти. Мундақ әһвал партияниң өмүрниң барлық саһалириға назаритини күчәйтти, көплигөн дөләтлик карханилар, һәтта әң ушшак дегәнлириниң өзимү партияниң қараплириға толук бекинишқа мәжбур болди. Шу дәвирдә КГБниң ташқи сәясий вә ички роли өсти.

Нәрбий санаэтниң муһимлиғиниң өсүши. Турғунлук дәвридә СССР АҚШ билоән “соғ мунасивәтләр уруши” әһвалида болди, шуңлашқа өзиниң нәрбий құвитини ашуруш наһайити муһим болди. Нәрбий карханиларниң сани өсти, қурал-ярақ жұмлидин, ядролук вә ракетилиқ қураллар наһайити көп мөлчәрдә ясилишқа башлиди. Йеңи нәрбий системилар тәйярлаш жүргүзүлди. Санаэт қайтидин, гоя уруш жиллиридиғигә охшаш нәрбий санаға қаритилди.

Ихтисат тәрәкқиятиниң тохтиши вә аграрлиқ секторниң чүшкүнлиги байқилишқа башлиди. Ихтисат өз тәрәкқиятини толук тохтатти вә тез арида исланатларни тәләп қилди. Хәлиқ егилігімүі яхши әһвалда болмиди – бу носул жиғишиңқа студентларни өвәтидиған “яңиюға атлиниш” деген нам алған һәммігө мәлум аграрлиқ исланат билән бағлинишлик болди. Бу әмәлиятта деҳанларни ишидин айриди, униң сиртида мәһсулат жиғиши вактидики зиянға учриған носул паизи үзлүксиз ашти. Көплигөн колхоз вә совхозлар чиқимға петип, аһали пәйдин-пәй жирик шәhәрләргә көчүшкә башлиди. Бу кәмдә пүткүл әлдә озуқ-түлүк тапчиллиғи күчийишкә башлиди. Мундақ әһвал СССРниң Украина, Қазақстан охшаш йеза егиліги вә ишләп чиқарғучи санати билән шуғуллинидиған тәвәлиридә йүз бәрди.

Ижтимаий наят. Сәлбий надисиләргә қаримастин пухраларниң турмуш дәрижисиниң өсүши давамлашти. Шәhәр турғунлириниң көпчилиги турғун өй әһвалини яхшилаш мүмкінчилігигә еришти, яхши автомобиль вә башқиму сүпәтлик һәмдә қиммәт буюмларни сетип алалайдиған болди. Шуниң билән биллә кәмбәғәлләрниң саныму тез өсти, бирақ йемәк-ичмәк мәһсулатлириға баһаниң төвөн болуши түпәйли бу анчила байқалмиди. Үмумән аддий пухраниң наяты турақлиқ вә тәминләнгән, ғәмсиз болди. СССР турғунлири парлақ келәчәккә вә әтики күнгә толук ишәшлик болди, чүнки пүткүл 20 жил мабайнида нефть билән тәминләнгән ихтисат уруштын кейинки жиллар билән селиштурғанда яхши наят кәчүрүш дәрижисини сақладап тутуп ътурди.

1968-ж. Чехословакиягә әскәрләрни киргүзүлүши билән “иллиқ-лиқниң” соғулушыға қарап кәскин бурулуш йүз бәрди.

Мундақ әһвалларда зиялиларниң арисида идеологиягә қарши һәрикәт пәйда болди вә паллашти. Брежневниң өзи СССРдикі һоқуқ қоғдаш һәриkitиниң активистлириға қарши қаритилған жазалаш чарилирини қоллап турди. Бирақ идеологиягә қарши һәрикәтниңму, сәясий жазалашларниңму миқияси соң болмиди.

Ташқи сәясәт. Ташқи сәясәт саһасида Брежнев 70-жж. сәясий зиддийәтләрни пәсәйтишкә қол йәткүзүш үчүн көп күч чиқарди. *Стратегиялык һүжүм қураллирини чәкләш тогрилиқ Америка-кеңәш шәртнамилири түзүлди.* Бирақ у өз ара ишәнчә вә назарәт қилишниң мувапиқ чарилири билән бәкитилмиди. Зиддийәтни пәсәйтиш жәрияни кеңәш әскәрлириниң Авғанстанға киргүзүлүшигә бағылқ (1979) тохтилди.

1985—1986-жж. кеңәшлиқ-америликилиқ мунасивәтләрни яхшилашқа айрим интилишлар ясалды, бирақ қаршилишиш сәяситидин бирә-тола vaz кечиш пәкәт 1990-ж.йүз бәрди.

Брежнев СССРдин мустәқил ички вә ташқи сәясәтни жүргүзүшкә тиришқан социалистик әлләргө қорқутуш чарилирини киргүзидиган “чәкләклиқ егимәнли” доктринисиниң тәшәббускари болди. социалистик әлләргө “чәклиқ” доктринисини 1968-ж. Брежнев Варшава Шәртнамисигә әлләрниң Чехословакиягә киргүзүлүшигә (“Дунай” операцияси) келишим бәрди. 1980-ж. Польшиға һәрбий интервенция тәйярланды.

Тұрғунлук дәвриниң әһмийити вә йәкүнлири. Бу жиллири әлниң наһайити бирхил вә турақлиқ яшишиға қаримастин, ихтисатта СССРниң кәлгүси наятиға зәрбә болидиган жәриянлар жүрмәктә еди. Нефть баһасиниң чүшүп кетишигә мунасивәтлик тұрғунлук надисилири очуқ көрүнди вә турақлиқ дәвридә ихтисат арқыда қелип, дәләт уни өз күчи биләнла тутуп туралмайдиган әһвалда болди. Нәқ мөшү хил надисиләр йекин келәчәктиki қайта қуруш дәвридә әлни еғир силкинишләргө елип кәлди.

Билиминнитәкшүр

1. Ойлининлар, XX ə. 60-жж. ихтисадий боһран қандақ чүшөндуруғиду?
2. Мұнакимә қилинлар, орниған әһвалдин чиқиши үчүн қандақ ислаһатлар қобул қилинди?
3. Хрущев сәяситиниң асасий аләнидиклирини атаңлар.
4. Мұнакимә қилинлар, Н.Хрущев паалийитидики хаталиқлар вә камчилиқлар қандақ болди?
5. Н.Хрущев тәржимә налини түзүңлар.
6. “Тұрғунлук” чүшөнчисиниң икки –ижабий вә сөлбий тәрәплирини чүшөндуруңлар.

ҚОШ ҚУТУПЛУҚТИН КӨП ҚУТУПЛУҚ АЛӘМГӘ ЙӨНИЛИШ ЕЛИШ ЖӘРИЯНИ

§ 13. 1979—1985-ЖИЛЛАРДИКИ “СОҒ МУНАСИВӘТЛӘР УРУШИНІҢ” АСАСИЙ ВАҚИӘЛИРИ ВӘ УНИҚ АЯҚЛИШИШИ

1970—1980-жж. “Соғ мунасивәтләр урушинің” асасиін вәкіәлири. 70-жж. ахирда СССР вә АҚШ арисидики мунасивәтләрдә қайтидин қариму-қаршилиқтар йүз бәрди. Бу хил хәлиқара вакиәләр бурулушинің сәвәплириму һәрхил болди. Тәрәккүй әткән индустримальик әлләр билән тәрәккүй етиватқан әлләрниң соң топи арисидики мунасивәтләр кәсқинлишишкә башлиди. Тәрәккүй әткүчі дөләтләр йеңи хәлиқара ихтисадий тәртипни орнитиш идеясини алға сүрүп, дуниявий егиликтікі өз роли вә орнини өзгәртишни тәләп қилишқа башлиди,

Дунияда инқилавий йеңилиниш жәриянлири давамлашти. 1975-ж. сабық Португалия мустәмликилири Ангола вә Мозамбикта инқилавий һөкүмәтләрниң қурулуши, 1974-ж. Эфиопиядикі инқилап, 1978-ж. Авғанстандикі ағдуруш, 1979-ж. Никарагуадикі Самоса режимини ғулитиш, шу жили йүз бәргән Ирандикі шахқа қарши инқилап охшаш вакиәләр Қошма Штаттарниң һөкүмран даирилири тәрипидин мәғлубийәт сүпитетдә қобул қилинди.

70—80-жж. даиридикі хәлиқара мунасивәтләрниң қарши турушқа йүзлининишигә қеңәш Иттипақиниң бир қатар ташқы сәясий акциялири сәвәпчи болди. Бу һәрикаэтләр ЕБНТ Хуласә актлириниң қаидилиригә зит келәтти вә дөләтләр арисидики нормал мунасивәтләрни бузатти. 1979-ж. декабрь ейида Авғанстанға қеңәшлик әскәрләрни киргүзүш дуниявий жамаәтчилик пикирниң алайдың наразилигини пәйда

Будәристә:

- 70-жж. ахире вә 80-жж. бешидикі “Соғ мунасивәтләр урушинің” асасиін вәкіәлири, Саманта Смитниң СССРғасәпіри;
- СССРниндең сәясий тәпәккүр концепцияси;
- қурал-ярақларни чәкләш бойичә қеңәш –американлық тоғрилиқ музакириләрниң басқучлири, “Соғ мунасивәтләр урушинің” аяқлишиш жәрияниның қараштуримиз.

Тираж сөздәр:

конфронтация, йеңи сәясий тәпәккүр, ОМР вә КМР “мәхмәл инқилаптар” ЕБНТ

Кеңеш өскөрлирини Авғанстанға киргүзүш

қилди. СССР өзидimu “турғунлук” дәвридә ихтисадий əhвал начарлап көткән еди.

СССР рәhbәрлиги бир қатар “Үчинчи аләм”әллиригә һәrbий ярдәм көrsитишни давамлаштурди, һәrbий программиларни тәrәккүй әткүзүшни тезлитип, ВШТ әллиридә йеңи кеңәшлик оттура мусапилик ракетиларни (ОМР) орунлаштурушқа әкәлди.

1979-ж. НАТОниң қарари бойичә Fәrbий Европида кеңәшлик ракетилириға қарши америкилиқ оттура мусапидики ракетилири орунлаштурулидиған болди.

1981-ж. январь ейида һакимиyәткә Р.Рейган мәмурийитиниң келиши билән СССРға айт АҚШниң сәясий нишани жүддий кәssинләшти. АҚШниң мәnпийити үчүн наhайити муһим тәвәләр сүпитидә Йәршариниң барлық йәрлири дегүдәк бәлгүләнди. 70-жж. ахири вә 80-жж. бешида Иран, Ливан, Ливия, Никарагуа, Сальвадор, Гренада вә башқа әлләрниң ишлириға арилашти. Р.Рейганның күчәп қураллиниш тоғрилиқ жирик миқияслиқ программиси қобул қилинди, ракетиларниң йеңи түрлирини ишләп чиқириш йолға қоюлди.

1983-ж. марта АҚШ президенти Р.Рейган стратегиялик мудапийә тәшәббусини(СМТ) усунди. “Юлтузлар урушиниң” бу программисини өмәлгә ашуруш ядролук урушқа йол қоймаслик тоғрилиқ барлық келишимләрниң системисини бузушни билдүрәтти.

Кеңеш рәhbәрлири жиддий hәrbий тәdbирләрни қолланди. У ГДЖ вә Чехословакиядә узақ мусапигә учидиган ракетиларни орунлаштурушқа башлиди. Кеңеш-америкилық мұнасивәтлири өз ара ишәнмәслик вә өчмәнликниң күчийишигә елип кәлди.

80-жж. бириңчи йеримида СССР вә АҚШ арисидики мұнасивәтләрдә қарши турушқа қайтиш сәвәплириниң бири – hәр иккисиниң өзгиришчан хәлиқара вәзийәтни тоғра баһалал-маслиғиға бағлиқ дәп чүшәндүрүлди. Улар иккі системиниң өз ара мұнасвитини бурунқидәкla қутуплук қариму-қарши туруш сүпитидә қараштурмақта еди. Әмәлиятта болса хәлиқара наятта өз ара бекіндилик жәриянилири көптин буян риважланмақта еди. Шундақ қилип, 70-жж. ахири вә 80-жж. бешіда дуниядикі hәrbий-стратегиялық вәзийәт қайтидин кәсқинләшти.

70—80-жж. арилиғидики АҚШ вә СССР арисидики қариму-қарши туруш хәлиқара мұнасивәтләрниң умумий әhvалиғиму тәсир йәткүзді. Тоқунушларни рәтләш вә қуралсизландуруш мәсилилиригә бағлиқ бәзи мәсилиләр hәл қилинмиди. Құчәп қураллинишниң овж елиши давамшилишип, у инсанийәт үчүн зор ховуп төндерүшкә башлиди.

Саманта Смитниң СССРға сәпири. Иккі жирик әл оттурисидики өз ара чүшәнмәсликләрни айдиңлаштуруп, “Соғ мұнасивәтләр урушиниң” пәсийишигә сәвәпчи болғанларниң бири 10 яшлик американлық қызын Саманта Смит болди. У 1982-ж. СССР рәhbири Юрий Андроповқа хәт язғандын кейин пүткүл аләмгә мәшhур болди. Хәттә у Кеңеш Иттипақи вә Америка Қошма Штатлири арисидики ядролук уруш башлиниши мүмкін екәнлиги дунияда әнсизчилик пәйда қиливатқанлиғини тәкитләйді. Униң бу хети 1983-ж. 19-апрельда “Правда” гезитида бесилиду. Қызын Ю.Андроповтін 26-апрельда өз хетигә жарап алиду. Униңда Ю.Андропов СССРниң нийити тоғра екәнлигини чүшәндүрди вә СССРниң урушқа тәйярлиқ көрмәйватқанлиғиға көз йәткүзүш үчүн уни өз көзи билән көрүшкә тәклип қилиду.

Ойлинин්лар!

Немишкә Саманта Смитниң СССРға желиши “балилардипломатиясиниң ” пәйда болушиға елип кәлди?

1983-ж. июльда Саманта Смит вә униң ата-анилири СССРға келип, 2 hәптә мабайнода зиярәттә болиду, униңға мирасғаһлар, Москва вә

Американлик мектеп оқығучиси
Саманта Смит “Артек” пионер
лагеридә. 1983-ж.

Ленинградниң көркәм жайлири, Қиримда “Артек” пионер лагері көрситилди. Саманта Смит өзиниң дадил һәрикити билән көплигән адәмләрниң дикқитини Йәрдики течлик мәсилисими рәтләшкә ағдуралиди. Униң бу сәпиридин кейин — “бала дипломатияси” дегән йеңи ибарә пәйда болди. 1986-ж. “Балилар — тиничлик орнатқучилар” тәшкеси түркеменстандық мәдениеттөңілдік оқығучи Катя Лычева АҚШға тиничлиқни тәргип қилидиган жағавап зияритигө бариду.

СССРниң йеңи сәясий тәпәккүр концепцияси. 1984-ж. баштап кәсқинлик пәсишишкә башлиди. СССР вә АҚШта һәрбий тоқунушниң ховуплук екәнлегини һис қылди вә өз ара келишимгә келиш зәрүрлигини чүшәнді.

1985-ж. һакимийәт бешиға кәлгән Қеңәш Иттипақиниң йеңи рәһбәрлиги “қайта қуруш” сәяситини башлиди. М.С.Горбачевниң командисиниң келиши билән СССРда йүз бәргән өзгиришләр йеңи сәясий тәпәккүр асаслирини селишқа вә уларни әмәлгә ашурушқа башлашқа мүмкінчилик бәрди. Бу СССРниң ташқы сәяситиниң түп асасидин өзгиришигө елип кәлди.

Йеңи сәясий тәпәккүр бойичә ядролук қуралниң наһайити зор мөлчәриниң можут болуши вә уни қоллинип урушуш пәкәт ховуплукла әмәс, бәлки чәксиз ховуп-хәтәргә урунушни билдүриду. Шуңлашқа бехәтәрликни тәминләш һәрбий йол билән әмәс, бәлки дипломатиялик йоллар билән қол йәткүзүш зәрүрдүр. СССРниң ташқы сәяситидә йеңи сәясий тәпәккүр концепциясигә мувапик муһим мәхсәтләр қоюлди. Уларниң 80-жж. иккінчи йеримидики асасийлири монулар болди:

- һәрбий саһада — ядролук державиларниң бир-биригә вә Үчинчи дәләтләргә қарши уруштин ваз кечиши;
- сәясий саһада — хәлиқләрниң егимәнлик һоқуқлирини, уларниң өз тәрәкқият йоли вә шәклини таллишиға һөрмәт билән қараш;
- ихтисадий саһада — хәлиқарилық ишларда камситишқа йол қоймаслық, йәккилиништин, санкцияләрдин ваз кечиш; дуниявий мәсилиләрни һәл қилиштиki күчкүвәтни бирләштүрүш.
- гуманитарлық саһада — тиничлик, қуралсизлиниш, хәлиқарилық бехәтәрлик идеялирини тарқитиштиki һәмкарлық; геноцидни,

апартеид— ирқий камситишни йоқитиши; мәдәнийет, сәнъет, илим-пән, маарип, медицина саһасидики һәмкарлиқниң үеңи нишанлирини издәш вә мустәһкәмләш.

Ениқланылар!

Үеңи сәясий тәпеккүр концепцияси СССРниң ташқы сәясий йөнилишигә қандақ тәсир қилди?

Мошу үеңи концепция асасида СССР стратегиялық қурал-ярақтарни қисқартиш мәсилесидә Америка Қошма Штатлири билән мұрассәгә келишкә; Фәрбий Европа әллири билән ихтисадий вә сәясий алақә орнитиши; XXЖ билән мұнасивәтләрни нормаллаштурушқа вә кеңәш-хитай һәмкарлиғини көңәйтишкә; Шәрқий Европа әллиридики сәясий режимлириниң ислаһлинишиға ярдәмлиши; инсан һоқуқлири саһасидики сәясәтни өзгәртишкә вә СССР қанунийәтлирини хәлиқара нормиларға уйғунлаштурушқа интилди.

Қурал-ярақни чәкләш бойичә кеңәш-америкилиқ музакириләр. Уруштын кейин он жиллиқлар ичидә икки қутуплук аләмдә қураллиниш чепишиши “чақириқ – жағавап” аддий схемиси бойичә өтти.

СССРниң үеңи көчбашчиси М.С.Горбачев қуралсизлиниш жәрияни давамлаштурушқа чақирди.

Кеңәшлиқ-америкилиқ музакириләр Женевида (1985-ж.), Рейкьявикта (1986-ж.), Вашингтонда (1987-ж.) муһим нәтижиләргә әкәлди. 1987-ж. декабрьда Вашингтонда икки дәләтниң көчбашчилири М.С.Горбачев вә Р.Рейган оттура вә кичик мусапә ракетиларни

КПСС МКниң Баш кативи М.С.Горбачев вә АҚШ президенти Р.Рейган Ақөйдө шәртнамини имзалимақта, 1987-ж.

(КМР) қисқартиш тоғрилиқ шәртнамини имзалиди. Бу — тарихтика хәлиқара жиддий тәшқилаттарниң назарити астида йуз бөргөн ядролук қуралниң икки классини йоқитишни көзләйдіған дәсләпки келишим болди. Нәтижидә кеңәшлик-америкилиқ мұнасивәтлөрниң ейтарлық яхшилиниши йүз бәрди.

СССР вә АҚШ рәhbөрлири һәrbий артуқчилиққа қол йәткүзүшкә интилмайдығанлиғини вә ядролук уруш нечқачан башланмайдығанлиғини билдүрди.

Шуниң билән биллә стратегиялық һүжүм қураллирини қисқартиш вә чәкләш тоғрилиқ икки-тәрәплімә шәртнамини имзалашму алғанды мүһим болди.

Атаңлар!

Қуралсизлиниш бойичә кеңәшлик-америкилиқ мұзакириләрниң асасий дәвирлирини атаңлар.

1988-ж. ахиридин башлап СССРда қураллық күчлирини биртәрәплімілік қисқартиш дәври башланды.

Қош қутуплуктың көп қутуплук дүнияға өтүш вә “Соғ мұнасивәтләр урушинин” тамамлининиши. Шәрқий Европида СССРдики қайта қурушниң тәсиридин “социализмни йеңилаш” һәрикити башлинип, у кона сәясий системиниң бузулушыға әкәлди. Социалистик лагерьниң барлық әллиридә тинич түрдә коммунистик әмәс һөкүмәтләр шәкиллинишкә башлиди.

Румыниядин башқа Шәрқий Европиниң көплигөн әллиридә сәясий режимни өзгәртиш течлиқ вә еғирчилиқсиз өткіни шунчилекки 1988—1989-жж. вақиәләр тарихта “мәхмәл инқилаплири” дегендә намға егә болди.

Аләмдики вә Европида хәлиқариилиқ мұнасивәтлөрниң кәсқинлигини пәсәйтишитә Германияни бирләштүрүш мүһим роль ойниди. 1989-ж. 9-ноябрьда ГФЖ вә ГДЖ чегариси ечилип, шу күни “Берлин теми” йоқитилди. 1990-ж. октябрь ейида ГФЖ вә ГДЖ бир дөләткә бирләшти.

1990-ж. Европидики аддий қураллық күчләр (ЕАҚК) тоғрилиқ шәртнамә имзalandы. Бу ВШТ вә НАТОның Атлантикидин Уралғы қуралларни кәң миқияста қисқартишни қараштурди. Бу тарихий вақиә Европидики тоқунушларниң аяқлишишини билдүрди.

Ялта-Потсдам системиси ғулашқа башлиди. Бу системиниң асасий қатнашқучилириниң күчи вә тәсири әнді өз ара тәң әмәс еди. 1980-жж. биринчи йерими迪ки қош қутуплук қаршилишишиниң асасий нәтижиси Кеңәш Иттипақиниң ихтисадий жәhәттин

ажизлишиши болди. СССР өнді АҚШ билән тәң дәрижидә чепишал-миди. СССР өзинин өң муһим мәнпийәтлирини АҚШниң һесапқа елишини қолға кәлтүрүшкә интилди. Қалған мәсилеләрдә болса өнді СССР йол қоюшқа мәжбур болди.

1989-ж. 3-декабрьда Йәроттура деңизидики Мальта арилида КПСС Мәркизий Комитетиниң Баш кативи М.С.Горбачев АҚШ Президенти соң Джордж Буш билән учрашти. Мошу учришиш вақтида СССР йетәкчилири вә АҚШ “Соғ мұнасивәтләр урушинин” аяқлишишини рәсмий жақалиди. 1991-ж. 1-июльда Варшава Шартнамиси Тәшкилати өз паалийитини тохтатти. Шундақ қилип, “Соғ мұнасивәтләр уруши” тамамланди.

Билимнитекшүр

1. ХХ ə. 70-жж. ахирида астилаштын зиддийәткә бурулушниң сөвәплири қандақ болди?
2. Кеңешлик-америкилиқ мұнасивәтләрниң хәлиқарылық мұнасивәтләргө тәсири қандақ болди?
3. СССРдикі йеңи сәясий мутәпеккүрниң өһмийити немидә?
4. АҚШниң СМБ йеңи һәrbий програмисиниң ховупи немидә болди?

Бәс-мұназирә: Аләмдә вә айрим өллөрдә қандақ вақиәләр “Соғ мұнасивәтләр урушинин” аяқлишишиға өкөлди?

§ 14. “СОҒ МУНАСИВӘТЛӘР УРУШИНИҢ” АҚИВӘТЛИРИ

“Соғ мұнасивәтләр урушинин” ақивәтлири вә дүния хәритисидики өзгиришләр. 80-жж. иккінчи йеримида байқалған хәлиқара мұнасивәтләрдикі жәриянлар 90-жж. толук ениқлинишқа башлиди. 1989-ж. Берлин теми ғулап, “социалистик блокниң” бир қатар дәләтлиридә инқилавий өзгиришләр йүз бәрди.

90-ж. беришида йүз бәргән түп асаслық өзгиришләр хәлиқара мұнасивәтләр характеристики кәсқин өзгәртти. Шәриқ вә Fәрип арисидики қариму-қаршилиқтар тохтилди, социалистик лагерьниң вә СССРниң парчилиниши, Евразия қитъәсидики онлиған йеңи мустәқил дәләтләрниң пәйда болуши, жаһанлық мәсилеләрниң кәсқинлишиши в.б. йүз бәрди.

Будәристә:

- “Соғ мұнасивәтләр урушинин” ақивәтлири вә аләм хәритисидики өзгиришләр;
- XX ə. ахидики аләмшумулмуаммалар;
- интеграциялық вә дезинтеграциялық жәриянлар билән тонушимиз.

**Тирәк
сөзләр:**

геосәясий өзгиришләр,
Жәнубий-Шималий,
дуниявий мәсилеләр,
интеграция

“Соғ мұнасивәтләр урушинин” тохтиши билән биругаш дуниявий бирләшмини қуруш жәрияни аяқлашты.

Аләмни геосәясәт нүктәй нәзәридин қараштурғанда, 90-жж. бешіда дуния хәритиси мурккәп өзгиришләргә учриди. Варшава Шәртнамисиниң ғулиши Мәркизий вә Шәрқий Европа дәләтлирини европилиқ вә дуниявий сәясәтниң мустәқил амиллириға айландурди.

Германияниң бирлишиши, сабық Югославияниң парчилиниши, Чехословакияниң бөлүнүши вә Шәрқий һәм Мәркизий Европа, Балтик әтрапи әллириниң ғәрипчил нишаниниң тәсиридин пәйда болған Европа қитъәсидики геосәясий өзгиришләр ғәрбий европилиқ интеграциялик бирләшмиләрниң күчийишигә елип кәлди.

Кеңәш Иттипақиниң ғулиши Евразиялик кәңликтек геосәясий вәзийәтни кәскин өзгәртти. Сабық Кеңәш жүмһурийәтлири хәлиқара мұнасивәтләрниң мустәқил субъектлириға айланди. Хитайниң ихтисадий күчийишиниң жошқунлуғи вә униң ташқи сәясий пааллиғиниң өсүши Япония өзиниң ихтисадий күчигә мувапиқ дуниявий сәясәттә мувапиқ орунни издиши Азия-Теч океан регионидики геосәясий вәзийәткә өзгиришләрни пәйда қилди.

Берлин теминиң ғулиши

“Соғ мунасивәтләр уруши” аяқлашқандын кейин АҚШниң хәлиқара мунасивәтләрниң йеңи системисидики роли объектив налда өсти.

АҚШниң йеганә улук держава ролиға тәлизи пәкәт һәрбий вә ихтисадий құдрити биләнла әмәс, бәлки һәм һәрбий сәясий иттипақ-лири биләнму тәминләнди. Мәсилән, асасий трансатлантиклиқ институти – НАТОның қайта тәшкіллиниши утумлуқ йүз бәрди.

Ойлинин්лар!

Қош қутуплуқ системағулиғандын кейин дуниявий сәясәттәқандак йеңи амиллар пәйда болди?

Жаһанлишиш шараптида Европа, Америка, Азиядикі ихтисадий тәвәлләр, интеграциялық бирләшмиләр қуруш зор әһмийәткә егә болушқа башлиди. “Чоң сәккизлик”, Европилиқ Иттипақ, НАФТА, ОПЕК, АСЕАН в.б. охшаш регионаллық топлар вә хәлиқарылық тәшкілатлар дөләтләр билән қатар хәлиқара системиниң алдинқи қатарлық амиллириға айланди.

Хәлиқарылық системида зиддийәтләр мәркизи Фәрип—Шәриқ мунасивтидин, Жәнуп—Шимал қариму-қаршилиғига авушти. Бу қариму-қаршилиқ бай, тәрәққий әткән дөләтләр (Шимал) вә намрат тәрәққий әткүчи дөләтләр (Жәнуп) арисида йүз бәрди. У индустрелик вә тәрәққий әткүчи дөләтләрниң тәрәққиятиниң һәрхил сәясий-ихтисадий вә мәдәний мүмкінчиликлиригә асасланди.

Ениқланылар!

Жәнуп-Шимал зиддийити немини билдүриду?

“Соғ мунасивәтләр уруши” аяқлашқандын кейин аләмниң геосәясий хәритиси жирик өзгирилшәрни бешидин өткүзді.

Аләмшумул муаммилар. XX ə. иккинчи йеримида инсанийәт һәқиқәтәнму аләмшумул миқиястики муаммиларға дуч кәлди. Ахирқи он жилликларда дунияда экологиялық әһвал кәскин начарлиди. Адәм паалийитиниң тәбиий мүһитқа тәсири вә уни паскинилаштуруши тоң вәйранчиликларға, бәзидә һәтта өслигә кәлмәйдиған ақивәтләргә елип кәлди.

Аләмдикі аһали саниниң тез көпийиши йемәк-ичмәк ишләп чиқириши вә мувапиқ яшаш шараптиниң өсүши билән уйғун кәлмиди. Йәр шариниң көп бөлигидә сақлиниватқан аһалиниң намратчилиғи аләмдә орниған экологиялық вә демографиялық әһвалдин чиқишиқта ейтарлық тосалғу болмақта.

Әтрап мұнитни қоғдаш — жаһанлық мәсилә

XX ə. ахирида инсанийәт йеңи ховупларға дуч болмақта. Трансмиллий тәшкілләшкән жүнайәт, хәлиқара терроризм, наркотиктарниң қанунсиз айлиними һәрхил дөләтләр вә тәвәләрдики пухраларниң бехәтәрлигигә зор ховуп төндүрмәктө.

Бу мәсилеләрниң ортақ алайидилиги аләмшумул характерға егә болуп, барлық хәлиқләр вә дөләтләрниң мәнпийәтлирини өз ичигө елишида. У пухраларниң бехәтәрлигигә йәткүзүлидиған хәтәрләр вә ховуплук ақитвәтләрни болдурмаслик вә йеңиш бойичә жиддий қарап вә иш-һәрикәтләрни, пүткүл дөләтләр тәрипдин бирләшкән, коллективлик күч вә һәрикәтләрни тәләп қилиду.

Мошундақ мәсилеләрниң ижабий һәл қилиниш йоллирини издәш билән хәлиқара тәшкілатларниң кәң системиси, жүмлидин БДТ шуғуллиниду.

Бехәтәрликниң йеңи параметрлири. “Соғ мұнасивәтлөр урушинд” аяқлишиши дуниявий сәясәттиki миллий бехәтәрлик амилиниң орни вә ролиниң түп асаслиқ өзгириши билән қатар кәлмәктө.

Һәрбий сәясәттин башқа миллий бехәтәрлик мәсилелеригө ихтисат, экология, билим беришкә айт кәң миқияслиқ мәсилеләр қошулушқа башлиди. Шунинға мұнасивәтлик бехәтәрликни тәминләшниң һәрбий әмәс vasitilirinin роли өсмәктө. Қөплигөн дөләтләр үчүн нокул ховуп-хәтәр мәнбәси сүпитидә: терроризм, аммивий қириш қуралини тарқитиши, милләт арилик мажралар, әтрап мұнитни паскинилаштуруш в.б. ейтишқа болиду.

Миллий бехәтәрликни тәминләш, жәмийәтниң ижтимаий, мәдений, ихтисадий тәрәққиятини рәғбәтләндүридиған шарайтларни яритиши билдүриду. Назирқи вақитта бехәтәрликни тәминләштө:

әтрап мұнитни паскинилаштуруш, ағалы саниниң көпийиши, әнергетикилық ресурслар, хәлиқарилық сәһнидики амилларниң өзара алақыдарлығиниң ешиши охаш амилларға дикқәт ағдуруш лазим.

Илмий вә техникилық прогресс, дуниявий ресурсларға ентияжниң ешиши, өсүватқан ихтисадий өзара алақә вә тәсир дәләтләр ари-сики географиялық, сәясий вә ихтисадий мусапини қысқартти. Дәләтләрниң бир-биригә мунасивәтликлиги, умумға ортақ бехәтәрликни тәминләш мәсилесини алға сүрди. Коллективлик бехәтәрликни тәминләштә хәлиқара вә тәвәлик тәшкілләрниң әһмийити ашмақта. Шундақ қилип, һазирқи дәвирдә бехәтәрлик саңасида пәкәт заманивий бехәтәрликни тәминләшниң йоллири вә васити-лиринила әмәс, шуниң билән биллә бу уқумниң мәнийитини өз ичигә алидіған түп асаслық өзгиришләр йүз бәрди. Дәләт арилиқ мунасивәтләрниң күчийиши вә аләмшумул мәсилеләрниң пәйда болуши бу мәсилеләрниң айрим-айрим һәл қилинмайдығанлиғини вә шуңлашқыму дуниявий һәмкарлық асасида барлық хәлиқләрниң күчини бирләштүрүшниң зөрүрлигини чүшинишкә өкәлди.

Интеграциялық жәрияларниң тәрәққияти. Европидики интеграциялық жәрияларниң жаңалиниши Шималий америқилық әркин сода зониси — НАФТА (ингл. Nort-American Free Trade Agreement — NAFTA) қоруш тоғрилиқ мәсилениң көтәрди. АҚШ, Канада, вә Мексикиниң арисида 1994-ж. январьда күчигә киргән Шималий америқилық әркин сода зониси тоғрилиқ келишим биругаш континенталлық базарниң бәрпа қилиниши вә товар, хизмет вә иш күчлириниң әркин қозғилишиға йол ачты.

НАФТАны қорушниң асасий шәрт-шараитлири: ортақ географиялық чегариларниң болуши, тарихий шәкилләнгән егилик мунасивәтләр вә транспорт коммуникациялири; егилик мәсилелери вә НАФТАның алдыға қоюлған мәхсүтлириниң ортақлиғи.

НАФТАның асасий мәхсити қатнашқучи дәләтләр ари-сики товар содисидики тосқунларни йоқитиши болди. Бу тосалғуларниң йерими дәррула йоқитилса, қалғанлири 14 жил мабайнида пәйдин-пәй йоқитилмақта. НАФТА Фәрбий йерим шар дәләтлириниң хелә кәң интеграциясиниң асасиға айланды.

Латин Америкисидики интеграциялық жәриялар XX-ж. 40-жж., Америка дәләтлириниң тәшкілатини қоруштин башланди.

1960-жж. Латин америқилық әркин сода ассоциацияси (ЛЭСА—ЛАСТ) қорулди, Мәркизий Америкиниң умумий базири (МАУБ) пәйда болди. ЛЭСА вә МАУБниң мәхсити таможня-баж селиклирини пәйдин-пәй төвәнлитиши вә өзара содини кәңәйтиси арқилық умумий базарни бәрпа қилиш болди. 1969-ж. 25 тәвәлик дәләтниң

қатнишиши билән уларниң ихтисадий һәмкарлиғини мустәһкәмләш мәхситидә Аңд топи пәйда болди, 1975-ж. Латин америкилиқ ихтисадий система қурулди (ЛАИС).

80—90-жж. дуниявий аренидики түп асаслық өзгиришләргә мувапик Латин Америкисида интеграциялик жәриялар чапсан тәрәққий әтти. Можут интеграциялик бирләшмиләрдин башқа 1991-ж. бажханилиқ иттипаққа айлинип кәткән Жәнубий Америка умумий базири (МЕРКОСУР) қурулди. Шунлдақ қилип, бир-бири билән қисмән қийлишидиған бирнәччә субрегионаллық бирләшмиләр пәйда болди. Заманивий шараптта Латин Америкиси әллиридики интеграциялик жәриялар тәвәни умумий дуниявий егилік комплексиға қошуш усулиға айланди.

“Соғ мұнасивәтләр уруши” аяқлашқандын кейинки дезинтеграциялик жәриялар. Деизнтеграция — интеграциягә қариму-қарши жәриян: биртуша системини бөләкләргә бөлүш, биртуашлиқни паал бөлүш вактида системилиқ биртуашлиққа асасий қиммәт беридиған эффект йоқ қилиниду.

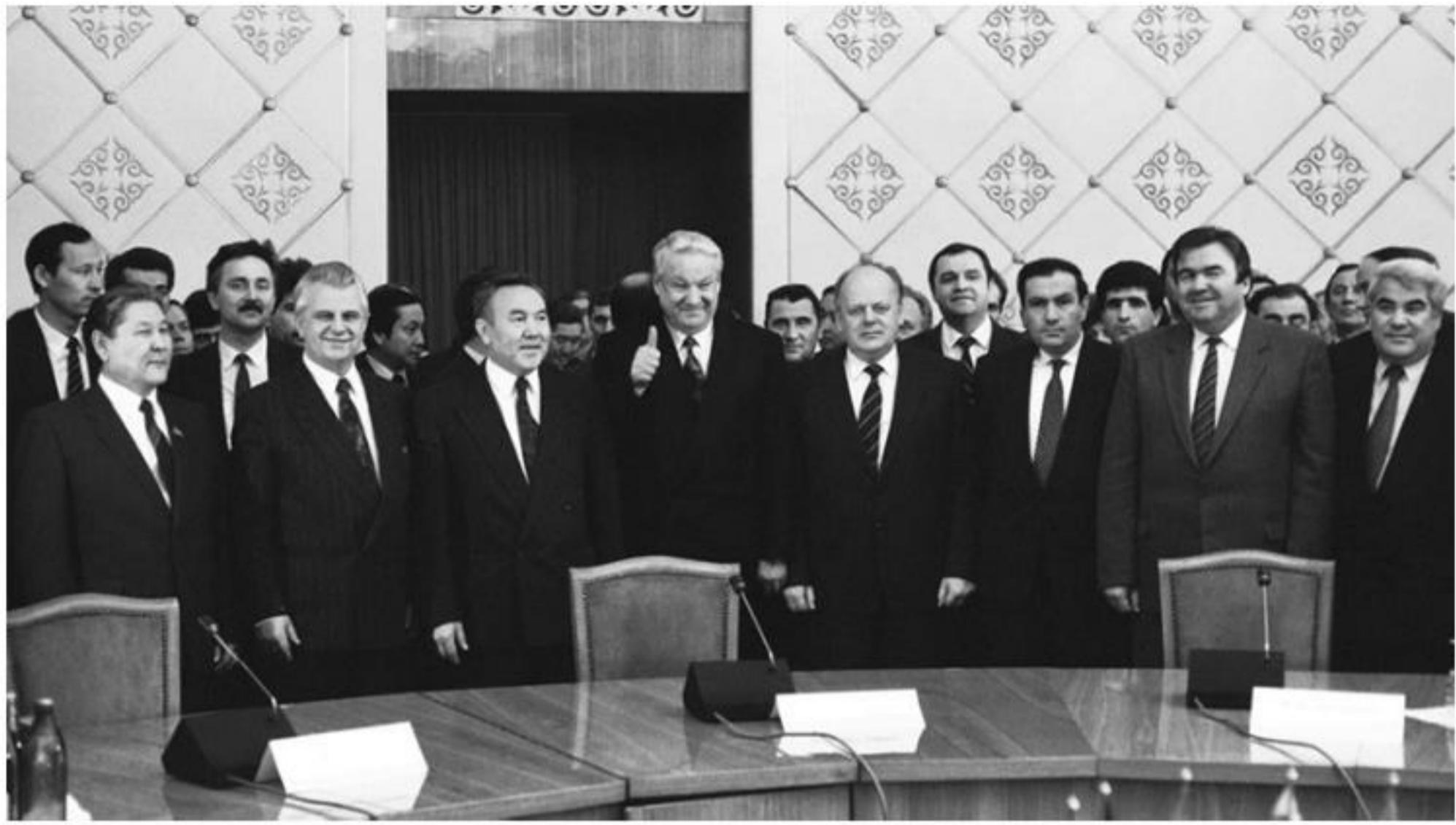
Биполярлық қош қутуплук системиниң парчилинишидин кейинки наһайити муһим вакиә — СССРниң парчилиниши билән ениқлиниду. СССРниң парчилиниши 1991-ж. биртуша дәләт сұпитидә можут болушини тохтитишиңа елип көлгән Қеңәш Иттипақиниң хәлиқ егилигидә, ижтимаий қурулмисида, жәмийәтлик вә сәясий саһалиридики системилиқ дезинтеграцияниң орун елиш жәрияни.

1991-ж. 7—8-декабрьда Белорус, Россия Федерацияси вә Украина ниң дәләт рәhbәрлири Мустәқил Дәләтләр Һәмдостлуғини (МДН) қурди. СССРниң парчилиниши түпәйли 1991-ж. 16-декабрьда мустәқил вә егимән Қазақстан Жүмһурийити қурулди. 1991-ж. 21-декабрьда Алмутыда сабық 15 кеңәшлик жүмһурийәтләрниң 11 иниң рәhbәрлири жиғилип, шу аталған дәләтләр МДНни тәшкил қилиду дейилидиған Қелишимниң Протколини имзалауду. Учришиш қатнашқучилири шундақла Алмута Декларациясини имзалауду, бу һөжжәттә улар МДНниң асасий мәхсүтлири вә принципирини тәстиқләйду. МДН тәркивигә Балтик әллири (Эстония, Латвия, Литва) вә Грузия кирмиди.

Атаңлар!

МДНниң қурулуш сәвәви.

СССРниң парчилиниши умумий ихтисадий вә ташқи сәясий боһранларниң вактида йүз бәроди. Пәйда болған йеци дәләтләр көплигән йеци мәсилиләргә дуч көлди. Улар болупму ихтисадий вә ижтимаий саһадиқи муамма-мәсилиләр билән мұнасивәтълик болди.

МДІниң қурулғанлиғи тоғрилиқ Алмута Декларацияси

МДІ сәясий, ихтисадий, экологиялық, гуманitarлық, мәдәний в. б. саяндардың қызығынан өткізу үшін қорылды. Хәлиқара течлиқ вә бекеттерликни тәминләш мәсилелеридә қызығынан өткізу үшін қорылды.

Ядролук қурал, қуралсизлиниш, һоқуқтың қарасынан мәсилелеридә өткізу үшін қорылды. Мәсилән, Қазақстан 1991-ж. 29-августта дәслөп Шемәйдикі ядролук полигонни япти, андин өз территориясында можыт барлық ядролук қураллардин ваз кечидіғанлигини жақалиди. Ортақ армиядін МДІға өза дөләтләрниң айрим қураллық күчлирини қурушқа көчүш келишилди. Шундақ қилип, вәзийәтниң кәсінлишишінде өткізу үшін қорылды. 1992-ж. 15-майда Ташкенттә имзалаған Коллективлик бекеттерлик тоғрилиқ шартнамасынан өткізу үшін қорылды. У 2002-ж. Коллективлик бекеттерлик тоғрилиқ шартнамасынан өткізу үшін қорылды.

Шундақ қилип, сабиқ иттипақдаш жүмһурийәтләрниң парчилиниши яки “ажишиши” тәртиплиқ вә селиштурма һалда мажрасынан өткізу үшін қорылды. МДІ евразиялық кәңликтә үйрәнілген яшайдыған хәлиқләрниң тарихий достлугини саклаған һалда, үеңінде дөләт арилиқ мұнасиветләрни орнатқучи қорылма сұпитидә өткізілді. Бу дәвирниң асасынан савиғи МДІдикі көп тәрплимилик қызығынан өткізу үшін қорылды. Егер мәнлигінен өткізу үшін қорылды.

Югославияниң парчилиниши милләтләр ара тоқунушлар вә Югославия урушлири йүз бәргән Югославия Социалистик Федеративлик Жумһурийитиниң (ЮСФЖ) айрим жумһурийәтләргә бөлүнүш жәрияни болуп несаплиниду. Тәкитләш керәкки, Югославия аналиси наайити хилму-хиллиғи билән аләнидилиниду. Униң территориясидә словенлар, серблар, хорватлар, македонлуқлар, венгрлар, румынлар, түркләр, босниялықлар, албаниялыкләр, черногорлар қатар яшиди. Уларниң барлығи Югославияниң 6 жумһурийити бойичә тәкши өмәс һалда бөлүп ташланған еди: Босния вә Герцеговина, Македония, Словения, Черногория, Хорватия вә Сербиядә.

1991—1992-жж. ЮСФЖниң 6 жумһурийитиниң төрти (Словения, Хорватия, Босния вә Герцеговина, Македония) бөлүнүп кәтти. Югославия өз можутлуғини 2006-ж. униң тәркивидин Черногория чиқип кәткәндін кейин бирә-тола тохтатти.

Сабиқ ЮСФЖниң пухралар уруши қураллық милләтләр ара тоқунушлар түридә болди. Қөп созулған һәrbий һәrikәтләр 1991-ж. “Словениядики 10 күнлүк уруштин” башланди.

Шуниндин кейин Хорватияниң мустәқиллик үчүн узақ уруши (1991—1995) башланди. Шунинң билән биллә парчилиниватқан Югославияниң ичидики йәнә бир пухралық уруш Босния уруши (1992—1995) башланди. Босниядин кейин Косовода, Македонияда вә Жәнубий Сербиядә қураллық қозғилаңлар йүз бәрди.

1999-ж. АҚШ вә униң иттипақлашлири Косово автоном өлкисини оккупацияләш бойичә һәrbий операцияни өмәлгә ашурди. Операция БДТ мандатисиз өмәлгә ашурулди. Шуңлашқыму униң қанунийлиғи та назиргичә талаш пәйда қилмақта. Үмумән, Югославиядики пухралық уруш 10 жил мабайнида йәни, 2001 жилғичә созулди. Миңлиған адәмләр қурван болди.

“Соғ мунасивәтләр урушиниң” тамаамлинишиниң нәтижисидә йәрлик “күчләр нисбити” өзгирепла қалмастиң, мунасивәтләрниң көп вариантиклиғи кәскин өсти.

Билиминитәкшүр

1. “Соғ мунасивәтләр урушиниң” өң муһим ақивәтлирини атаңлар.
2. Жаһанлишиш шараитидики ихтисадий интеграцияниң ролини баһалаңлар.
3. Латин Америкисидики асасий интеграциялик жәриянларни атаңлар.
4. ЮСФЖниң парчилиниш сөвәплирини атаңлар.
5. Қошумчә мәлumat мәнбәлирини пайдилинин жавап берилелар: посткеңәшлик бошлукта СССР ғулиғандың кейин қандақ зиддийәтләр пәйда болди вә уларниң сөвәплири вә ақивәтлири қандақ?

Бәс-мунаэирә: XX ө. 90-жж. хәлиқарылық мунасивтәләрдө қандақ система орниди – қош қутуплукму яки көп қутуплукму?

ТӘВӘЛИК МУАММИЛАРНИ ҢӘЛ ҚИЛИШТИКИ ХӘЛИҚАРИЛИҚ ТӘШКИЛАТЛАРНИҢ РОЛИ

§ 15. ИККИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШТИН КЕЙИНКИ ӘРӘП ӘЛЛИРИНИҢ ТӘРӘҚҚИЯТИ. ЙЕҚИН ШӘРИҚ ЗИДДИЙИТИНИҢ ПӘЙДА БОЛУШИ

50-жж. беши пүткүл Әрәп алимидә вәтән-пәрвәрлик жамаәтчиликни тәврөткөн миллий-азатлик күрәшниң йеңи долқуни билән башланди. Тиничлиқни қоллиғучиларниң тәшкилатлири вә аммивий демократиялик тәшкилатлар қурулди. Шундақла Әрәп социалистик әрләш партияси (БААС) охшаш умумий әрәп миллий солчи радикаллик тәшкилатириның шебилири пәйда болушқа башлиди. Милләтчиләр һәрикити вә башқиму тәшкилләр өз паалийитини башлиди.

Әрәп—Исраил яки Йеқин Шәриқ зиддийити дәп пат-пат атилидиган бу мәсилә аләмдикі әң үзқаққа созулған вә техичә өз йешимини тапмиған мәсилә болмақта. Уニң башлиниши XX ə. 40-жж. тоғра келиду вә у Палестинида йәһудий(еврей) вә Әрәп дәләтлириниң қурулуши билән мунасивәтлик еди. Бу дәләтләрниң милләтчи тәшкилатлири бир-бири билән күрәштә террорлук һәрикәтләргө көпәрәк жүкүнді. Шуңлашқа Англия БДТға өзиниң у йәргә деген мандат һоқуқини бекар қилиш тоғрилик тәклип билән муражиәт қилиду. Лондон бу йәрләргә бундин буян өзиниң мунасивити йоқлиғини, чүнки әрәпләр вә йәһудийларниң қатар яшиши үчүн қолайлық шарайт бәрпа қылалмиғанлықтын мандат һоқуқидин ваз кечидиғанлигини билдүрди.

1947-ж. 29-ноябрьда БДТ Баш Ассамблеяси Иордан дәриясиниң Фәрбий яқилирида икки дәләтниң — йәһудий вә әрәп дәләтлириниң қурулғанлиғыға аваз бәрди (181-қарап). БДТ Қарари Палестинида әрәп вә йәһудий дәләтлириниң қурулғанлигини билдүрди. Йәһудий

Бұдәристә:

- Уруштин кейинки әрәп әллириниң тәрәққият тенденциялири;
- Әрәп-Исраил зиддийити тоғрилик билимиз.

Тираж сөзләр:

Әрәп-Исраил зиддийити, БДТ Баш Ассамблеяси, Палестининиң бөлүш, Палестина вә Иерусалим, БДТ 181-қарап, Израилниң мудапийә армияси (ЦАХАЛ), “Палестининиң азат қилиш тәшкилаты” (ПАТ)

турғунлири бу планни хошаллық илкідә қарши алды, әрәпләр болса уніңға нарази болуп, қарши чиқти. Сөвөви еврей дөлитинин терриорияси әрәпләрниңкідін хелә чоң болди.

Бу қарапни дәсләптә хошна әрәп дөләтлириму Палестининин әрәп турғунлириму қобул қылмиди. Әрәпләр бу йәрләрни өзиниңки дәп һесаплайдиғанликтін йәһудийларни Палестиның қайтуруш идеясини тамамән қобул қылмиди. Шу 1947-ж. бу зимин үчүн әрәп –исраил уруши (1947—1949-жж.) партлиди. Урушқучи тәрәпләрниң һәрқайсиси Палестина йеригә вә христианлар үчүнму, мусулманлар вә иудейлар үчүнму мүкәддәс шәһәр Иерусалим (Қуддус) үчүн талашти. 1948-ж. узаққа созулған урушлардин кейин Израил дөлитинин қурулғанлиғи жақаланды. Шу чағда Москва Израил кеңәшлик мәвқәни қоллайду дегендә үмүт билән уніңға әтраплик ярдәм көрситишкә киришиду. Израилниң Премьер-министрі Голда Меир СССРниң йеқин дости болған еди. АҚШ дәсләп әрәпләргә қолаш көрсөтти, бирақ Израил һөкүмити Қеңәш Иттипақинин ярдими түпәйли бираз күч топлиғандын кейин, АҚШға қарап йүзлинип, әнді Вашингтон Израилни қоллашқа башлиди. Шундақ қилип, 1940-жж. ахириға қәдәр бу тәвәдә жирик державиларниң арисида бир-биригә қарши туруш һәрикити шәкиллинип, СССР Әрәп дөләтлирини қоллап, АҚШ Израилни яқлиди.

Давид Бен-Гурион мустәқил Израил дөлитинин қурулғанлигини жақалиди

1948-ж. 14-майда йәһудий Миллий кеңиши Израил дөлитиниң қурулғанлигини жақалиди. Әнди мәзкүр тәвәдики Әрәп аһалиси тәрипидин болса өз дөлитини жақалаш йүз бәрмиди. Униң ұстигә Палестинида пухралар уруши башланды. Израил Фаза секторини бесивалди, Трансиордания болса Ғәрбий қирғақни өзиге қошувалди. Шундақ қилип, Әрәп дөлитини қурудиған йәрму қалмиғандәк болди. Палестинидин Ливанға, Сирия вə Трансиорданиягә 600 миндин көп әрәпләр қачақ болуп кәтти. Әрәп дөләтлири һечқаң Израилни дөләт дәп етирап қымайтынаның билдүрушти.

50-жж. мабайнида Израилға Европа вə Азияниң көплигөн әллиридин йәһудийләр көчүп келип йәрлишишкә башлиди. Улар “өз йеримизгә қайтип келип, йеңи жәмийәт құрмакчимиз” дәп өз пәхирлинишини йошурмиди. Көп өтмәй, АҚШниң малийәвий ярдими түпәйли Израил Вашингтоннин әң ишәшлик иттипақдишиға айлинип, өзиниң ихтисадини тәрәққий әткүзүшкә жиддий киришти. Иордан дәриясиниң ғәрбий тәрипидики Палестина территорияси, израиллик әскәрләр техи егәллимигөн йәрләрдә Трансиордания өз назаритини орнитип, ахири 1950-ж. әтиязда бу территорияни өзиге қошувалди. Шундақ қилип, дөләтниң намини қайта өзгәртип, назирқи Иордания дөлити пәйда болиду. Иерусалим шәһири иккигө бөлүниду: ғәрбий тәрипи Израилға, шәрқий қисми болса Иорданияға

Ибадәт теғидики Кона шәһәр – Иерусалимниң көрүнүши

Гамаль Абдель
Насер

тәэллук болиду. Шәһәрниң шәрқий тәрипидә Кона шәһәрдә дуниявий үч жирик динни — христиан, ислам вә иудаизмниң мұқәддәс йери несаплинидиған Ибадәт теги қалди.

Палестина Әрәп дөлити, шундақ қилип, қурулмай қалди. Әрәп дөләтлири өзлирини Израил билән уруш һалитидә дәп несаплиди; Израилниң можыт болушини улар “басқунчилик” дәп несаплайдиғанлиғини билдүрүшти. Бу зиддийәтниң кәсқинлишишигә елип кәлди. Тәвәдики кәсқинлик вәзийәт 1956-ж. күздә Сувәйш(Суәц) каналиниң келәчигигә бағлиқ техиму овж алди.

Сөвәви шу жили июльда Мисир канални дөләт илкігө алған еди. Сувәйш каналиниң акционерлири Франция вә Улукбритания “Мушкетер” дегән нам билән уруш һәрикәтлирини башлашқа киришиду. Бу уруштики асасий зәрбини Израил беришкә тегиши болди.

1656-ж. күздә Израил Мисирға қарши Синай йерим арилида уруш башлайду. Келәси күни Англия вә Франция Мисирни бомбардиман қилиду вә бир һәптидин кейин Порт-Саидқа бесип кириду. Уруш һәрикәтлири ноябрьда аяқлишип, израил әскәрлири Шарм-әш-Шейхни бесивалди. Израилниң назаритигә пүткүл Синай йерим арили билән биллә Фаза секториму кириду.

Бирақ Англия вә Франция Израилниң бу һәрикәтлирини икки улук держава — АҚШ вә СССР қаттық тәнқитләйdu. Қеңәш Итти-пақи Сувәйш канали зонисиға өзиниң пидайлирини әвәтимән дәп қорқутиду. 6-ноябрь кәчқурунлуғи, Синай йерим арили толук налда Израилниң назаритигә өткәндін кейин, урушни тохтитиш тоғрилиқ келишим күчигө кириду. **1957-ж. бешіға қәдәр инглиз-француз әскәрлири Сувәйш канали зонисидин, израил әскәрлири болса Синай йерим арилидин чиқирилди.** Синай йерим арилидики Мисир-исраил чегариси бойида вә Шарм-әш-Шейх портида БДТ күчлири орунлишидиған болди.

Мошуниңдин кейинки жиллардиму бирнәччә қетим әрәп-исраил урушлири йүз бәрди. Израил АҚШ вә Фәрип әллириниң қоллишиға таянса, СССР Әрәп әллирини қоллап кәлди.

1964-ж. Мисир президенти Гамаль Абдель Насерниң тәшәббуси билән “Палестинини азат қилиш Тәшкилати”(ПАТ) қурулди. Тәшкилатниң программилиқ һөжүйтидә, Миллий Хартиядә Палестинини бөлүш вә у йәрдә йәһудий дөлитини қуруш қанунсиз дәп тәқитләнди. Вәтән зимиинини толук азат қилиш лазим дегән вәзипә

алға қоюлди. ПАТ палестинлиқ дәләтни қурушниң үлгиси сұпитидә қобул қилинди вә униң қурулмилири сәясий, ихтисадий, ижтимаий, мәдәний, билим бериш вә һәрбий мәсилеләрни һәл қилишқа қаритилди.

Бирақ Әрәп әллириниң арисида келишилгән һәрикәтләрниң болмаслиғи уларниң 1967-ж. “Алтә күнлүк уруш” дәп аталған урушта әрәпләрни мәғлуп болушыға сәвәп болди. Уруш 1967-ж. 5-июньда башланди. Мисир, Сирия вә Иордания өз әскәрлирини Исраилниң чегариси бойиға топлаштурди, БДТ течлиқпәрвәр күчлирини қоғлап чиқарди вә исраил кемилириниң Қизил деңиз вә Сувәйш каналиға киридиған йолини йепип ташлиди. Исраил болса Фәрбий қирғақни вә Голан егизлигини бесивелип, пүткүл Синай йерим арили вә Иерусалимни өзигә бекіндурди.

Йекин Шәриқ зиддийити. 1973-ж. әрәп –исраил уруши. 70—80-жж. Палестина мәсилесиниң һәл қилиниши вә Исраилниң Әрәп дәләтлиригә қарши жүргүзүватқан басқунчилик сәясити аләмниң тиничлиғи вә хәлиқләрниң бехәтәрлигигә дайим ховуп төндүрди. Исраил 1967-ж. 22-ноябрьда Бехәтәрлик Кеңишиниң қаарини орнулаштын ваз кәчмәктә. У қаарар бойичә Йекин Шәриқтиki мәсилеләрни рәтләш үчүн исраиллиқ әскәрләрни 1967-ж. уруш вактида бесивалған йәрләрдин чиқирип кетиш тәливи қоюлған еди.

1973-ж. 6-октябрьда Мисир Синайға һүжүм башлиди, Сирия болса Голан егизликлиригә өз әскәрлирини өвәтти. Дәсләпки күнләрдә ғәблибә қазанған әрәп әскәрлири һәптә ахириға қәдәр чекинишкә

Әрәп-Исраил уруши. 1973-ж.

мәжбур болди. Көп әмәс чиқимға учришиға қаримастин исраиллик ЦАХАЛ һәрбий күчлири Мисир вә Сирия армиясиниң һүжүмини тохтатти. Шуниндин кейин әскәрләр бурунқи позициялиригә қайтиши. Шундақ қилип СССР вә АҚШниң дәллаллиғида 23-октябрьда һәм Синайда, һәм Сирия мәйданида уруш очақлирини тохтитиш тоғрилиқ келишимгә келиду. Уруш беришида 8,5 миндин көп әрәпләр вә 2,8 миндин көп исраиллиқтар қаза болиду.

БДТниң тәшәббуси вә униң Баш кативиниң қатнишиши билән 1973-ж. декабрьда Йеқин Шәриқтики зиддийәтни течлиқ йол билән рәтләшкә арналған Женева конференцияси ечилди. Музакириләр йәкүни бойичә келишим тәйярлинип, у бойичә исраиллик әскәрлирини бесивалған йәрләрдин чиқириш, Израил әскәрлири вә Мисир һәм Сирия әскәрлири арисидики чегарилиқ пунктлириға БДТ пәвкуладдә күчлирини орунлаштуруш тоғрилиқ қаари қобул қилинди. 1974-ж. январьда исраил әскәрлири Сувәйш каналиниң ғәрбий яқиси вә Әл-Кунейтрани ташлап чиқиду. Улар пәкәт Голан егизликлиринила назарәт қилишқа мүмкінчилик алди. 1979-ж. марта АҚШ президенти Джимми Картерниң дәллаллиғида Мисир президенти Ануар Садат вә Израил Премьер-министри Менахем Бегин қол қоюп бәкитилгән Мисир-Израил течлиқ шәртнамиси өз күчигә кириду. Израил Синайдин чиқип кәтти, у пәкәт Газа секторини назарәт қилишни өз илкідә қалдурди.

1985-ж. Израил өз әскәрлирини Ливаниң бираз йәрлиридин чиқарди, пәкәт бетәрәп зонидила исраиллик назарәтни 2000-жилғичә сақлап қелишқа келишилди. 1993-ж. Ослода ПАТ вә Израил музакириләр жүргүзүш бойичә бир-бирини шерик дәп тонуш тоғрилиқ келишимгә келиду. ПАТ йетәкчилири рәсмий һалда терроризмдин кечидиғанлиғини билдүрди. Шу жили ПАТ көчбашчиси Ясир Арафат вә Израил Премьер министри Ицхак Рабин учрашти.

Ясир Арафат

1994-ж. палестилиқ территория бөлигидә өзини өзи идарә қилишни жарий қилишниң дәсләпки басқучи тоғрилиқ келишимгә кәлди. 1995-ж. Ослода Газа сектори вә Иордан дәриясиниң ғәрбий яқилирида өзини өзи идарә қилиш принциплирини жарий қилиш вә палестилиқ бирнәччә шәһәрләрдин исраиллик әскәрләрни әкетиш тоғрилиқ новәттики келишим имзаланди.

1999-ж. Иордан дәриясиниң ғәрбий яқилиридики территорияләр вә вә Газа секторида Палестина миллий автономияси (мухтарийити) қурулиду. Униң бир қатар бөлигигә палести-

нилиқлар толук назарəт орнитиду. Нəқ мoshу бəлəткə палестинилиқ полиция вə палестинилиқ мəмурыйəтниң қураллық корпуси қурулди.

Әрəп-исраил мəсилесини həl қилиш мəхситидə ахирки жиллири бир қатар хəлиқарылық конференциялəр чақирилди: 1991-ж. Мадрид конференцияси, 1993-ж. Осло конференцияси, 2000-ж. Кемп-Дэвид конференцияси өткүзүлди; 2003-ж. апрельда “хəлиқарылық дəллалларниң квартети” – АҚШ, ЕИ, БДТ, Россия “Йол хəритисини” қобул қилди. 2006-ж. Әрəп дəлəтлириниң Лигиси (ӘДЛ) йеқин шəриқлиқ мəсилелəрни рəтлəшниң өзлири түзгən планини усунди: Әрəп дəлəтлириниң Израилниң можут болуш һoқуқини етирап қилидиганлиғини, hər ikki тərəptinmu kүч кərsitiшни тохтиши, Палестина тərəpni мoshу кəмгичə имзаланған келишимлəрни етирап қилидиганлиғини, Израил əскəрлирини 1967-ж. бəлгүлəнгən линиягə елип кетиш вə палестиник қaчaқlarни қайтуруш в.б. Бирак зиддийəтни тохтиши тоғрилик мəсилə тa һазирғichə өз қелипида, өзгиришсiz турмақta.

2005-ж. премьеp-министр Ариэль Шаронниң плани нəтиjətsidə Израил Faza секторидин əскəрлирини əkətti вə барлық йəhудий қонушлирини йоқ қилди. Шундақла Самарияниң шималий бəлигидики 4 қонуш йoқитилди. Ырбий aғduруш нətijəsidi мoshu зониниң ичиdkи hакимиyətни Фатихтин radikalлық палестинилиқ həriкət — ХАМАС вəkilliliри өз қолиғa алди.

Плестина мəсилесини həl қилиш онлиғan жиллар мабайнida созулуп кəlməktə. Вəzийətниң iжабий həl қилинишиғa Израилниң ərəplərniң өз миллий dəlitini қurush toғrilik adalətlik tələplirinin togra etiрап қilmasligida bolmaqta. Shuňlaşka Йeқin Шəriktə mustəhkəm və adalətlik tiničlik ornitiш məsilesi ta bүгүнki күngichə өz йeşimini tapalmai kəlməktə.

Билимнитекшүр

1. Дуния хəритисидə Израил dəlitи қандак pəyda boldi?
2. Израил və ərəplər otturisida қандак ташқи kүchlər туриду dəp oйlaisilər?
3. Ərəplər və Израил arisida bolғan asasiy hərbiy toқunushlarни ataclar və ularниң nətijəliyi қандак boldi?
4. Йeқin Шəriktiki үzlükсiz uruşlar və kəssinliklərniң mənbəsi bolusini қандак chüşəndürətticələr?

Жədvəl bilən işləş. Bu təvədiki pat-pat bolup туридан kəssinlikniң səvəpchesi boluvatqan ichki və tashқи amillarни ataclar.

Кəssinliklərni pəyda қiliđigan ichki amillar	Кəssinliklərinin tashқi səvəpliри

§ 16. ХӘЛИҚАРИЛИҚ ЗИДДИЙӘТЛӘРНИ РӘТЛӘШТИКИ БДТНИҢ ПААЛИЙИТИ

Будәристә:

- “Соғ мұнасивәтләр уруши” вә мажрадин кейинки дәвирдикі хәлиқара мажраларни рәтләштиki БДТниң паалийити,
- БДТниң усуллири вә течлиқпәрвәрлик паалийити билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

превентивлик дипломатия, течлиқ музакириләр, течлиқ-пәрвәрлик, течлиққа мәжбурлаш бойичә операцияләр

БДТниң “Соғ мұнасивәтләр уруши” дәвридә мажраларни рәтләштиki роли. Қөп жиллар мабайнида Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилати хәлиқарилиқ боһранларни болдурмасқа вә узаққа созулған тоқунушларни болудурмаслиққа ярдәмлишиштә мүһим роль атқурди. У тиничлиқ орнитиш вә тәминләш, мурәккәп операцияләр вә гуманитарлиқ ярдәм көрститиши жәһәттин көплигән ишларни өмөлгә ашурди.

БДТ түпәйли көплигән тоқунушлар миқияслиқ урушларға айланмиди. Шуниң билән биллә музакириләр арқылы һәрхил мажраларни течлиқ йол билән һәл қилишқа қол йәткүзүлди. БДТ иқтидарлиқ тоқунушларни бетәрәпләндүрүш механизмини нәччә мәртә усунуп, мәсилән, 1948—1949-жж. Берлин боһрани, 1962-ж. кубалиқ ракета боһранида ижабий нәтижигә еришти. Мошу әһвалларниң барлығыда БДТниң арилишиши жирик державилар арисидики уруш отини өчиришкә ярдәмләшти. Буниңдин башқа БДТ 1964-ж. Конгода, 1988-ж. Иран вә Ирак арисида урушниң тохтитилишида мүһим роль ойниди.

БДТниң Баш кативи вә униң вәкиллири жиғдий тәвәлик мажраларни һәл қилишқа зор үлүш қошти. Бир қатар мүһим қараплар экологиялық апәтниң алдини елишқа қаритилди.

80-ж. иккинчи йерими迪ки хәлиқарилиқ әһвални яхшилаш Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң әһвалиға тәсир қилди. 1989-ж. ноябрьда АҚШ вә СССР хәлиқарилиқ мажраларни рәтләштиki вә хәлиқарилиқ һәмкарлиқни риважландуруштиki БДТниң ролини күчәйтишкә мәнпийәтдар екәнлигини билдүрди. 1945—1985-жж. тиничлиқни сақлашниң асасий принципири шәкилләнди: БДТ Бехәтәрлик Кеңишиниң мәжбuriй санкцияси; урушкучи тәрәпләрниң операцияни жүргүзүшкә келишими; течлиқпәрвәр күчләрниң мәхсус талланған тәркиви; течлиқпәрвәрләрниң бетәрәплиги вә бирини жуқури, башқиси ни төвән көрмәслиги (алилимаслиги) в.б.

Постбиполярлық дәвирдә мажралар характериниң өзгириши. Бирнәччә жиллар БДТ қураллық тоқунушларни һәл қилишта көплигән тәжрибеләрни топлиди. Бирақ 1990-жж. қураллық тоқунушларниң характери өзгәрди.

Дуниявий сәясәтниң назирқи һәқиқитидә йеци жаһанлишиш шараитида барлық тәвәләр вә әлләр топлириниң бехәтәрлиги һәм турақлиқлиғиға нүксан кәлтүридиған йеци ховуп-хәтәрләр вә тоқунушлар пәйда болди.

XX ə. ахирқи он жиллиғида зиддийәтләрниң характери сапалиқ өзгиришкә учриди. Улар дөләт арилиқла әмәс, дөләт ичилик характерғиму егә болди. Бу – көпинчә этнослук, ирқий, тиллик, диний яки мәдәнийәт асасида аләнидилдинидиған хәлиқ топлири арисидики пухралиқ мажралар. Нәк мешундақ пәриәләр йеци мажра вә урушларниң пәйда болушиниң сәвәви болуп несаплиниду.

Ички зиддийәтләр саниниң көпийиши вә 90-жж. уларниң пүткүл аләмгә тәсириниң күчийиши шундақла хәлиқарылық ишларға қатнищшидиған адәмләрниң һәрхиллиғиниң өсүши зиддийәтләрниң алдини елиш бойичә күчкә қатнишидиған тәрәпләрни көпәйтти. Һәрхил хәлиқара вә тәвәлик тәшкилатлар, дөләтләр вә һөкүмәтлик әмәс тәшкилатлар қайғулук тоқунушларниң тарқилишиға қарши күришишкә бирлишиду. Һәрhalда мандатларниң һәрхиллиғи, мувапик миллий мәнпийәтләр вә тоқунушларни болдурмаслик вә гуманитарлық хизмәт мәсилелерди бойичә қариму-қарши көз-қарашлар утумлук көп тәрәплимиликтә паалийәтләрни чәкләйду.

БДТ пүткүл дуниядик мажраларни тохтишини қанунлук йоллар билән әмәлгә ашуруватқан йеганә тәшкилат болуп несаплиниду.

Хәлиқарылық тоқунушларни рәтләш вә тохтишики БДТниң усуллири. 90-жж. оттурисидин башлап БДТниң тоқунушларни һәл қилиштиki тәжрибиси асасида қураллық тоқунушларниң алдини елиш стратегиясини тәйярлаш башланди. Баш катип Б.Бутрос-Гали 1992-ж. “Течлиқ үчүн күн тәртиви. Превентивлик дипломатия, яхши-хоп қилиш вә тиничлиқни саклаш” намлық докладида бирнәччә тәклипләрни бәрди.

Нәтижидә тоқунушларни рәтләш үчүн төрт йөнилиш усунулди: превентивлик дипломатия, течлиқпәрвәрлик, течлиқни саклаш вә течлиқни бәрпа қилиш.

БДТниң превентивлик дипломатияси еңтимал зиддийәтләрни рәтләш вә уларни тутуш мәхситидә дөләтләрниң арисида вә ичидики

Б.Бутрос-Гали –
БДТниң Баш
кативи (1992–1996)

зиддийәтләрниң мүмкін болидиған мәнбәлирини үзлүксиз назарәт қилишни билдүриду. Бу өснада биринчи новәттә зиддийәтләрниң түпки сәвәплиригә диккәт бөлүнди.

Ениқланлар!

БДТ паалийитидә “балдур әскәртиш” чарилириниң маһийити қандақ?

Бұғынки таңдиму БДТ вә айрим әлләр һөкүмәтлири арисида тиничлик үчүн зөрүр өхбарат алмаштурушниң ижабий мисаллири бар. Ирак бойичә Мәхсус комиссия, мәсилән, АҚШниң мувапиқ өхбаратыға егә болди, у Ирак территориясидә аммивий қирип-йоқитидиған қурал-ярақларниң топлиниш орунлириниң толук қияпитини шәкилләндүрүшкә мүмкінчилик берди.

Бирақ “балдур әскәртиш системиси” Сомали, Ангола, Босния вә Герцеговинидики вақиәләр охшаش, әгәр дөләт мувапиқ ишәшлик өхбарат алғандын кейинму тиничликни өслигә кәлтүрүш үчүн паал иш-һәрикәтләргә тәйяр болмиса, бу урунушлар көп әһвалда пайдисиз болуп көрүниду.

Іәрбир тоқунуш өзиниң харakterи бойичә алайыдә болуп келиду, шуңлашқа мошу басқучта аммибап “балдур әскәртиш системисини” қуруш мүмкін әмәс.

БДТниң течлиқпәрвәрлик паалийити. “Течлиқпәрвәлик, тиничлик орнитиш” дәп — урушкучи тәрәпләрниң арисиға чүшүп, мұрассәтә кәлтүрүшкә, яхши-хоп қилишқа қаритилған, шундақла течлиққа мәжбурлаш вә санкцияләрни қоллиниш һәрикәтлирини ейтиду.

Әң дәсләп “течлиқпәрвәрлик аталғусини БДТ Баш кативи Даг Хаммершельд БДТ дәсләпки пәвқуладдә күчлирини тәрипләш вақида қолланған еди, униң ичигә 1956-ж. Синай йерим арилиға әвәтилгән назарәтчиләр кирди; улар уруш ахирлашқандын кейин ичики әл арисида келишим түзүлгәндин кейин Мисир вә Израил арисида орунлишишқа мәжбур болди. Кейинәрек БДТ әскәрлири Африкада, Азиядә, Европида, Мәркизий Америкада течлиқ орнитиш операциялиригә қатнашти.

БДТ қураллық күчлиригә ярдәм ретидә көпинчә “көк каска” — қураллық тоқунуш әһвалда пат-патла пайдилинилиди. Улар Бехәтәрлик Кеңишинин қарари асасида қурулған көп милдләтлик қурулмилар болуп һесаплиниди.

Іәрбир течлиқпәрвәр операциясиниң хилму-хиллиғи вә алайидилигигә қаримастин уларни ики түргә бөлүшкә болиду.

Биринчи түргे тиничлиқни сақлаш бойичә операцияләр ятиду. Течлиқпәрвәрлик өскәрлири тәрәпләрниң келишими билән кәсқинлик вактида мошу тоқунуш зхонисиға кириду, уларниң вәзиписи — мүмкин бъолушичә қураллық тоқунушни тохтитиш, йеңи һәрбий һәрикәтләрниң пәйда болушиға йол қоймаслиқ вә бехәтәрлик һәм тиничлиқни орнитиш. Буниңға мисал ретидә Кипрдикі БДТ течлиқпәрвәрлик операцияси, Тажикстандикі МД҆ мандати бойичә течлиқпәрвәрлик операцияси в.б. кәлтүрүшкә болиду.

Течлиқпәрвәр күчләргө мажраға қатнашқуучи тәрәпләр һүжүм қилмаслиғи керәк. Течлиқпәрвәр операцияләрниң иккинчи түри — бу тиничлиққа мәжбурлаш операциялири. Улар БДТ Уставида қараштурулған. Мундақ өһвалда һәрбий контингентқа муқум жәнгивар миссияләр тапшурулиди. Улар өз мандатини орунлаш мәхситидә күч қоллинишқа һоқуқлук. Мошу хил операцияләрдә хәлиқара гуманитарлық һоқуқ нормилири толук қоллинилиди.

БДТниң течлиқпәрвәрлик операциялири мандатниң аммибап характеристи билән мошу хил операцияләрни тәшкىлләштики мол тәжрибилири билән башқа һечкимдә йоқ надир артуқчилиқтарға егә екәнлиги сөзсиз.

Атаңлар!

БДТниң хеләутумлуқ течлиқпәрвәрлик операциялирини атаңлар.

Қазақстанлық течлиқпәрвәр өскәрләр Ливанда

БДТ 90-жж. “ховуплук үәрләрниң” көпчилигидә әһвални рәтләш бойичә мәсилегә жәлип қилинди: Сомалида, Мозамбикта, Камбоджида, Авғанстанда, Мәркизий Америкида, Гаитида, сабық Югославиядә, Йеқин вә Оттура Шәриктә, Руандида, Фәрбий Сахарида, Тажикстанда вә Грузиядә.

90-жж. Бирләшкән Дәләтләр Тәшкилати вә тиничлиқни қоллаш бойичә операцияләр концепцияси хәлиқара мунасивәтләр системисиниң йеңи конфигурациясиниң пәйда болуш шарайтида ейтарлық синақлардин өтти.

Йеңи әсирниң бешида БДТ течлиқни қоллаш бойичә чарә-тәд-бирләрниң “пәкәт ижабийла әмәс, шундақла аччик, сәлбий тәҗрибилиригimu егә болди. БДТ өз үстигә алған мәжбурийәтләрни дайим утуқлуқ һәл қиласынды. Йәр шариниң бир булуңиди һәрбий операцияләр көп әһвалларда БДТниң мувапиқ рухситисизла башланди. Буниңдин ташқири, БДТ дайим тоқунушларни һәл қилиш мүмкинчилигини толук пайдиланмиған.

1956-ж. Венгрияға Қеңәшлик әскәрләрниң бесип киришигә яки 1968-ж. Чехословакияға Варшава шәртнамиси әллириниң әскәрлирини киргүзүшкә БДТ қарши туралмыди.

Кәшмирдики миссия 1965 вә 1971-жж. Һиндстан вә Пакстанға миқияслиқ урушлар жүргүзүшкә һәм 1947-ж. буянқи дәвирдә йүз бериватқан турақлиқ тоқунушларға тосалғу болалмыди. 60-жж. Бирләшкән Дәләтләр Тәшкилати йеңи мустәқил Конгони бельгия-лиқ-америкилиқ арилишиштин қоғдалмыди. Конго көчбашчиси Патрис Лумумбаниң һаятини қоғдалап қалалмыди. Тоқунушлар нәтижисидә 500 гә йеқин теч аһали қаза тапти.

БДТ Вьетнамдики урушниму тохтиталмыди. Бу уруш америкилиқ әскәрләрниң арилишиши билән XX ә. иккинчи йерими迪ки әң жирик һәрбий тоқунуш болди вә униңда 2 миллиондин көп адәм қаза болди.

БДТ 1973-ж. Чилидики һәрбий ағдурушниң алдени алалмыди, шунин әқиветидин 3000дин көп адәм қурбан болди. БДТ 1983-ж. АҚШниң Гренадиға бесип киришигә йол бермиди.

1989-ж. панамилиқ боһран вақтида Панамида америкилиқ әскәрләрниң қураллиқ арилишиши йүз бәргәндә, АҚШ хәлиқарлиқ қанунни бузуп, Панамини бомбардиман қилиш вә һәрбий операциялири нәтижисидә йүзлигән адәмләр қаза болиду. БДТ бу боһранни тохтиталмыди, бирақ Панамидики АҚШниң арилишишини әйиплиди.

1999-ж. сабық Югославиядики НАТОниң кәң миқияслиқ һәрбий операциясидә “гуманитарлық интервенция” жүргүзүлди. Бирақ у

Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң рухситисиз жүргүзүлгәнликтин қанунсиз дәп һесапланды.

Ойлиниңлар!

Бәзитоқунушларни рәтләштики БДТниң мувалләттегі операцияләрниң сәвәви немидә болди?

Заманивий басқучики течлиқпәрвәрлик операцияләрниң аләнидилеги шуниңдики, уларниң мәхсити тоқунушқучи тәрәпләрни ажритиш өмәс, бәлки тоқунушни сәясий васитиләр арқилиқ һәл қилишқа ярдәмлишиш болуп һесаплиниду.

Мажрадин кейинки тиничлик орнитиш зордук-зомбиликниң сәвәплирини бирә-тола йоқитишқа вә тиничлик һәм бехәтәрликни мустәhkәм орнитишқа қаритилған комплекслик иш- һәрикәтләрни (сәясий, һокуқый, институционаллық, һәрбий, гуманitarлық, инсан һокуқи, экологиялық, ихтисадий, ижтимайи, мәдәний яки демографиялық) өмәлгә ашурушни көздә тутиду.

Назирқи вақитта БДТ мошу төрт мажрани һәл қилишниң қошумчә васитилирини қоллинишни қоғдайды. Бирақ ахирқи вақитта бу тәжрибә зор, түп-асаслық өзгиришләргө учриди. Мажраларниң сәвәплири һәр әлдә һәрхил болғанлиқтин, мажрадин кейинки течлиқ орнитишта стандартлық модель-нәмуниләр йоқ.

Заманивий басқучта хәлиқара мажралар характериниң өзгириши нәтижисидә бехәтәрликниң дөләтни ташқи һүжүмлардин қоғдашқа өмәс, бәлки пүткүл аһалини вә конкрет адәмләрни зорлук-зомбиликлардин қоғдашқа қаритилған йеңи концепцияси шәкиллиниду.

Билимнитекшүр

1. “Соғ мұнасиветләр уруши” дәвриниң көскинлишишлири вә назирқи дәвирниң аләнидилеги немидә?
2. Течлиққа мәжбурлаш бойичә операцияләр вә течлиқни сақлаш бойичә операцияләрниң аләнидилеклири немидә?
3. XX ө. 90-жж. жүргүзүлгөн БДТ қандақ мурәссеғө кәлтүрүш операциялирини билисиләр?
4. Мажрадин кейинки течлиқ орнитишниң әһмийити немидә?

Бәс-муназирә: Ойлиниңлар, назирқи вақитта “гуманitarлық интервенцияләр” дегөнни қоллиниш қанунлуқму?

§ 17. “ӘРӘП БАҢАРИ”: СӘВӘПЛИРИ ВӘ УНИҚ ДУНИЯВИЙ СӘЯСӘТ ҮЧҮН АҚИВӘТЛИРИ

Будәристө:

- “Әрәп баңаринин” ижтимай-ихтисадий шәрт-шараитлири;
- “Әрәп баңаринин” башлининиши: сәвәплири вә вақиәләрниң бериши;
- Йеқин Шәриқтики сәясий илгириләшләрниң асасий сәвәплири тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзлөр:

Йеқин Шәриқ, Әрәп әллири, “Әрәп баңари”, аммивий қозғилаңлар, қануний ижтимай тәләплөр, геостратегия

“Әрәп баңаринин” ижтимай-ихтисадий шәрт-шараитлири. Дуниявий ихтисадий бөлгөнниң көң қанат йейиши, әң алди билән, тәрәккүй әткүчі әлләргө наһайити еғир тәсир қилди, жұмлидин Әрәп әллиридики (нефть ишләп чиқарғучилар буниңға кирмәйду) әһвал бәк көскинлишип көтти. Шуниң билән биллә Әрәп әллиринин турғунылиринин асасий бөлигинин ижтимай-ихтисадий әһвалиға демографикалық амилму сәлбий тәсирини йәткүзмәктө. Туғулушниң наһайити жуқури болуши вә ихтисадий өсүшниң төвәнлиги оттура несаптика пухраларниң наят кәчүрүш дәрижисини көтиришкә мүмкінчилик бәрмәйду. Әһвални яхшилаш мәхситидә әрәп яшлиринин көпчилиги Европиға көчүшкә башлиди. Сабық метрополиялар мигрантларни зор ихлас билән қобул қилди. Кәлгән әлниң тилини билиши, әмгәк мұнасиветлинин асасий принципирини чүшиниши вә аз иш һәққигә еғир “қара” ишларни бәжираши онылан жиллардин буян әрәпләргө Европинин ихтисадидин “өз рисқисини” тепишиңа мүмкінчилик бәрди. Мигрантларниң көпчилиги өзлири кәлгән әлләргө толук сицип көтти, бәзилири болса һәтта зөрүрий билимләргө еришип, ижтимай пәләмпәй билән жуқури қарап өрләшкә муваппәқ болалиди.

Әрәп әллиринин өзидә мустәқиллик алғандын кейин дәләтлик қурулушниң чиқимлириға қаримастын, маарип-билим бериш программилири бесимлиққа егә болди. Улар миллий алий оқуш орунлиринин санини өстүрүш арқилицә йәрлик заманивий ишләп чиқиришни риважландурушқа мүмкінчилик пәйда болиду дәп несаплинди. Чүнки хәлиқара әмгәк тәхсиматинин қоңқурлишиши вә ихтисатниң жаһанлишиши шараитида риқабәтчилик әвзәлликиримизни пайдилинип, алдинқи орунға чиқимиз, ишләп чиқириш саһалирини кәңәйтимиз дәп ойлиди. Чүнки униңға сәвәп болидиган амиллар — әлниң климаттық шараитлири, әрзән ишчи күчи, асасий истималчиларға географиялық жәһәттін йеқин болуши, сабық

“Әрәп баһари”

метрополияләр билән алақыларниң можут болуши еди. Бирақ күтүлгөн ихтисадий өрләш йүз бәрмиди. Европидики әмгәк базири боһран тәсири түпәйли тохтиди вә Шималий Африкидин кәлгән эмигрантларниң ахирқи долқуниға еһтияж болмиди. Өзлириниң ихтисади бурунтин наһайити зор ишсиз әрәп яшлирини иш билән тәминләшкә, һәтта уларниң билимлик мутәхәссислигигә иш тепип беришкә дәрмансиз болди. Фәрбий демократияниң вә исламлиқ сәясий екимниң роһи билән иһамланған билимлик яшларниң наразилиқлири пәйдин-пәй күчийишкә башлиди. Өзлирини жәмийәтниң “наҗәтсиз артуқ адими” сүпитидә һис қилған улар пүткүл наразилиқ нәпритини әлниң сәясий һакимийитигө, униң рәһбәрлигигә қаратти. Авторитарлик тәртипләргө, монархиягә көп-әрәк охшайдыған онлиған жиллар мабайнида һакимийәттө олтарған груһқа вә техичә можут монархиягә, аһалиниң ижтимаий вә ихтисадий әһвалини яхшилашни һәл қиласынан үчүн төзүми толупташқан авам хәлиқ күчлүк наразилиғини билдүрүшкә мәжбур болиду. Бу наразилиқлар аммивий намайишларға улишип, зиддийәт вә кәсқинликләр зор тоқунушларға әкәлди.

“Әрәп баһариниң” башлиниши: сәвәплири вә вақиәләрниң бериши. Йеқин Шәриқ вә Шималий Африкидики наразилиқ жүрүш-

лири вә намайишлар тизмиси “Әрәп баһари” дегән нам билән мәшхүр болушқа башлиди, шундақла уни “әрәпләрниң ойғиниши”, “панәрәплик инқилап” дәпму аташмақта, гәрчә бу наразилиқ намайишларға қатнашқучиларниң һәммиси өзлирини әрәп дәп несаплимисиму.

Хронологиялик жәһәттин бу вакиәләр Фәрбий Сахарида 2010-ж. октябрьдик наразилиқлардин, әмәлиятта болса — Туниста 2010-ж. 18-декабрьда Мұһәммәт Буазизинин полицейларниң парихорлуғи вә хорлуғыға чидимай, қаршилиқ сұпитидә өзини өзи көйдүрүшидин кейин башланди. Тунистик наразилиқ ижабий нәтижә бәргәндін кейин бу хил наразилдик жүрүшләр долқуни Алжирни, Иорданияни, Мисир вә Йеменни өз ичигә алди, андин кейин у башқа әлләргиму тарқилишқа башлиди. Әң аммивий вә тәшкىлләшкән намайишлар көпинчә “ғәзәп күни” — қаидә териқисидә жұмә нализидин кейин йүз берип турди. Бу хил наразилиқлар тәвәниң ташқирисидиму охшаш тәртипсизликләргө елип кәлди.

2012-ж. майға қәдәр бу хил инқилаплар төрт дәләт рәhbiriini ғулитишқа муваппәқ болалиди. Тунис президенти Зин-әл-Абидин Бен Әли 2011-ж. 14-январьда Сауд Әрәбийәсигә қачти. Мисирда президент Һөсни Мубарак өзинин 30 жиллиқ президентлик һөкүмранлиғини аяқладап, 18 күн мабайнида тохтимиған аммивий наразилдиклардин кейин 2011-ж. 11-февральда истипаға кәтти. Шуниндін кейин Ливия дәләт рәhbiri Muammar Каддафи 2011-ж. 23-августта тәхттин чүширилди. У 2011-ж. 20-октябрьда туғулған шәһири Сиртта, Миллий өткүнчи дәвириниң кеңиши шәһәрни күч билән өзигә қаратқандын кейин, вәһшилиқ билән өлтүрүлди. Йемен президенти Әли Абдалла Салех 2012-ж. 27-февральда өз орнини бирәтола бошитип бәрди. Һакмийәт муддитидин илгири өткән сайламда сайланған йеңи президентқа өтти.

Мошу тәвәдикі қалаймиқанчилик дәвирдә бәзи дәләт рәhbәрлири өзинин муддити ахирлашқандын кейин һакимийәттин кетидиғанлиғини билдүрүшкә башлиди. Судан президенти Омар әл-Башир 2015-ж. һакимийәткә интилмайдиғанлиғини билдүрсә, шу хил билдүрүшни Ирак Премьер-министрі Нури әл-Маликиму елан қылди. Униң һакимийәт муддити 2014-ж. пүтүшкә тегиши болсиму, аммивий наразилиқлар униң муддәттін илгири истипаға кетишини тәләп қылди. Иорданиядикі наразилиқлар король Абдалланиң икки һөкүмәтни тарқитишиға елип кәлди. Йемен президенти Әли Абдалла Салех 23-апрельда истипаға 30 күн ичидә кетидиғанлиғини билдүрди. У һакимийәттин кәткән әһвалда шунин әдилегі өзигә иммунитет-нокуқини беришни тәләп қылди, бу тәклипни Йемен

оппозицияси рәсмий әмәс һалда, 26-апрельда қобул қилди. Бирақ шуниндін кейин Салех өз ойидин йенивелип, һакимийеттін кәтмиди вә Йемендики қозғилаңлар давамлашты.

Әрәп әллириниң лидерлири биридин кейин бири ислаһаттарни жүргүзүшкә багшылы (Қувейт, Иордания, Оман, Алжир, Катар), бир қатар әлләрдә (Мисир, Ливия, Тунис) һөкүмәтни тарқитип, яки истипаға әвәтиду. Сауд Әрбийәси вә Бахрейнда наразилиқлар бесип ташланды, Сириядә өктичи-оппозицияниң рәсмий һакимийәт билән тоқунуш урушлири һеликәмгичә давамлашмақта, Йемен президенти болса өзиниң баш аманлиғына кепиллик берилсә һакимийеттін кетидиганлиғини ейтти. Мисир, Сирияда, Ливия вә Йеменда радикаллық исламчиларниң тәсири құчәйди.

Бирнәччә жиллар өтсіму Ливия вә Сирия һелигичә пүтмәйдіған пухралар уруши шараптида болмақта. Мисирда 2013-ж. һәрбійләр ағдурушни әмәлгә ашуруп, наразилиқ вактида һакимийәткә кәлгән президент Мурсини тәхттин чүшириду. Бу вакиәләр Мисирда “30-июнь инқилави” дәп атилип, һәр жили кәң миқияста атилип өтүлмәктә. Сабық президент Мурси өмүрбақи баш әркинлигидин мәһрум қилиніп түрмігө қамалди.

“Әрәп баһариниң” ақиветидин Йеқин Шәриқ әллириниң йоқатқан ихтисадий өсүми БДТ, һесави бойичә, 2011-ж. 614 миллиард долларға йәтти, 2011-ж. 31-январьдин башлан нефтьниң дуниявий баһасиниң фьючерлиқ келишимләр бойичә өсүши байқалди. Бу йүз бериватқан ғулғулилар пүткүл Әрәп алимигә тарқилип кетәмдү дегендеген ховуптин қолға елинған сақлиқ чарилири еди. Мисирдике вакиәләрдин кейин Сувәйш канали арқылы өтидиган нефть тошуш тохтийлди.

Нефть баһасиниң кәскин өсүшигә Ливиядике әһвалларму тәсир қилди. 2011-ж. 23-февральға қәдәр униң баһаси бир баррель үшчүн 100 долларға йәтти. Ливия бир қатар экспортлук контрактларни бәжирәлмәйдиганлиғини билдүрди. Ливиялик портлар йерим үе-пилди, нефть әвәтиш тохтийлди. Ливияни Италия билән улайдиган Greenstream газ тошуш қувири тохтийлди. Шуниң биләнг биллә, “Time” журналиниң хәвәрлишичә, Ливия рәһбири Муаммар Каддафи ташқи базарға нефть әвитидиган тошуш құвурлирини партлитиветишкә буйруқ берилду.

2011-ж. “Әрәп баһари” вактида ташқириға қачақ болуп кәткән турғунларниң миграция долқуни әң жукури дәриҗигә йетип, шу жиллири Евроиттипақ әллиригә 140 миң адәм қечип кетти.

Йеқин Шәриқтиki сәясий өзгиришләрниң асасий сәвәплири. Әрәп Шәрқидики дәсләпки ғулғулиларниң әң муһим сәвәплири бу әлләр-

дики узақ жиллар мабайнида топланған ижтимаий зиддийәтләрдин пәйда болған еди. Шундақ сәвәпләрниң қатариға адәттиқиң пүткүл әлни қаплиған парихлорлук, маддий паравәнликләрни адаләтсиз тәхсимләш, бай вә намратлар арисидики дарамәт мөлчәринин өйтарлық пәриқлири, ишсизлик, ижтимаий ярдәм көрситиш системисиниң йоқлиғи вә әлниң билимлик, оқуған яшлириниң хизмәт жәһәттин өсүшинин (карьера) болмаслиғи ятиду. Буниңға шундақла пухраларниң көпчилик қисминиң маддий әһвалиниң начарлишиши, ихтисадий байлық вә сәясий һакимийәтниң азғинә груһниң қол астипға жүглиниши, сайламдикі адаләтсиз бурмилашлар, мәркәздикі вә йәрлик жайлардикі һакимийәтниң жүгәнсиз паалийәтлири сәвәп болди, мана мошуниң барлығи һакимийәтниң алдыға қойған мошу қатламлишип кәткән мәсилеләрни һәл қилишқа арналған стратегиялық программисиниң болмаслиғидин пәйда болған еди.

Шуниң билән биллә, бу тәвәдә қандақту бир ташқи күчләрниң тәсириниңму йоқ әмәслиги еник. Уни Ғәриптә “башқурушқа болидиған қалаймиқанчилик” дәп атайду. Гәрчә бу вақиәләрни қанчилик дәриҗидә рәтләшкә болидиғанлиғини һечким еник билмәйду, ғәриплек “демократияниң” мошу әлләрдикі сәясий система билән тоқунушқа келиватқанлиғиниң инкар қилишқа болмайду. “Әрәп баһаринин” наразилиқлири дәсләптә кочилардикі жүрүш, намайишелар түридә өтти, униңға пәкәт бәнә сүпитидә үч нәрсә һажәт болди: тез тутушушқа тегишилик “қуруқ саман”, “детонатор” вә “нишан”. Башқичә сөз билән ейтқанда, бу: пухраларниң наразилиқлириниң өсүши, хәлиқ аммисиниң уни кәң түрдә қоллиши, һөкүмран груһлар абройиниң төвәнлиши; бу наразилиқ кәйпиятниң психологиялық жәһәттин муқум көрүнүшкә улишип кетиши (мәсилән, тунислиқ коча содигәриниң өзини көйдүрүвелиши); сәясий лидер йүзидә умумиүзлүк әйипләш объективиниң болуши (мәсилән, Мисирда президент Һ. Мубарәкниң истипаға кетишини тәләп қилиш) һажәт еди.

Наразилиқ һәрикәтләрниң дәсләпки басқучида бир қатар әлләрдә (болупму Мисир вә Туниста) әң паал ижтимаий күч – билимлик, бирақ ишсиз қалған яшлар болди. Уларниң көпчилиги заманивий әхбаратлық технологияләрни өзләштүргән вә ижтимаий интернет системисида баш қошқан яшлар еди. Турғунларниң мошу груни наразилиқ һәрикитигә жошқунлук бәрди. Ахирки жиллири Әрәп әллиридә умумиј аһали ичидә мошу хил паал яшларниң топи тез шәклләнмәктә.

Иккинчи басқучта яш активистларниң эстафета тәшәббусини баричә тәшкилләнгән вә сәясий жәһәттин тәжрибилик исламий

hәрикәтләрниң вәкиллири өз қолиға алди, улар Мисир вә Туниста 2011-ж. ахири вә 2012-ж. бешіда өткүзүлгөн парламентлик сайламларда һакимийәтни авуштурушниң hәқиқий бенефициарлири болди. Наразилиқниң hәрикәтләндүргүчі күчлири пәкәт на-мрат турғунларла өмәс, “оттура топқа ятқузушқа болидиган топ вәкиллириниму тәкитләшкә әрзийду. Чүнки оттура топ вәкиллири ишсизлик ақиветидин ахирқи вақитларда өзиниң бурунқи һалитини сақлалмайдиган әһвалға йәткән еди. Ижтимаий-ихтисадий бөлүнүш-ниң күчийишигә бағлиқ оттура һаллар топиниң сани кемип, жәмийәттиki турақилиқни тәминләлмәйдиган һаләттә болди. Һәл қилинмиған мәсилилири көп Әрәп әллириниң барлығыда ахирқи жиллири аһали саниниң өсүшидә партлаш байқилип (илмий-техникилық прогресс вә медицинидики муваппәқийәтләр түпәйли), шуниң нәтижисидә өлүш нисбити нағайити кемиди.

Шуниңға мунасивәтлик йеңидин чиқиватқан мәсилиләрниң мурәккәплигини һакимийәтму чүшәнди, бирак пәйда болған мәсилиләрни тез һәл қилишқа мадари йәтмиди. Бирнәччә жил бурун президент Н. Мубарәк: “Әл башқуруш—оңай өмәс жәриян. Мисирда жилсайин аһали саниниң өсүши—1 миллион 300 мин әдәмни тәшкіл қилиду, әнді дарамәтниң өсүши болса мундақ сүръәттә өмәс” – дегендегендеген еди. Шу чағда һечким бу хил өсүшниң ақивети инқилапқа улишидиғанлиғини билмилди. Бирак шу вақиттиму Мисирниң аналисиниң тез сүръәиттә өсүватқанлиғини байқавелиш тәс өмәс еди. Һазир Мисирда 82 миллион адәм яшайды. Йеза турғунлириниң шәһәргө қарап еқиши, шуниңға бағлиқ шәһәп аналисиниң өсүши кәсқинликни техиму күчәтмектә. Мәсилән мошундақ әһвал Туниста, ейтарлық роль атқурди. Ахирида тәвәдики вәзийәтниң кәсқинлишигә йемәк-ичмәк мәһсулатлири баһасиниң өсүшиму сәвәп болди, чүнки 2010-ж. башлап йемәк-ичмәк мәһсулатлириниң дуниявий базардики баһалири кәсқин өсүп кәткән еди. Жұқурида аталған ички мәсилиләрниң бесимлиққа егә болғанлиғини етирап қилиш билән биллә, Йекин Шәриқ вә Шималий Африкадики әһвалларниң тәрәк-қият беришиға ташқи амилларниң ролини йоққа чиқиришқа болмайды. Шуниң ярқын мисали сүпидидә Ливиядә йүз бәрөгөн вақиәләрни тәкитләшкә әрзимәйдү. Бу йәрдә Ғәрип вә Шәриқ әллириниң мәнпийәтлири аддийла уйғунышип қалмиди, бәлки 2011-ж. әтиязда НАТО вә бирнәччә Әрәп әллириниң бирләшкән иш- hәрикәтлирини тәкитләшкә әрзийду. Бу хил тәдбирләр арқылы әзи әрәп әллиридики һакимийәтни күч билән өзгәртиш мәхсити алға қоюлди.

Наразилиқ чарилири йәрлик һакимийәт үчүн бәзидә күтмигән әһвал болди. Шуниңға бағлиқ йекин шәриқлик көчбашчилириниң

“Әрәп баһариға” деген көзқарашлиrimу һәрхил өзгирип турди. Мәсилән, Қувәйт вә Сауд Әрәбийәсидики қаршилиқ һәрикәтлири бесип ташланди. Тунистики вакиәләрниң пүткүл тәвәгә тез тарқилип кетищидин ховупланған вә униң ховупини вактида баһалашни билгән Қувәйт рәhбәрлиги әлниң һәрбир пухрасиға 4000 доллар көләмидә ахча тарқитип, һәккисиз йемәк-ичмәк талонлирини бәрди. Накимийәтниң бу хил һәрикәтлири арқилиқ жәмийәттиki наразилиқ күчләрниң сүръити кәssин төвәнләп, улар қозғилаңларға улашмай тохтиди.

Сауд Әрәбийәсидики әһвал биркәдәр башқичәрәк овж алди. 2011-ж. февральда пухраларниң яшаш дәрижисини көтириш үчүн жиддий һалда бюджетқа өзгиришләр киргүзүлди. Билим бериш (маарип), саламәтликни сақлаш вә йәрлик инфракурулмини яхшилашқа Сауд Әрәбийәси 2014-жилгичә зор миқиясита мәбләғ сәрип қилишни планлайды. Мошу хил ижтимаий санаға бөлүнгөн алайидә дикқәт вә малийәвий ярдәмләрдин кейин йәрлик аналиниң намайишқа чиқиш райидин тез қайтидиғанлиғи өзлүгидин чүшинишилик.

Назирқи вақитта көплигөн Әрәп әллири үчүн әһвал шу мурәkkәп қелипида вә кәлгүси намәлум һаләттә турмақта.

Пухралиқ қаршилиқлар бәзән зор күчкә айлинип, авторитарлик дөләтләрдә режимниң асасий принциплирини вәйран қилиду вә жәмийәт һулини тәвритиду. Бирақ мабада бош кәңликни армия егәлләп, авторитарлик режим хәлиқниң қоллишиға егә болса пухралиқ қаршилишишниң күчи болмайду.

Пухралиқ накимийәт можут режимларни ғулитишин авал, пухралиқ һәрикәтләр униң егир ақивәтлирини несанқа елиши тегиши. Жәмийәттә түп асаслиқ өзгиришләр ясиғандин көрө, пәйдин-пәйлик вә исланатлар жүргүзүш хелә утумлук, әксинчә болған әһвалда накимийәтниң пәйда болған бош кәңлигини қолида қурали барларниң егәлләп кетиши мүмкин.

“Әрәп баһари” сәясий программа бойичә әмәлгә ашурулмиғанлиқтин. әлвәттә, қануний ижтимаий тәләпләр муһим орнуда турғанлиғи мәлум. Һөкүмәтниң мошу қануний тәләпләрни қанаәтләндүрүшкә қабилийәтсизлиги хәлиқниң йеңи наразиликлирини пәйда қилиду.

Моуш туюқ вә мурәkkәп вәзийәттин чиқиш үчүн Әрәп әллириниң накмийәт бешидики һөкүмранлириға әлдә ижтимаий-ихтисадий вә сәясий саһалирини демократияләштүрүш йолида биркәдәр дадил вә изчил исланатларни әмәлгә ашурушқа тегиши. Пәкәт шу чағдила әрәп жәмийитидә кәssин ижабий өзгиришләро йүз бериши мүмкин.

Билимнің нитекшүр

1. Әрәп әллиридики аммивий қозғилаңларниң чиқишиға немә сөвөп болди дәп ойлайсиләр?
2. Немишкә Әрәп әллиридә европилик модернизация үлгиси мувапиқ көлмиди?
3. Әрәп әллиридики қозғилаңларға ташқы күчлөрниң тәсирини қандақ тәрипләйсиләр?
4. Әрәп әллири һөкүмәтлириниң қандақ хаталиқлирини ейтишқа болиду?
5. Қандақ Әрәп әллири вақиәниң алдини елип, вақтида һәрикәт қылды?
6. Қандақ ойлайсиләр, Әрәп әллиридики хәлиқ наразилиқлири немә билән аяқлишиши мүмкін?
7. Немишкә хәлиқниң қанунлук ижтимаий тәләплири бүгүнки қалаймиңчилиққа елип келди?

ФЕРИП ӘЛЛИРИНИҢ ХХ Ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ТӘРӘҚҚИЯТ АЛАҢИДИЛИКЛИРИ

§ 18. ФРАНЦИЯДИКИ КОНСЕРВАТИЗМНИҢ НЕОКОНСЕРВАТИЗМҒА АЛМИШИШИ

Будәристө:

- Иккинчи дуниявий уруштин кейинки Францияниң сәясий тәрәққияти;
- Франциядикі Бәшинчи жүмһурийәтниң қурулуши вә консерватизмға қайтиши;
- Франциядикі неоконсерватизмниң алғандаликлириның қараштуримиз

Тирек сөздөр:

консерватизм, голлизм, неоконсерватизм, денационализация, дерегламентация

Иккинчи дуниявий уруштин кейинки Францияниң сәясий тәрәққияти. Иккинчи дуниявий уруш дәвридә Қаршилишиш һәриkitиниң һәрхил групта вә тәшкілатлири азат қилинғандын кейинки Францияниң сәясий тәшкілатлириниң келәчиғи тоғрилик ойланды. Көплигөн сәясий әробаптар үчүн милләтниң мәғлубийәткә елип көлгөн Учинки жүмһурийәтниң сәясий режимиға қайта йенишқа йол йок екәнлиги ениқ еди.

Бу мәсилидә қайтидин иккі муһим тенденциялар әкис етиди. ФКП йетәкчилигидиң солчи груптарниң лайиһәлириниң умумий бәлгүси демократиялық әркинликләрниң көләмини кәндәйтиш, вакаләтлик органларниң һокуқлирини улғайтиш, һөкүмәт үстидин парламент назаритини тәминләшкә интилиш болса, онча груптарниң алдида “күчлүк һакимийәт” идеяси турди.

Уруш аяқлашқандын кейин Францияниң сәясий қурулмиси һәккідікі мәсилиниң актуаллиғи күчәйди. 1945-ж. июньда вә 1946-ж. октябрь ейи арилиғидиң дәвир өлниң уруштин кейинки қурулмисини муһакмиә қилиш дәври болди. Нәк шу вақитта өзиниң нутқида Ш. де Голль сәясий либерализм доктриносини очук тәнқитлиди вә Францияниң сәясий түүзүлүши тоғрилик өз көзқарашлирини билдүрди.

1944-ж. тәшкілләнгөн генерал де Голль йетәкчилигидиң Францияниң вакитлиқ һөкүмити аммивий сайлам һокуқи асасида референдум өткүзди, унинда тунжа қетим өлниң аял турғунлири қатнишип, французларға 1875-ж. Конституциягә қайтишни яки йеңи Конституцияни қобул қилишни усунди. Францияниң пұхралири ахирки қарапи қобул қилип, шунин ғана билән Тәсис жиғини

Шарль де Голль өтрапидикиләр билән биллә
Париж коцилирини арилимақта

сайланди, униңда йетәкчи мәвқәгә үч партия: Французлук коммунистик партия (ФКП), Социалистик партия (СФИО) вә Хәлиқчи-жүмһурийәтлик һәрикити партияси (ХЖҔН) егә болди.

1946-ж. 27-октябрьда қобул қилинған Конституция **Төртинчи жүмһурийәтниң** орниғанлиғини жқалиди.

1946-ж. Конституция бойичә дөләтлик һакимийәтниң алий органды болуп Миллий мәжлис вә Жүмһурийәт Кеңишидин тәшкилләнгән парламент һесаплиниду.

Жүмһурийәт Президентниң мәртивиси алдинқи Учинчи жүмһурийәтниң тәрәкқият йолиға тән болуп, бирақ һоқуқлири хелә чәкләклик болди. Жүмһурийәт Президенти икки палатиниң бирләшкән мәжлисидә парламент тәрипидин сайланди. Учинчи жүмһурийәттикидәк у мәсъул шәхс болмиди вә асасән вакаләйтлик роль ойниди.

Төртинчи жүмһурийәтниң Конституцияси сәясий либерализм принципи асасида түзүлди. Уни тәйярлаш беришида демократиялик вә прогресивлик күчләр (ФКП, СФИО) инрсан һоқуқини ейтарлық кәндәйткән бир қатар маддиларниң қобул қилинишиға муваппәк болиду.

Төртинчи жүмһурийәтниң орниши билән Франция көзилигән сәясий турақлиққа еришәлмиди. Парламентаризм боһрани күчийишкә башлиди. 1946-ж. башлап 1958-ж. арилиғида Франциядә 24 һөкүмәт авушти.

Францияниң ижтимаий-ихтисадий әһвали. Иккинчи дуниявий уруш Францияниң мәвқәлирини сезиләрлик ажизлатти. Миллий

катастрофиниң ақивлетлирини йоқитиш нағайити мурәккәп вәзипә болуп һесапланды. Уни хәлиқ егилегини урушқычә болған дәрижидә қайта өслигә кәлтүрүлш биләнла һәл қилиш әсла мүмкин әмәс еди. Ихтисатниң пүткүл қурулмисини өзгәртиш вә дуниявий ихтисадий риқабетчилик тәләплирини һесапқа елиш арқылы униң һәртәрәплимә ихтисаслинишини әмәлгә ашуруш лазим еди.

Францияниң уруштын кейинки ихтисадини шәкилләндүрүш вә йетилдүрүш ихтисатни дөләт тәрипидин рәтләш йөнилишидә жүргүзүлгән иш-чариләргә бағылар әмәлгә ашурулди. Буниң асасий мәзмунида Дж. Кейнс концепцияси ятиду.

Уруштын кейинки дәвирдә, Фәрип әллири арисида, ихтисатқа дөләтниң арилишишиниң тәрәккият дәрижиси бойичә Франциягә тәң келидиган әл болмиди. Ихтисатни французлук дөләтлик рәтләш жирик дөләтлик секторни қуруштын вә программилашни кәң қоллиништин ибарәт болди. Иккінчи дуниявий уруш аяқлашқандын кейин чарәк әсиргә йеқин вақит ичидә Франция ихтисади селиштурма һалда жуқури сүръәт билән тәрәккүй әтти вә бу жәриян йеңи ихтисадий қурулмиға өтүшни тәминлиди.

Бирақ Франция һөкүмити дөләтниң ихтисат саһасиға арилишишини күчәйтишкә йол бәргәнлиги ижтимаий чүшкүнлүкни болдурмаслиқ үчүн әмәлгә ашурғанлиғини унтумаслиқ керәк. Франция ихтисадида йүз бәргән өзгиришләр Фәрип әллиригә тәң ижтимаий саһадики қурулмилық илгириләшләргә елип кәлди. Мошу ижтимаий өзгиришләрни ихтисатни индустрىяләштүрүш, илмий-техникилық революция, ақалини шәһәрләштүрүш, паравәнлик дәрижисини умумий көтириш охшаш амиллар билән чүшәндүрүшкә болиду.

Франция жәмийитиниң ижтимаий қурулмисидиқи өзгиришләрниң умумий йөнилиши униң һәрхил өсүши вә тәркивиниң мурәккәплишишидә болди. Шунин һалда биллә имжитимаий қариму-қаршилиқтарни чоңқурлатти. Шундақ қилип, әлдә йеңи ихтисадий, мувапиқ һалда йеңи ижтимаий қурулма орнап, өз еновитидә, у йеңи сәясий инстититуларни қуруш зөрүрийитини пәйда қилди.

Дөләт алдиды уруштын кейинки дәвирдики мурәккәп ижтимаий өзгиришләр шараитида миқияслиқ ижтимаий базини йоқитиш ховупи туриду.

Жирик санаэтлик күчләр “Үчлүк һакимийәтни” шәкилләндүрүш лайиһәлирини қоллиди. Шу арқылы улар ижабий программа түзүп, уни әмәлгә ашуралмиған паалийәтсиз, ажиз һөкүмәттин қутулимиз дәп үмүтләнди.

Франциядә Бәшинчи жүмһурийәтниң тәшкиллиниши. Төртінчи жүмһурийәтниң сәясий режиминги тәнқитләш асасида вә уруштын кейинки мәсилелерини һәл қилип берәләйдиган “күчлүк һакимийәт” қурушниң зөрүрийитини чүшәнгән һалда Ш.де Голль вә униң тәрәплдарлири өзиниң сәясий доктринисини тәйярлиди. Ш.де Голльниң сәясий көзқарашлири *голлизм* дәп аталған болса, униң тәрәплдарлири *голлистлар* дәп аталди.

Иккінчи дуниявий уруштын кейин голлистлар әнъенигә тәртипкә вә әлни бириктүрүшкә деген адиллик охшаш шиарларни йетекчиликкә елип, французлук консерваторларға қоллаш көрсөтти. Консерватизм Франциядикі асасий сәясий күч болуп қалди. Шу нәрсә һәйран қаларлықки, Консерватизмниң французлук шәкли Ш.де Голль шәхсиниң әтрапида шәкилләнди.

Ениқланлар!

Неме сәвәптин консерватизм идеялири өзиниң әмәлгө ашурулушини нәқ голлистларниң програмисида тапти?

Голлизм доктринисиңиң әмәлиятта қоллинилиши 1958-ж. Алжирдикі ультраколониалистик исияндин пәйда болған боһранлық кәйпиятни пайдилинип, генерал де Голль һакимийәткә кәлгәндін кейин йүз бәрди.

1958-ж. 4-октябрьда Франция Жүмһурийитиниң йеци Конституацияси тәстиқләнди. У голлизмниң әлниң конституациялық принциплириға тәсириниң нәтижесидә йүз бәрди. Сәясий либерализм доктриниси асасида йезилған бурунқы жүмһурийәтләрниң Конституациялиридин алайидилиги – Бәшинчи жүмһурийәтниң Конституацияси күчлүк һакимийәт доктринисиңиң базисида, консерватизм идеяси асасида түзүлди.

Дөләтлик механизмдикі мәркизий фигура болуп дөләт абройиниң кепили – Жүмһурийәт Президенти болди. Шундақ қилип, униң вакаләтликлири ейтарлық кәңәйди. Жүмһурийәт Президенти қураллық күчләрниң баш қомандани болди. У премьер-министрни вә айрым министрларни тайинлаш һоқуқиға егә болди. Франциядикі Президент шәхси президентлик жүмһурийәт билән селиштурғанда хелә күчлүгөрәк. 1958-ж. Конституция француз Парламентиниң қош палатилиқ системисини сақлады. Парламент Миллий Сенаттин тәшкилләнди.

Дөләтлик қурулминиң йеци түрини Ш. де Голль “Йеци демократия” дәп атиди. 1958-ж. Конституция әлгө президентлик вә парламентлик жүмһурийәт элементлерини өз ичигә алған

сәясий тәртипни жарий қилиш арқылы һакимийэтниң әнъәнивий парламентлик шәклини йоқитиду. Ш. де Голль вә униң сәпдашлири тәрипидин түзүлгөн доктрина хелә бәрпакар вә әвришим болди. Шундақ қилип, Францияның конституциялык турақсизлиғига хатимә берилди.

Неоконсерватизмниң пәйда болуши. 70-жж. Фәриптиki консерватизмниң йетәкчи йөнилиши әнъәнивий консерватизм билән либерализм идеясиниң синтези сүпитетидә **неоконсерватизм** орниди, униң сәясәттиki көрнәклик вәкиллири АҚШ Президенти Р.Рейган, Англияның Премьер-министрi Тэтчер, Франция Премьер-министрi, кейин Президенти Ж.Ширак в.б. болди.

Неоконсерватизмниң өрлиши ихтисадий вә ижтимайi характердикi еғирчилиқтарғa болған жавап-реакция билән бағлинишлик болди. Бир қатар капиталистик әлләрниң селиштурма һалдикi турақлиқ ихтисадий тәрәккияти 1970-жж. бешида үзүлди. Мошу дәвирдә йецилиниш жәриянида бәзи бузулушлар пәйда болуп, у 1973-ж. ахирида АҚШта башлининп, шунинь билән биллә 1974 вә 1975-жж.

пүткүл дуниявий капиталистик аләмни түгәл өз ичигө алған дуниявий ихтисадий боһранниң новәттиki өрлишигө елип кәлди.

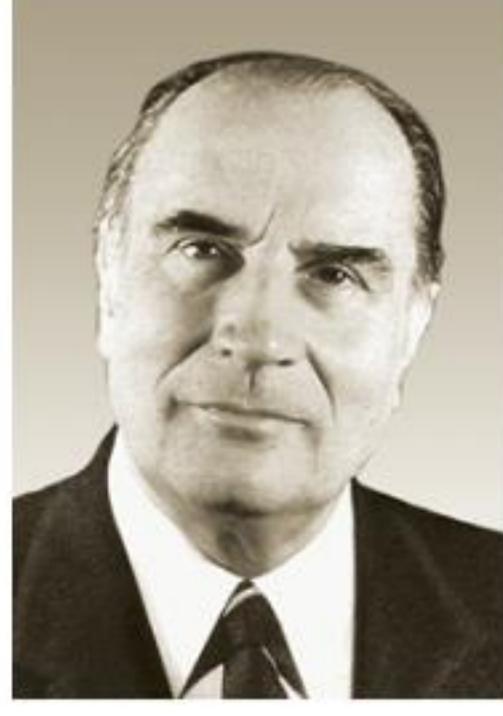
1974—1975-жж. йүз бәргән боһран “паравәнлик дөлити” намлиқ ихтисадий жәриянни рәтләшкә қабилийэтлик мүмкінчиликтерниң чәкликлигини көрсәтти. Боһранниң сәвәплири вә униндин чиқиши йоллирини ойлаштуруш “неоконсерватизм” намиға егә ихтисадий сәясәткә деген йеци усулниң пәйда болушиға елип кәлди. Йеци сәясий программиларни ишләш беришида неконсерватизм оңчи сәясәтчиләр тәрипидин пайдилинилди.

Франциядикi неоконсерватизмниң аланидилликлири. 1986-ж. ЖҚБ (ОПР—Объединение в поддержку Республики) йетәкчилигидики оңчи күчләр, әл президенти социалист Фр. Миттеран болғиниға қаримастин, Франция парламентидики сайламда ғәлибә қазанди. Жүмһурийэтни қоллаш бирләшмиси партияси (ЖҚБ) 1976-ж. қурулған еди вә йеци реаллиқтарни һесапқа алған һалда голлистларниң сәяситини давамлаштурди.

Президент Фр. Миттеран премьер-министр лавазимини Миллий мәжлисниң хелә көп фрак-

Жак Ширак

Франсуа Миттеран

циясигә егө болған ЖҚБ йетекчиси Жак Ширакқа тәклип қилишқа мәжбур болди. Бәшинчи жүмһурийәт тәжрибисидә дәсләп қетим накимийәтниң солчи президенти вә ончи премьер-министрниң “биллә можут болуш” дәври башланди.

Йеңи һөкүмәт сәяситиниң асасий мәхсити ижтимай бюджетлик чиқымларни қисқартиш беришида ихтисатқа дәләт ролини артурушни әмәлгә ашуруш болди.

Голлизмниң йеңи программиси, умумән шу дәвирдә АҚШ вә Улуқбританиядә қелиплашқан неоконсерватизм концепциясидә еди. Бирақ униң кейинки әмәлгә ашурулушы, дәләт тәрипидин яритилған паал ижтимай қоллашқа үгинип қалған француз жәмийитиниң ейтарлық бөлиги тәрипидин наразилиқта учрайду.

Бу йәрдә 80-жж. көплигөн Фәрип әллири һөкүмәтлириниң кәң миқияслиқ ислаһат жүргүзүшкә башлиғанлиғини тәқитләп өтүш лазим. Ислаһатларниң асасий мәхсити ихтисадий жәрияларға деген дәләт тәсирини ажызлитиши вә тиҗарәтчилик паалийәткә қолайлық шарапт яритиш болди.

Ойлининлар!

Немишкә Франция вә башқыму индустрологиялық әлләрдә неоконсервизмға өтүш йүз бәрди?

Ж.Ширак мәмурыйити шундақла хусусий капиталға деген болушичә қолайлықтар яритидиған программини түзүп чиқти. Униң дәсләпки, асасий йөнилиши миллий алайдиличеләрни йоқитиши еди. 5 жил ичидә хусусий мұлұқ егилириниң қолиға 65 дәләтлик вә йерим дәләтлик кархана акциялирини аммивий сетиш әмәлгә ашурулди. Уларниң қатариға жирик санаэтлик топлар, банклар, тәмсизләндүрүш компаниялири, “ТФ-1” телевизие канали, программиси, “Гавас” реклама агентлиғи в.б. болди.

Миллий қәдрийәтләрни йоқитиши зөрүйитини француз консерваторлири бир қатар испатлар билән чүшәндүрди. Бириңчидин, дәләтлик карханиларниң хусусий бизнес-тиҗарәт қолиға өтүши уларниң өзгиришчан базар конъюнктурисиға қолайлық турғуда бекиниш қабилийитини өслигө кәлтүрүши. Иккіңчидин, ихтисадий наятни интернационаллаштуруш капиталниң арилишиши болуп һесаплиниду, у шәхсий компанияләр арисида мұлұқчиликниң һәрхил шәклигө егө карханиларға қарығанда қолайлиғирақ болиду.

Ихтисадий механизмниң трансформациясиниң иккінчи йөнилиши селик селиш шкалисинаң төвәнлиши болди.

Либераллик исланатларниң ахирқи бөлиги — ихтисадий хизметниң һәрхил саһалирини рәтләштин ибарәт болди. 1987-ж. бешидин башлап барлық санаэт вә хизмәт көрситиш карханилири базар шараитиға диққәт ағдуруп, өз мәһсүлатлириға баһани өз алдыға бәлгүләшкә һәқлиқ болди. Бу хил рәтләшкә пәкәт китап вә дора-дәрмәкләрниң баһаси, электр энергияси, газ вә төмүр йол транспортиның тарифлирила рәтләнди.

1988-ж. президентлик сайламда қайтидин Ф.Миттеран ғәлибә қазанды, парламентлик сайламда болса – ФСП йеңип чиқти. Бирак һакимийткә қайтип кәлгән социалистлар өз программилирини өслигә кәлтүрәлмиди. Йетәкчи французлук партияләрниң мурәккәп идеологиялық қайта қуруш дәври башланди.

80—90-жж. иккінчи йеримида Франция өзиниң хәлиқарилық мәвқәсіни хелә мустәһкәмлиди. У һакмимйәт бешиға Горбачев кәлгәндін кейин ССР вә АҚШниң арисидики мұнасивәтләрниң характеристини өзгәртишкә паал рәвиштә қоллаш көрсәтти. Миттеран ғәрбий-европилик интеграцияниң йеңи басқучини, Европилик Иттипақ қурушни жәрий қилишқа зор үлүш қошти.

Билимнитекшүр

1. Бәшинчи жүмһурийәт дәвридә Франциядикі консерватизм идеясини қоллиниш қандақ ипадиләнди?
2. “Дөләтлик паравәнлик” боһраниниң асасий сөвәплирини атап өтуңдар.
3. “Неоконсерватизм” уқуминиң мәзмунини ечип ейтىңдар.
4. Неоконсервативлик сәясәткә тән бәлгүләрни атаңдар.

§ 19. БРИТАНЛИК НЕОКОНСЕРВАТИЗМ ВӘ СОЦИАЛИЗМНИҢ “ШВЕДЛИК ҮЛГИСИ”

Будәристә:

- Улуқбританияниң сәсий тарихидики М. Тэтчерниң роли;
- Тэтчерниң неоконсерватизмы; “тэтчеризм”;
- социализмниң “шведлик үлгиси” билән тонушимиз.

Улуқбританияниң уруштын кейинки әһвали. Улуқбритания Иккінчи дуниявий урушни антигитлерлик коалицияға қатнашқанларниң бири — ғалипкар дөләт сүпидидә аяқлаштурди. Бириңи дуниявий уруш билән селиштурғанда, зәрдап чөккәнләрниң сани аз болғини билән, маддий чиқимлар бирнәччә фунтни тәшкіл қилди.

Улуқбритания бу урушта өзиниң ташқи малийә активлириниң бесим бөлигини йоқатти вә АҚШға қәриз болуп қалди. Уруш ахирлашқандын кейин әл ичидә,

ишлилар арисида прогрессивлик илғар өзгиришләргә болған интилиш вә Британ мустәмликилиридики хәлиқләрниң арисида миллий-азатлиққа деген интилишлар күчәйди. Әл ичидә әнъәнивий һалда риқабәтчи Консервативлик партия билән сәясий тәсир үчүн күришидиган Лейбористик партияның аммибаплиги паал ашти. 1945-ж. Лейбористик партия утуқ қазанди. Лейбористлар ижтимаий саһада исланатларниң миқияслик программисини елан қилди. Бу программа “Келәчәккә бурулуш йүзлиниш” дәп аталди. Униң асасий мәхсисити “Улукбританияның социалистик һәмдостлуғини” қуруш дәп жакаланди. Мошә мәхсәткә лейбористлар ихтисатниң эволюциясидә дәләтлик мұлук үлүшини улғайтишки өң яхши йол дәп несаплиди. Клемент Эттлиниң лейбористик һөкүмити накимийәт бешида 1945—1951-жж. арилиғида болди.

Ташқы сәясәт саһасида К.Эттли һөкүмити консерваторларни қоллиди. Америка Кошма Штатлири билән “алайдә мунасивәт” өң муһим йөнилишкә айланди. 1946-ж. К.Эттли һөкүмити “Соғ мунасивәтләр урушинин” тәшәббускари болди. Шу жили атом бомбасини чиқириш тоғрилиқ қарап қобул қилинди. 1948-ж. әтиязда Улукбритания Фәрип иттипақини қуруш тоғрилиқ Бррюссель пактиға қошулди.

1951—1964-жж. Улукбританиядә консерваторлар һөкүмранлық қилди. Премьер-министр Макмиллан “өзгириш шамили” тоғрилиқ жакалиди. Консерваторлар НАТО билән мунасивәтләрни күчәйтиш йөнилишини давамлаштурди. “Соғ мунасивәтләр уруши” жиллирида америкилиқ базилар Британ араллириға орунлашти. АҚШ вә Улукбританияның ядролук күчлири умумий һәrbий планлар даирисидә бирләштүрүлди.

1964—1970-жж. накимийәт бешиға лейборист Вильсонниң һөкүмити көлди. Бу һөкүмәт сәясити “ижтимаий паравәнлик дәләтни” қурушни көзлиди. У бойичә ижтимаий сәясәтниң көплигән йөнилишлири паалалштурулди.

М.Тэтчерниң неоконсерватизми. 1979-ж. Улукбританиядә сайлам болуп, униңда консерваторлар ғәлибә қазиниду. 1979-ж. Улукбритания премьер министри болуп Маргарет Тэтчер сайлиниду.

Тирәк сөзлөр:

Тэтчеризм, консервативлик һөкүмәтниң сәясити, премьер-министр, сәясәт, социализмниң шведлик үлгиси, хусусийлаштурушбазар ихтисадини рәтләш

Маргарет Тэтчер

У — европилиқ дәләтниң премьер министри болған дәсләпки аял. Тэтчерниң премьерлиғи XX ə. әң үзак премьерлиқ болди. Қеңәш Рәһбәрлигини қаттық тәнқитлигини үчүн “төмүрдәк қаттық хеним” (“железная леди”) атиғиға егә болуп, у “тэтчеризм” сәяситиниң бир бөлигигә айланған бир қатар консервативлик charted-təd-bir�әрни әмәлгә ашурди.

Маргарет Тэтчер һөкүмәт йетәкчиси сүпитидә өзи дәләтни ажыллитиду дәп һесаплиған амилларни йоқитиш үчүн сәясий вә ихтисадий исла-

наттарни жүргүзди. Униң сәясий философияси вә ихтисадий сәясити малийәвий системини қайта рәтләшкә, қолайлық әмгәк базирини тәминләшкә, дәләтилиқ компанияләрни хусусийлаштурушуңа вә кәспий иттипақларниң тәсирини пәсәйтишкә асасланды. У йетәкчилик қилған дәсләпки жиллардикі Тэтчерниң жуқури аммабаплиғи ишсизлиқниң жуқури дәрижисигә бағлық төвәнләп кәтти, бирақ 1982-ж. Фолкленд уруши вә ихтисадий өрләшкә бағлық қайтидин өсти вә бу амиллар униң 1983-ж. қайта сайлинишиға елип кәлди.

Ойлининлар!

М.Тэтчерниң тәржимә һалидин қандак қызық фактларни сөзләп берәләйсиләр?

М.Тэтчерниң йетәкчилигидики Улукбританияниң консервативлик һөкүмитиниң сәясити илгири дәләт илкигә елинған карханилар вә ихтисат саһалирини хусусийлаштуруш, монитаризм вә ижтимаий програмиларни тохтитиш билән қатар жүрди(1981—1990). **Биринчидин** “төмүрдәк қаттық хеним” беваситә селиқни азайтти (байлар үчүн киримгә селинидиған селиқ 2 һәссә азайтилди) вә қошумчә селиқларни-НДС көпәйтти. Бу ихтисатниң мәмурый механизмини ажызлатти вә базар механизми күчәйтти. **Иккинчидин**, М.Тэтчер дәләтилиқ мұлұкни миқияслық хусусийлаштуруши жүргүзди (карханиларни сетиш ғәзнигә 29 млрд-тин көп фунт стерлинг, қозғалмайдыған мұлұкни сетиш — йәнә 18 млрд. әкәлди). **Үчинчидин**, бюджет тапчиллиғиға қарши күришиш үчүн ижтимаий чиқымлар вә субсидияләр, жүмлидин арқыда қалған өлкіләргә, маарипқа, турғун өй-коммуналлик

хизметләргө көрситилидиған ярдәм қисқартылди. **Төртінчидин**, әмгәк базариниң тәсирини пәсәйтиш үчүн кәспий иттипақларниң һоқуқлири чәкләнди вә ишсизлик бойичә ярдәм һәккі төвәнлилди. Тэтчерниң кәспий иттипақлар билән, болупму хаңчиларниң кәспий иттипақи билән куриши жиғдий болди. Униң беришида рентабельлик әмәс көплигөн хаңлар йепилди вә он миңлиған адәмләр ишсиз қалди. **Бәшинчидин**, Тэтчер Улукбританиядә 40 жил мабайнилда қоллинилған әлдин капитал әкетишни чәкләшни йоқатти. Нәтижидә 1982-ж. Улукбритания Америка ихтисадиға инвестиция қуюш көләми бойичә барлық дәләтләр арисида бириңчи орунни егәллиди.

Социализмниң шведлик үлгиси

Ойлинин්лар!

М.Тэтчер сәяситидә қандақ ижабиј пәйтләр болди?

Маргарет Тэттерниң барлық һәрикәтлири үч нәрсигә қаритилди: *дәләтлик чиқимларни азайтиш, ихтисаттиki дәләтлик секторниң үлүшини қисқартиш вә базарни қайта рәтләш*. У сәясәт кейин “тэттеризм” дәп аталди.

Тэттерниң либераллық ислаһатлири жәмийәттә наразилиқ пәйда қилди вә 1980-ж. декабрьда униң рейтинги 23%-қичә төвәнлиди. Шуниңға қаримастин, “төмүрдәк қаттиқ хеним” өз сәяситини өзгәртмиди вә бу сәясәт көп өтмәй өзинин дәсләпки нәтижилирини бәрди вә әлгә ихтисадий өсүшниң жуқури сүръитигә еришишкә мүмкінчилик бәрди.

Тэттеризмниң мәнийити вә хараткерлиқ бәлгүлири: хусусий тиражарәтчилик әркинлиги, селиқларни азайтиш, жуқури банк ставкилирини жәрий қилиш, дәләтлик карханиларға дотацияләрни азайтиш, депрессивлик тәвәләргө ярдәмни қисқартиш, ижтимаий саһаға бөлүнидиган чиқимларни азайтиш, кәспий иттипақлар билән куришиш, күчәп қураллиниш, АҚШ вә НАТО билән һәrbий-сәяси вә ихтисадий һәмкарлиқни мустәhkәмләш.

Ойланиңлар!

Тэтчеризмниң асасий бәлгүлирини чүшөндүрүнлар.

Тэтчеризмниң әң һуллук принципи — бу әркинлик, бирақ либераллик көзқараштын пәриқләнгән налда, униң өз һәрикити үчүн жавапкәрчилегиниң уйғунлиғи. Дөлөтниң вә пухраларниң паалийитини рәтләйдиган қанунлар вә институтлар “жуқуридин чүширилмәй”, өмәлий тәжрибә арқилик пәйда болуши муһим. Тэтчеризмниң қалған принципилерди ихтисадий әркинликкә бағылый, йәни дөлөтлик арилишишниң азлиғи, селиқларниң төвәнлиши, бюрократик аппаратниң азлиғи, өнъөнивий аилә институтлары вә чиркоға тайинидиган адәмләрниң шәхсий наятыниң әркинлиги болди.

Бирақ дөләт мөшү хил әркинликни ошуқчә пайдилиштин ейтарлық ижтимаий ақивлөтлөр пәйда болғанда адәмләрниң шәхсий наятыға арилишиду.

“Социализмниң шведлик үлгиси”. Бәзидә ижтимаий дөләт вә капиталистик ихтисатниң уйғунлиғини социализм дәп атайду. Мәсилән, “социализмниң шведлик үлгиси” тоғрилиқ ейтилиду.

“Шведлик үлгө” аталғуси 60-жж. ахирида Швециядә утумлук сәясий ислаһатлар билән биллә чапсан ихтисадий өсүмниң уйғунлиғи башланған чағда пәйда болди. Дөләт барлық пухраларға кепилликләрниң, йеникчилик-имтиязлар вә ижтимаий қоллашниң кәң спектрини усунушқа толук мәсъулийетни өз үстигә алиду, тиҗарәтчилик кишимләр вә дарамәт селиғиға жуқури селиқ став-килирини бәлгүләйду, ижтимаий хизмәтләр саһасини мәбләғ билән әтраплиқ тәминләйду. Аналиниң паравәнлигини рәтләш саһасиди мошү хил дөлөтлик сәясәтниң нәтижеси саламәтликни сақлаш, маарип вә пенсия билән тәминләшниң биртуташ системиси даирисидә ениқлиниду. Шунинь билән биллә наят кәчүрүшниң жуқури дәрижисигә барлық адәмләрниң тәң һоқуқлук болуши вә шуниң нәтижесидә ижтимаий тәңсизлик мәсилиириниң азийишиму тәсир йәткүзиду.

Шведлик үлгө базар ихтисадиниң болушичә утумлуғи тоғрилиқ қаидидин келип чиқиду, шунлашқа дөләт карханилар вә компанияләрниң өзигә хас ишләп чиқириш паалийитигә арилаш маслиқ мәвқәсидә болиду; әнди базарниң сәлбий ижтимаий чиқимлирини, жұмлидин ишсизлик вә күчлүк тәңсизликни – дөлөтниң әмгәк базиридики паал паалийитиниң ярдими арқилик, пайдинин.

бир бөлигини селик селиш арқилиқ қайта бөлүш вә инфраурұмлиқ элементлар һәм коллективлик ахча фондлирини (карханиларни әмәс) өз ичигे алидіған дәләтлик секторни пайдилиниш арқилиқ йеңишкә болиду.

Исланатлық идеологиядә мундақ паалийәт “функционаллик социализм” намиға егө болди.

Мундақ үлгө –модельни шундақла *социал-демократиялик* дәп аташму тәсадипи әмәс.

Саламәтликни сақлаш, билим бериш вә пенсия билән тәминләшниң биртуташ системиси шараптида барлық адәмләрниң һаят көчүрушниң жуқури дәрижисигे тәң һоқуқи вә шуниң ақивети сұпитидә ижтимаий тәңсизлик муаммилириниң азирақ көрситилиши аналиниң турмуш паравәнлигини рәтләш саңасидики шундақ дәләтлик сәясәтниң нәтижиси болуп несаплиниду.

Бирақ социализмниң “шведлик үлгисиниң мәнаси һәрхил болди вә бу ибарә уни пайдиланған адәмниң нәқ қайсисиға көпәрәк дикқәт ағдурушиға бағылғы еди. Бир тәрәптин, Швеция ихтисадиниң базар мұнасивәтлири вә дәләтлик рәтләшни, ишләп чиқириш саңасидики хусусий мұлұқчиликниң бесимлиғини вә истимал қилиш саңасидики жәмийәтлишишни уйғунлаштуридиған арилаш характеристи тәқитләнди. Иккінчи тәрәптин, уруштын кейинки Швецияниң характерлық бәлгүси әмгәк вә капитал арисидики мұнасивәтләр алғандылығы болди. Көплигөн он жиллиқтар мабайнида швед һәқиқитиниң мұним бөлиги асасий қатнашқучи шәхслири сұпитидә кәспий иттипақлар вә тиҗарәтчиләрниң күчлүк тәшкілатлириниң қатнишиши билән әмгәк һәққи төләш саңасида коллективлик шәртнамиләр түзүш тоғрилық музакириләрниң мәркәзләштүрүлгөн системиси болди. Униң үстігө кәспий иттипақларниң сәясити әмгәкчиләрниң һәрхил топлири арисидики пикирдашлиқ принципириға асасланди.

Шведлик үлгини ениклашниң йәнә бир усули Швецияниң ихтисадий сәяситидә бесим икки мәхсәт: иш билән толук тәминлиниш вә кишимни тәңләштүрүштин келип чиқти.

Әң ахирида әң кәң мәнадики шведлик үлгә — ижтимаий-ихтисадий тәрәққият үлгиси бу — жуқури һаят көчүруш дәрижиси вә ижтимаий сәясәтниң кәң миқияси можут әлдики ижтимаий-ихтисадий һәқиқәтниң толук комплекси.

Шведлик үлгиниң вәзипишлири. Узақ вақит мабайнида шведлик үлгиниң асасий мәхсәтлири иш билән толук тәминләш вә дарамәтләрни тәңләштүрүш болди. Бу швециялик ишчилар һәрикитиниң алғандә күчи билән чүшәндүрүлиду. 1932-ж. башлап һазирқи

вақит арилиғида (1976—1982-жж. вә 1991—1994-жж. қошмиғанда) Швеция социал-демократиялық ишчилар партияси (ШСДИП) накимийәт бешида болди. Он жилликлар мабайнида ШСДИП вә Швеция кәспий иттипақлириниң мәркизий бирләшмиси (ШКМБ) зич һәмкарлишип, бу әлдики исланатлық ишчилар һәрикитини күчәйтти. Буниндин бөләк, шведлик үлгө бир тәрәптин ишчилар һәрикитиниң (кәспий иттипақлар вә социал-демократлар), вә иккінчи тәрәптин жирик санаәтлик компанияларниң арисидики мұрассә вә өз ара тутамлық роһиға асасланды. Мошу уйғунлук роһи ихчам Швецияниң барлық тәрәпләрниң күч-қувитини бирләштүргөн чағдила жиғдий риқабетлик жирик аләмдә аман қалидиганлигини нис қилишқа болатты.

Нәк Швецияға тән алайды амилларниң қатариға өзгәрмәйдіған ташқи сәясий бетәрәпликни иккі дуниявий урушқа қатнашмаслықни, Социал-демократиялық ишчилар партиясиниң узаклиғи жәһәттін рекордлуқ һалда накимийәт бешида болушини, йеңи формация-тә, жұмлидин феодализмдин капитализмға өтүшниң тиничлиқ йолини таллишини, ихтисатни тәрәққий әткүзүшкә узак вақит қолайлық вә турақлық шарапт яритишни, ишчилар һәрикитиди реформизмниң үстәм болушини, һәрхил тәрәпләрниң мәнпийәтлирини һесапқа алған асаста мұрассә издәшни, ижтимаий консенсус өмәлиятини ятқузушқа болиду.

Мұжәз-хулуқниң бирнәччә миллий бәлгүлириниму атап өтәйли, улар: рационализм, өзигे хас интизам, муаммиларни һәл қилиш усулириини әтраплық тәтқиқләш, ортақ келишимгә интилиш вә тоқунушларни болдурмаслық қабилийити.

Шведлик үлгө дөләтниң паал ролини көздә тутиду. Униң өмәлгө ашурулушыға өмәлий утумлуқлиқни вә һәққаний мүмкінчиликләрни өқиленә һесаплашни әскәргөн һалда, һәм мәхсүтләргө һәм уларға еришиш васитилиригimu прагматикилық мұнасивәт бағлаш вақтида капитализм даирисидә пәйдин-пәй исланатлаш арқилың һаят кәчүрүш дәрижисини ашурушни көзлигөн социал-демократларниң өмгиги синди.

50-жж. бешида шведлик үлгиниң асаслири кәспий иттипақ һәрикитидә қелиплашқандын кейин, улар социал демокуратларниң ихтисадий сәясәтниң өзигиге айланды. Мошу сәяситниң муһим принципи: ишләп чиқириш қураллирини ижтимаийлаштуруш вә идеологиялық постулатлар үчүн ишләп чиқиришниң утумлук базар системисиниң пайдисидин ваз кечишкә сәвәп йоқ.

Шведлик үлгө ишләп чиқиришниң мәркәзләштүрүлмеген базар системиси утумлук, дөләт фирмаларниң-шirkәтләрниң ишләп

чиқириш паалийитигө арилашмайду, әмгәк базиридики паал сәясәт базар ихтисадиниң ижтимаий чиқимлирини азайтишқа тегиши дегендеген қаидиләрни асас қилиду. Униң мәнийити хусусий мұлұқ секториниң ишләп чиқиришини баричә ашуруштын вә дәләтниң аналиниң яшаш дәрижисини көтириш үчүн, бирақ ишләп чиқириш асаслириға тәсир йәткүзмәй селик системси вә дәләтлик сектор арқылы пайдиниң бир бөлигини миқияслиқ һалда қайта тәхсимлишидин әкис етилиду.

Бу миллий дарамәтни бөлүштиki, истимал қилиштиki вә селик həm рекордлуқ дәрижиләргө йәткөн дәләтлик чиқимлар арқылы қайта тәхсимләштиki дәләтниң интайин миқияслиқ ролиға өкәлди.

Шведлик үлгиниң тәжрибиси. Шведлик тәжрибә вә усулларни башқа әлләргө оңай экспортлашқа вә пайдилинишқа болиду. Бирақ həтта өң прогрессивлик тәжрибиниму ят йәргә механикилық көчириш наһайити қийин. Інбир әлниң өз әнъәнилири, тарихий вә институтлук қурулмилири бар вә шведлик жәмийәттә диққәт ағдуридиған яхши әнъәниләрниң көпчилиги хелә қедимда пәйда болған алайидә әнъәнә вә институтларға асаслиниду.

Шундақ болғандimu башқа әлләр бәзи үлгиләрни алалайду. Мәсилән, әмгәк базиридики паал сәясәт тәжрибисини – шведлик үлгиниң наһайити муһим бөлигини башқа әлләр пайдилиналаду, жүмлидин: ишсизларни қайта тәярлашни әмәлгә ашуруш вә уларни әмгәккә қайтуруш, ишсизларға жүтәргән дарамити үчүн төләм həккү сүпитидә ярдәм həккүгө көп көләмлик сомини сәрип қилғичә, бош иш орниға авушуш үчүн субсидияләр бериш арқылы қайта тәйярлаш. Швециядә әмгәк базиридики сәясәткә сәрип қилинидиған чиқимларниң ейтарлық бөлиги селик вә ижтимаий ғәмсизләндүрүш взнослири түридә дәләткә қайтурулиду. Шведлик тәжрибә әмгәк базиридики қувәтлик вә яхши уюштуруулған сәясәт әмәлияттиму селик төлигүчиләрниң ахчисини пайдилинишниң утумлук усули болуп несаплинидиғанлиғи билән қиммәттур. Ижтимаий сәясәт вә әмгәк базирини рәтләш – бу шведлик үлгидә өң көп диққәт ағдуридиған чарә-тәдбири.

Билимиңнитәкшүр

1. Маргарет Тэтчер рәhбәрлигидики Улукбританияниң консервативлик həkүмити сәясәтниң өhмийитини ечиңлар.
2. “Тэтчеризм” чүшәнчисигө ениқлима беріңлар.
3. “Тэтчеризм” сәяситиниң ақивлілірini төhлил қилиңлар.
4. “Социализмниң шведлик үлгисиниң” мәнийитини ечиңлар.

§ 20. ГЕРМАНИЯДИКИ “ИЖТИМАЙ-БАЗАР ЕГИЛИГИНИЦ” БӘЛГУЛИРИ

Будәристә:

- уруштин кейинки Германиядикі ижтимаий-иҳтисадий боһран;
- Людвиг Эрхард вә ижтимаий-базар егилигиниң үлгиси, ахча ислаһити, хәлиқни ижтимаий қоғдаш системиси, аләмниң тәрәккій өткөн әллири тоғрилиқ билидиған болумиз.

Тирәк сөзләр:

базар егилиги, ахча ислаһити, Маршалл плани, үлгә-модель, пухралиқ-һокуқий жәмийәт, рейхсмаркапар, һаят көчүрүш дәриҗиси

Уруштин кейинки Германиядикі ижтимаий-иҳтисадий боһран. Уруш тамамланғандын буян Германия иккі һәрхил сәясий-иҳтисадий системилар билән башқурулидиған иккі вилайәткә бөлүнди. Бесивелинған ғәриптиki үч зона Улукбритания, Франция вә Америка Қошма Штатлириниң башқуруши астида болди. Оккупацияниң шәрқий зониси болса Қеңәш мәмурыйтиниң башқуруши астида болди. Уруштин кейинки Германияниң иҳтисадий әһвали наһайити еғир еди. Шәһәрләр вәйран қилинған, санаэт карханилириниң бир бөлиги вәйран қилинди яки парчилинип ташланди (демонтаж).

Германия илгири бесивалған территориялириниң барлығидын айрилди. У йәңгән әлләргә тартқан чиқимлирини өтәш үчүн зор миқияста репарация төләшкә тегиш болди. 1948-ж. бешида ишләп чиқириш 1936-ж. дәриҗиниң йеримиға аран йәтти. Уруштин кейинки Германия апәтлириниң тизими мундақ болди: зор адәм чиқими, 12 миллион қачақлар вәйран қилинған инфрақуулма, карточкилиқ система вә башқурушниң нацистлик системиси элементлириниң сақлиниши.

Немис иҳтисатчилириға тәсадипи орнайдыған тәртипниң мүмкін әмәслиги вә һәртәрәплімә дәләтлик арилишишқа йол қоймаслик дилеммисини һәл қилишқа тоғра кәлди. Иҳтисатқа дәләтниң арилишишиниң чегарилири вә утумлуқ усуллирини ениклаш һәм әрқин базар иҳтисадини һәддидин ташқири дәләтлик арилишиштин қоғдаш лазим болди.

Людвиг Эрхард вә ижтимаий-базар егилигиниң үлгиси. Германия дәсләпки федераллик иҳтисат министри Людвиг Эрхард Фрайбург мәктевиниң академиялық даирилири тәрипидин тәйярланған егилік тәртип нәзәрийесини йетәкчиликкә алды. Уруштин кейинки Ғәрбий Германиядә ижтимаий-базар егилигиниң һәрикәткә қабилицийәтлик үлгисини бәрпа қилиш муваппәк болди. Бу үлгә-

модель либераллик институтларни дөләтниң рәткә селишиға асасланған. Мошу үлгининң асасий принциплирини изчил һалда өмәлгә ашуруш әлгә өслигә кәлтүрүш дәври мәсилилирини тез һәл қилишқа мүмкінчилик берипла қалмастин, шунинң билән биллә у өжайип сәясий вә ихтисадий утуқларға қол йәткүзидиган амилларниң биригә айланди.

Ойлинин්дар!

Ижтимаий-базар егилик үлгисинин асасий принциплири қандақ?

Людвиг Эрхард

Базар ислаһатлири башланғандын кейин он жилниң ичидә Германия Федеративлиқ Жумһурийити “ихтисадий мәжүзә” чоққисиға қол йәткүзди. Германия әркин демократиялық дөләт, дуниявий йетәкчи егиликкә егә держава вә турақлық пухралиқ-һоқуқый жәмийәт сұпитидә хәлиқарылық етирап қилишқа қол йәткүзди.

Шундақ қилип, немис үлгиси Германиядә ишләнди вә уни уруштын кейинки дәвиридики ислаһатлар беришида 1948-ж. башлап Людвиг Эрхард өмәлгә ашурди. Бу авторитарлық һәrbий ихтисаттын ижтимаий базар егилигигә көчүш болди. Ислаһатлар ордoliberalizmға асасланди, униң концепцияси қелиплаштурулған мәлум бир егилик тәртивидә базар ихтисадини өслигә кәлтүрүштиki дөләтниң паал ролини ениқлайды. Иккінчи дуниявий уруштын кейин нәк мөшу ордoliberalism идеяси немис ихтисадини өслигә кәлтүрүш вә кейинәрек әлни ижтимаий-ихтисадий тәрәккүй әткүзүш концепциясини тәйярлашниң муһим нәзәрийәвий мәнбәрлириниң бириниң хизметини атқурди.

Бу қизиқарлық!

Ордoliberalizm—бу Фрайбург мәктебиниң илмий йөнилиши. Бумәктәпниң асасий принципи—тәртип вә әркинликниң үзлүксизлиги, тәртипниң өз арамунасывәтликлигі.

Германияниң ихтисадий тәрәккиятидики бурулушни ениқлайдыған шәрт-шаритлар ғәриптиki үч зонидин ортақ территория қуруш вә Маршалл плани бойичә ғәrbий зониларни ярдәм программисиға киргүзүш билән биллә Германия егилигини өслигә кәлтүрүшкә иттипақдашларниң сәясий мәнпийәтдарлиғини көрситиш болди.

Ойлиниңлар!

Маршаллплани бойиче ярдәмниң аләһидилигинемидә әкис етилиду?

Германиядики ахча исланити. Ахча исланити Германияниң төрбий зонилирида 1948-ж. 20-июньда башланди. Униң асасий вәзиписи ахчиниң пахаллишишини азайтишқа вә униң егилик айлиними迪ки ролини өслигө кәлтүрүшкө қаритилди. Муқум пишшиғдалған концепциягә мувапик биртуташ эмиссиялық мәркәз — немис йәрлириниң банки қурулди. Ахча исланатиниң дайрисидә асасий чариләр әмәлгө ашурулди:

- рейхсмаркиниң (RM) орниға биртуташ ахча сүпитидә немис маркиси (DM) жарий қилинди. Һәрбир турғун 1:1 курси бойичә 60 маркини авуштуруш һоқуқиға егә болди; селимларниң чоң бөлиги йоқитилди, қалғанлири тоңлитилди;
 - иш һәккини, мааш, пенсияни вә пәтир һәккини өз итчигә алидиган еқимдик төләмләр 1:1 нисбитидә қайта несанланы;
 - барлық карханилар һәрбир ишчиға 60 немис маркиси һесавиға дәсләпки соммини алди. Андин улар барлық төләмләрни еқим өз ара мәжбурийэтлири 1:10 нисбитидә қайта несанланы. Шундақ қилип, йеңи валютиға көчүштин өң алди билән, муқум қәдрийэтләрниң егилири – карханилар вә мұлук егилири утти. Мәсилән, акционерлик жәмийэтләр немис маркиси билән йеңи баланслар ечиш вақтида шәхсий капиталниң 96%-ни сақлады.
 - дәләтниң рейхсмарка билән көрситилгән барлық мәжбурийэтлири һечқандай төләм — компенсациясиз йоқитилди.

Аналини ижтимаий қоғдаш системиси. Германиядә қоллинилған ижтимаий қоғдаш үлгиси Европа әллириниң арисида әң утумлуқтарниң бири болуп несапланды. Германия ижтимаий сақландуруш системисини жарий қилған дәслəпки әл болди. Бисмаркниң вақтида 1890-жж. өзидила мошу системиниң асаси болған үч қанун: “Санаәтлик әмгәк адәмлирини ағриғи бойичә сақландуруш тоғрилиқ”, “Ишләп чиқириштиki келишмәслик вақиәләрдин сақланғдуруш тоғрилиқ” вə “Накалиғи тоғрилиқ” һәм қерилиқ бойичә ғәмсизләндүрүш қанунлар (1891-ж.) қобул қилинди.

ХХ ə. бешидики ижтимаиي ғәмсизләндүршниң риважландурулуши 35 жиллик сақландуруш стажи болған əһвалда пенсиягә чиқиш йешини 65кічө қисқартишқа әкәлди. Қерилиғи бойичә муддәттин бурун пенсиягә чиқиш (60 яштин) көп жиллик иш стажи бар хаңчиларға тайинланди.

Уруштин кейинки Германия

Германияниң заманивий ижтимаий қоғдаш үлгиси әлдә XX ə. 50—60-жж. жүргүзүлгөн өзгиришләрниң тәсиридин шәкилләнди вә hәрбир йеңи партияниң һакимийәткә келиши нәтиҗисидә өзгирип турди.

Ижтимаий-базар ихтисади концепцияси Германия ихтисадини Иккинчи дуниявий уруштин кейин әслигө кәлтүрүш үчүн тәйярланған еди. Униң сәясий әмәлгө ашурулуши Л.Эрхард вә А.Мюллер-Армакниң шәхсигө мунасивәтлик болди. “Ижтимаий-базар ихтисади” аталғусини Мюллер-Армак жәрий қилди. Дөләтниң ижтимаий вәзиписи ижтимаий паравәнликләрни қайта тәхсимләш әмәс, индивидлар паалийитиниң асаслық шәртлирини тәминләш, шәхсий паравәнлиги үчүн уларниң аңлиқлигини, мустәқиллиги вә жавапқөрчиллиги рәғбәтләндүрүлди, бу принципларни әмәлгө ашурушниң нәтиҗиси —“ихтисадий мәжүзә” яритиш болди. Л. Эрхард концепциясигә мувапық дөләт накаларға, житимларға, көп балилық аилиләргө вә пенсионерларға ижтимаий ярдәм көрситишкә тегиши.

Ихтисадий тәрәккият вақтида күч-кувитиниң йетишмәслигигө бағлиқ әлгө Жәнубий-Шәрқий Европидин гастербайтерларниң киришигө рухсәт қилинди. 70-жж. оттурисида әлдә уларниң сани

4 миллионға йеқин адәмни (ишчи күчинин 11%) тәشكіл қилди. Бу нефть бояранидин кейин дөләтлик ғәзнигә соң еғирчилик чүшөргөн дөләтниң ижтимаий чиқимлириниң улғийиш сәвәвигә айланди. Дөләт иммиграцияни чәкләш бойичә тәдбирләрни көрди. У селиқларниң өсүшигә елип көлди. Ихтисадий турақлиқни әслигә кәлтүрүш үчүн иштин бошитилиштин қоғдаш вә тарифлиқ мустәқиллик тоғрилдлик қанунлар қобул қилинди. Бу базарда пәкәт үч оюнчиниңла: дөләтниң, кәспий иттипақларниң вә иш бәргүчиләрниң қелишиға елип көлди. Бу, өз новитидә, риқабәтни пәсәйтти вә кәспий иттипақларға иш һәкқини көтиришни, иш һәптисини азайтишни в.б. тәләп қилиш мүмкінчилигини бәрди.

Эрхард “ижтимаий” аталғусиниң мәнасиға алайыдә көңүл бөлди. Ижтимаийлық бурунтинла базар ихтисадиға тән. Дөләтниң ижтимаий сәяситиниң утумлуқлиғи униң миқияси билән еникланмайду. Дурус ижтимаий сәясәт һәрбир айрим адәмниң мәвқәсими қоллашқа нишанлинишқа тегиши: дөләтниң ғәмхорлуғидин қутулуп, мустәқиллик алған пухра әркин адәмгә айлиниду. Паравәнликниң өсүши шарайтида ижтимаий турғудин елип қариғанда һәрбир адәмнгә өзи үчүн, өзиниң аилиси үчүн жавапқәрчилик жүкләшни ақлашқа болиду. Әң ахирида жәмийәт қанчә бай болғанчә дөләт усунидиған ижтимаий паравәнликләргө мұнтаҗ адәмләрниң саниму азийиду.

Дунияниң тәрәкқий өткән әллири. Тәрәкқий өткән әлләр аналиниң һаят кәчүрүш дәрижисиниң жуқурилиғи билән тәриплиниду. Тәрәкқий өткән әлләиргә Шималий Америкиниң, Фәрбий Европиниң вә Теч океан бассейниниң жуқури дарамәт дәрижисигә егә 25 санаэт жәһәттин тәрәкқий өткән әллирини ятқузиду.

Униңда 1,2 миллиард адәм (дуния аналисинаң 23%) яшайду. Аналиниң жан бешиға чаққандики УИМ 40 миндин 60 мин долларғичә тәшкіл қилиду. Уларға дуниявий ташқи сода айлиниминиң тәхминән 70% тоғра келиду.

Тәрәкқий өткән әләрниң асасий бөлгүлири:

- аналиниң жан бешиға чаққандики УИМ-ниң жуқури дәрижиси;
- ихтисатниң көп саһалиқ қурулмиси;
- жәмийәтниң ижтимаий қурулмиси.

Санати тәрәкқий өткән әлләргә аналиниң әң кәмбәғәл вә әң бай топлириниң арисидики дарамәт дәрижисидики пәриқләрниң азлиги вә жуқури һаят стандартлириға егә қувәтлик оттура синипниң можутлуғи тән.

Тәрәкқий өткән әлләр дуниявий ихтисатта йетәкчи роль атқуриду. Санати жәһәттин тәрәкқий өткән әлләр арисида “соң йәттилик”

яки G-7 дәп атилидиған АҚШ, Канада, Германия, Улукбритания, Франция, Италия, Япония муһим роль атқуриду. Йәттилик әллириниң арисида АҚШ үстәмлик қилиду. Фәрбий Европа ихтисадий күчниң иккинчи мәркизи болуп несаплиниду. Фәрбий Европида базар ихтисадиниң икки үлгиси: “демократиялық корпоративизм” вә “ижтимаий-базар үлгиси” бесим. Икки үлгиниң ортақ бәлгүлири көп, шуңлашқа уларниң арисида жиғдий чегара йоқ.

Наят сұпити өң муһим ижтимаий категория болуп несаплиниду, у адәм еттияжиниң қурулмисини вә уни қанаәтләндүрүшниң мүмкінчиликині тәрипләйдү.

Аналиниң яшаш сұпити – бу адәмниң маддий, мәнивий вә итжимаий еттияжлирини қанаәтләндүрүші дәриҗиси.

Адәм төвөн сападин зәрдап чекиду вә наятниң жуқури сұпитидин қанаәтлинишни һис қилиду. Демәк, наятниң жуқури сұпити адәмгә дайым зөрүр. Аналиниң наят сұпитиниң асасий көрсөткүчлири: аналиниң дарамити, озуклиниш, кийим-кечәк; өй-жайниң қолайлиқлиги; саламәтликни сақлаш сұпити; билим бериш; әтрап муһит в.б. несаплиниду.

Өмүр сұрғыш дәриҗиси – бу аналиниң паравәнлігінің, хизмет вә паравәнликләрни истимал қилиш дәриҗиси, адәмләрниң асасий

Заманивий Германия

наятай еңтияжлирини қанаәтләндүрүш чарисини тәрипләйдиган шараит вә көрсөткүчлөрниң жигиндиси.

Наят кәчүрүш дәриҗиси статистикисиниң асасий вәзипилири: аналиниң өмөлий паравәнлиги, шундақла ихтисадий тәрәкқиятқа мувапик дөләт пухарлириниң наят кәчүрүш шарайтини ениклайдиган амилларни үгиниш, ижтимаий шарайтлар вә ишләп чиқириш тәрәкқияти билән өз ара мунасивәттики маддий паравәнликләргә вә хизмәтләргә еңтияжлирини қанаәтләндүрүш дәриҗисини өлчәш болуп несаплиниду.

Билиминитәкшүр

1. Уруштин кейинки Германияниң ихтисадий өһвалини муһакимә қилиңлар.
2. Людвиг Эрхард деген ким?
3. Ижтимаий-базар егилиги үлгисиниң асасий қаидилирини атаңлар.
4. Ойлиниңлар, Германиядикى ахча исланити қандақ мәхсөттә жүргүзүлди?
5. Дөләтниң ижтимаий сөясити немидө көрүнди?
6. “Аналиниң наят кәчүрүш сапаси” дегинимз немә?
7. Хәлиқниң наят кәчүрүш сапаси немигә бағлык болиду?

АЗИЯ ӘЛЛИРИНИҢ XX Ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ТӘРӘҚҚИЯТ АЛАҢИДИЛИКЛИРИ

§ 21. КОММУНИСТИК ХИТАЙ: СӘЯСИЙ ВӘ ИЖАТМАИЙ-ИХТИСАДИЙ СИСТЕМИНИҢ ТӘРИПЛИМИСИ

1946—1949-жж. пухралар уруши вактида

Хитай коммунистик партияси ғәлибә қазанди. Гоминьдан вә Чан Кайшиниң мәғлуп болуши бирнәччә сәвәпләргә бағлиқ болди. Японлуқтарға қарши уруш жиллирида партия вә Чан Кайши һөкүмити өзлирини ақталмиди, гоминданниң ислаһатлиқ сәяситимү нечқандак нәтижигә еришәлмиди, әмәлдарларниң Хитайға тән әнъәнивий парихорлуғи һакимийәттиклирни абройидин айрип, улар әнди япон басқунчилиғиға қарши турушқа ажыз болди. Әксинчә, компартия японға қарши уруш жиллирида өз күчини өслигә кәлтүрүп, азат қилинған территорияләрни көпәйтти, СССРниң ярдымдә урушқа қабилийәтлик армияни бәрпа қилди. Уруш ахирлашқандын кейин компартия авам хәлиққә чүшиинишлиқ аддий шиарларни усунди. Манжурияды Японияниң Квантун армиясини вәйран қилиш вә миллионлыған һәrbийләрни қуралсизландуруп, униң қурал-ярақлирини коммунистларға бериш арқылы униң армиясини күчәйтти. Пухралар уруши жиллирида ишәшлик арқа сәп (тыл) қурулди. АҚШниң бу вақиттики гоминданға көрсөткән ярдими утумсиз болди.

АҚШниң қоллиши билән Чан Кайши өз тәрәпдарлири билән биллә Тәйвәнгә қачти вә шу йәрдә дөләтни жәкалиди. Тәйвәндики Хитай Жүмһурийити капиталистик тәрәққият йолини таллап, өзини хәлиқара сәһnidә хитай хәлқиниң йеганә қануний вариси дәп билдүрди.

Будәристә:

- XXJниң тәшкіллиниши, 50—60-жж. Хитай, Мао Цзедун вапат болғандын кейинки Хитай;
- Хитай ихтисадий ислаһатлар жиллирида, “хитайлық алайнидиккә егө” социализм қуруш;
- 90-жж. иккинчи йеримидики Хитай тоғрилиқ билимиз.

Тираж сөздөр:

ХХJниң қурулуши, Мао Цзедун, Дэн Сяопин, ихтисадий ислаһат, студентлар намайиши, Гонконг вә Макаониң қайтурулуши, “хитайлық алайнидилеккә егө” социализм қуруш

Хитай Хәлиқ жиғини имарити. Бежин. 1958—1959-жж.

ХХЖниң тәшкиллиниши. 50—60-жж. Хитай. 1-октябрьда Бежинда Хитай Хәлиқ Жұмһурийти (ХХЖ) рәсмий түрдө жақаланды. Мәркизий Хәлиқ һөкүмити қурулуп, унинға әлдики һакимийэт рәсмий тапшшуруп берилди.

Мао Цзедун өз нутқида пухралар уруши аяқлашқандын кейинки Хитайни тәрәққий әткүзүшниң өзигे хас йоллирини тәқитлиди. Новәт күткүзмәйдіған вәзипә сүпитетідә бу йолдики өзиге хас характерға егө “йеңи демократия” куруш мәхсити ейтилди. Партияның асасий вәзиписи Хитайни ишләп чиқириши күчлүк риважланған державиға айландуруш, жәмийэттиki ишчи күчиниң һәл қилғучи орнини бәлгүләш дәп көрсөтти.

1954-ж. қобул қилинған Конституция дәләтниң социалистик характерини юридик жәһәттін бәқитти. Алий дәләтлик органларниң қурулмисиға өзгиришләр киргүзүлди. ХХЖ Рәиси лавазими жарий қилинди, һөкүмәт Дәләтлик мәмурый кеңәш дәп атилидиған болди. Алий вакаләтлик орган болуп — Пүткүлхитайлиқ хәлиқ вәкиллириниң жиғини бәлгүләнді (ПХВЖ). Барлық басқұчлардыки реал һакимийэт компартия қурулмилириниң илкідә болди.

Хитай Хәлиқ Жұмһурийти (ХХЖ) қурулғандын кейин социалистик қурулушни тәрәққий әткүзүш жәрияни башланди. Аграрлик

ислаһат вә деҳанларни кооперативлаштуруш ишлири жүргүзүлди. Арилаш ихтисат бәрпа қилинди: қисмән национализацияләш (дөләт илкигә елиш) дөләтлик секторни тәшкил қилди вә у хусусий тиҗарәтчилик билән қатар можут болди. Бирақ 1958-ж. башлап “choң сәкрәш” дәп аталған кәсқин бурулуш башланди. ХКПниң асасий йөнилиши тәрәққиятни иштиклитиш вә тез арида коммунистик жәмийәтни қуруштын ибарат болди. Индустряләштүрүш жиддий чапсанлитилди, пүткүл ишләп чиқиришни жәмийәтләштүрүп, хәлиқ паравәнлигини тәхсимләшни тәңләштүрүвәтти. Хитай рәhbәрлиги өмәлиятта ихтисатни тәрәққий әткүзүшни чапсанлитишқа тиришип, үч жил ичидә әлдә коммунистик жәмийәтниң асасини селишқа киришти. Һәтта һәққанийәткә йеқин кәлмәйдіған ихтисадий тәрәққият сүръәтлири бәлгүләнди.

ХКП МК Рәиси Мао Цзедун дуниявий инқилапниң жүрүшини чапсанлитишни, шуның үчүн компартия һәл қилғучи қәдәмләрни ташлиши керәк дәп тапшурди. Бирақ шу мәхсөттө қобул қилинған choң сәкрәш плани вәйранчилиққа, санаәт вә йеза егилеги кәсқин қисқирашқа учриди. Пүткүл әл ачарчилиқ гирвигигә тақалди. Мао Цзедун партияниң өз ичидин чиққан өктичи-оппозициягә дуч болди. Шунинға мунасивәтлик Мао оппозиция билән күришиш үчүн “мәдәний инқилап” аталмиш кампанияни башлиди. Мошу кампания беришида Мао вә униң тәрәпадарлири партия кадрлирини тәқипләшкә киришиду. Партия кадрлирини паш қилиш кампаниясигә техи сәясий жәһәттин пишип-йетилмigен яшларни ғәрәзлик билән пайдиланди. “Улук баққучыға” чәксиз садиқлиқ билдүргөн яшлар топи — “хунвейбинчилар” бу кампаниягә бешичила киришип кәтти.

Мао Цзедун вапат болғандын кейинки Хитай. 1976-ж. 9-сентябрьда 83 яшқа қариған вақтида Бежинда ХКП МК Рәиси Мао Цзедун вапат болди. Униң вапати билән Хитайниң назирқи заман тарихиниң тулаш бир тарихий дәври аяқлашти. Мао өзидин кейин чонқур боһранлиқ әһвалдикі Хитайни қалдуруп кәтти. Рәсмий мәлumatлар бойичә әлдә 20 миллион адәм толук ишсизлар қатарида. 8 миллион адәм “иш издигүчиләр” қатарида вә 100 миллион адәм ачарчилиқ әһвалда болди. Асасий йемәк-ичмәк вә мәиший истимал товарлириниң көпчилиги карточка бойичә берилди. Йемәк-ичмәк мәһсулатлирини йетилдүрүш вә өң зөрүр мәиший буюмларни ишләп чиқиришниң өсүми аһали саниниң өсүшидин хелә төвән болди, бу — ихтисадий әһвални техиму кәсқинләштүрди. Мао Цзедунниң вапатидин кейин һакимийәт үчүн күрәш кәсқинләшти, әлдә пухралар урушиниң башлиниш ховупи күчәйди. Һакимийәт үчүн күрәштә “мәдәний инқилап” жиллирида тәқипкә учриған Дән

Дэн Сяопин

Сяопин йетәкчилигиди һакимийәт вәкиллири бесимлиққа егө болди.

Хитай ихтисадий ислаһатлар жиллирида. 1977-ж. язда өткөн ХКП XI съезида Дэн Сяопин партия вә дөләттиki рәhbәрликкә қайтип көлди. Униң толук назаритигә пәйдин-пәй йеңи әһвалда дөләт наятида муһим роль атқурушқа башлиған армияму көчти. ХКП йеңи рәhbәрлигинин программилик паалийити ислаһатларни жүргүзүш болди.

ХХЖда кәң миқияслиқ ихтисадий ислаһатларни жүргүзүш тоғрилиқ рәсмий қарап Дэн Сяопинни тәшәббуси билән 1978-ж. декабрьда ХКП МК үчинчи Пленумида қобул қилинди.

Мао Цзедунниң сәяситиниң хата болғанлиғи ейтилди, “чоң сәкрәш”, “ихтисадий рәтләш” кампаниялири әлгә наһайити зор зәрдап әкәлгөн чариләр болғанлиғи етирап қилинди. Бундин кейин арилаш ихтисатни бәрпа қилишқа йүзләнди, базар механизмлирини пайдилиниш, чәт әл капиталини жәлип қилиш мәсилилири қараштурулди. Һакимийәт вәкиллириниң бәзилири “хитайлиқ социализм” қуrimиз десә, иккинчи топ “хитайлиқ алаһидиликкә егө капитализм” қурушни усунди.

Ислаһатлар жүргүзүш вақтида муһим паалийәт коммуниларни тақитиши, йезилардикі кооперативлик қурулмиларни йоқитиши, аиләвий болавелишни тәшкилләш болди. Санаёттә мәиший техникини ишләп чиқиришта бесим әһмийәт берилди. Буниң үчүн санаётни қурулмилиқ өзгәртиш әмәлгә ашурулди. Шундақ қилип, йеза егилиги аналини йемәк-ичмәк билән тәминләш вәзиписини һәл қылса санаёт аналиниң мәиший товарларға болған етияжини қанаэтләндүрүш вәзиписини өз зиммисигә алди. Кичик тиҗарәт рәғбәтләндүрүлди: деханлар өзидин ешиңған мәһсулатларни базарда әркин каталайдиған болди. Деңиз яқисидики шәһәрләрдә әркин яки имтиязлық тиҗарәтчилик зонилири ечилди.

Көп узимай жүргүзүлгөн ихтисадий чариләр өзиниң дәсләпки йемишини бәрди. Алтинчи бәш жиллик вақтида (1981—1985) санаёт ишләп чиқиришиниң өсүш суръити жилсайин оттура һесап билән 11%-ка өсүп турди. Шәһәр вә йеза аналисиниң дарамити 80-жж. икки һәссә өсти, бирақ башқа әлләр билән селиштурғанда бу дарамәт мөлчәри техничила төвән еди. 80-жж. оттурисиға қәдәр йеза егилик мәһсулатлирини ишләп чиқириш суръити төвәнлиди, баналар өсүшкә башлиди, инфляция күчәйди. Хитай жәмийитидә

демократиялық жәриялар овж елип, социализмниң сәясий системини либераллаштурушни тәләп қилишлар башланди. Мошундақ əhвалда 1987-ж. күздә ХКП XIII съези болуп, унинде XXЖ да социализм қурушниң дәслөпки басқучиниң нәзәрийәси қобул қилинди. Мошу концепциягә мувапик, Хитайда социализм қуруш үч басқучтин өтүшкә тегиши болди. 1990-жилғиче миллий умумий мәһсулат 1980-ж. билән селиштурғанда 2 һәссигә өсүшкә тегиши болди. Хитай хәлқи болса асасий йемәк-ичмәк мәһсулатлири вә кийим-кечәкләр билән карточкисиз тәминлинишкә тегиши болди. Иккинчи он жилликта, йәни 2000-жилғиче миллий умумий мәһсулат 1990-ж. билән селиштурғанда йәнә 2 һәссигә өсүшкә тегиши болди, ахали “оттура наят кәчүруш” дәриҗисигә йетишкә тегиши болди. Ахирқи басқуч, йәни әң үзак муддәтни өз ичигә алидиган дәвир 2049-ж. аяқлишиду (йәни XXЖ ниң 100 жиллиғида) вә у Хитайни дуниявий өлчәмләр бойиче оттура тәрәккүй әткән әлләр қатариға йәткүзиду дәп планланди.

Іәр налда Хитайда һелиғиче дәләтлик сектор бесимлиққа егә болуп, мәмурый-буйруқваз система базар мунасивәтлириниң толук қанат йейишиға тосалғы болмақта еди. Исланатлар жиддий дәләтлик назарәт астида жүргүзүлди. Адәмләргә дәләтниң үстәмлиги Хитайниң көп әсирләрдин буян давамлишип келиватқан әнъәнивий һәрикити болуп һесаплиниду. Хитай еғир йемәк-ичмәк, демографиялық, экологиялық, ресурслуқ боһранларни бешидин өткүзүшди. 1988—1989-жж. Хитайда бир қатар муһим ғулғулилар йүз бәрди. Болупму студентлар баш көтирип, у бирнәччә шәһәрләрдә һакимийәт билән очуқ тоқунушқа әкәлди. Миңлиған студентлар намайиши демократияни тәләп қилип, наразилиқ билдүрди, һакимийәт уларни рәһимсиз бесип ташлиди, йүзлигән студентлар етилди, нәччә миңи яриланди. Хитай һакимийити жәмийәткә мәйли ихтисадий жәһәттин болсун, мәйли сәясий жәһәтин болсун назарәт қилишни ажызлитишин қаттиқ чөчүйду. Ижтимаий зиддийәтләр әнди шәһәрләрдин йезиларға авушушқа башлайду, чүнки йезидики ижтимаий əhвал тамамән начарлап кәткән еди.

Рәсмий тәрғибат чарилиридә XXЖ асасини салғучи сұпитидә Мао Цзедунниң өмгиги аләнидә тәрғип қилиніп, Дән Сяопинни ихтисадий исланатларниң баш идеологи, Цзян Цзэминни (1989—2003-жж. XXЖ Рәиси хизметини атқурған) хитай жәмийитиниң “хитайлық аләнидиліккә егә” социализмни қуруш дәвриниң барлық яхши ишлирини ишәшлик алға йетәклигүчи дәп тәрипләнди.

1992-жж. башлап егилик исланатлар өзиниң йеңи тәрәккият басқучиға қәдәм ташлиди, йәни ихтисадий тәрәккиятни тезлитиши,

choңқурлитаң, пүткүл ихтисадий сәясәтни идеологиядін айриш вә пәйдин-пәй планлиқ рөтлөштин базар мұнасивәтлиригә өтүш басқучиға қәдәм ташлиди. Әгәр 80-ж. дәләтлик сектор санаёт мәһсулатиниң 80%-ни бәрсө, 90-жж. бешіда униң йериминила ишләп чиқарди. Тиҗарәтчилик паалийәткә әмәлдарларниң уруктуқанлири арилишишқа башлиди. Бу ислаһатниң алға бесишини “жуқуридин” мұстәһкемләшкә ярдәмләшти.

Хитайниң ихтисадий тәрәкқиятидики мұваппәқийәтләр көп әһвалда конфуцийлик әнъәниләр билән (әмгәк мәдәнийити, әмгәк һәкқини төләш вә әмгәк қилишқа рәғбәтләндүрүш, дарамәтниң пәкәт әмгәк билән келидиганлигини вә адәмләр һәр дайим өзини мукәммәлләштүрүп туруши лазимлиғи охшаш қаидиләр) мұнасивәтлик еникланди. Хитайдыки қайта қурушлар әлни қийинчиликтин қутулдуриған бирдин бир йол болди.

Бирақ йеңи қийинчилиқтар пәйда болушқа башлиди, Уларниң әң мұними – базар хусусий мұлұқчилик мұнасивәтләрниң тәрәкқияти әлдә һөкүмранлиқ қиливатқан аавторитарлиқ вә мәмурый-буйруқ-вазлиқ түрлири билән миллиардтин ешишқа башлиған аналиниң өсүми билән уйғун кәлмиди.

90-жж. иккінчи йеримииди Хитай. XXЖ дүниявий ихтисадий тәрәкқиятта алдинки қатарға чиқишиңқа башлиди. Ташқи қәризининң наһайити көплигигә қаримастин, Хитайниң уни көп созмайла нәк вақтида йепишқа мүмкінчилиги болди вә униң долларлық валюта еһтияты топланди. Һәр һалда жән бешиға чаққандыки кириими

XXЖ пайтәхти — Бежин

1 миллиард 200 миллион адәмдин ашқан аһалиға жилиға бир адәмгә наһайити төвән мөлчәрдә болди.

Хитай бәзи тәвәлириниң тәрәкқияти һәрхил, һәтта бәзи әллириниң тәрәкқият сүръити төвән, униң сөвәвини ихтисатниң дәләтлик секториниң утумсизлиғи билән чүшәндүрүшкә болиду. XXЖК наятыниң әң муһим пәйтлириниң бири Гонконг вә Макаониң, йәни әлниң жәнубида орунлашқан икки жирик ишләп чиқириш мәркизиниң һәмдә муһим стратегиялык плацдармларниң қайта қошулуши болди. Йеқин келәчектә бу тәвәләрниң базар ихтисади системисиниң Хитай ихтисадиға ейтарлық жирик муваппәқийәтләр өкелиши сөзсиз.

Ташқи сәясий йөнилиштә Хитай жирик тәвәлик держава сұпитидә мустәқил һәрикәт қилишқа интилиду вә у келәчектә көп қутуплук аләмдики күчләрниң бир мәркизи сұпитидә болушқа тиришмақта. Хитайниниң бу йөнилишини Россия, Қазақстан в.б. тәвәлик һәм хошна әлләр қоллаш билдүрсө, АҚШ вә униң йеқин иттипақдашлири униңға наһайити һошиярлық билән, һәтта ховуплинип қарайду.

Узақ вақиттин буян XXЖК ташқи сәяясити йөнилишиниң асасиға миллий дәләтлик мәнпийәтләргө бесимлиқ берилип, стратегиялык шериклирини таллашта улар билән идеологиялық йекинлиғи жәһәттин қарап, көңүл бөлиду.

80-жж. оттурисидин буян хитайлық һакимийәт вәкиллири аләмниң көп қутуплук концепциясини қараштурор, Хитай шуниңға бағлиқ Азиядикила әмәс, шундақла аләмдики өзигө тәәллук орнини егәлләшкә, йеңи “күчләр мәркизиниң бири” сұпитидә өзини көрситишкә интилмақта.

Билимиңитәкшүр

1. Хитайни 1946—1949-жж. пухралар урушидики ғалибийәткә йәткүзгөн қандақ амиллар?
2. ХХЖК қачан жақаланды?
3. “Чоң сәкрәш” вә “мәдәний инқилап” сәясәтлиригө тәриплімә беріндер?
4. 70—80-жж. Хитайдың ижтимаий-ихтисадий исланатларниң мәниити қандақ еди?
5. 1988—1989-жж. Хитайда болуп өткөн студентларниң аммивий көтирилиш-намайышлири қандақ тәләппәрни қойди?
6. “Хитайлық аләнидилігі бар” социализмниң мәниитини чүшәндүрүп беріндер.

§ 22. ҺИНДСТАНИЦ МУСТӘҚИЛ ТӘРӘҚҚИЙ ЕТИШИ: МУАММИЛАР ВӘ ҢӘЛ ҚИЛИШ ЙОЛЛИРИ

Будәристә:

- Һиндстанниң Жүмһурийәт болуп жақалиниши;
- Кәшмир мәсилеси;
- ташқы сәясәт мәсилелери вә Һиндстанда ядролук қурал ишләп чиқириш муаммалири ;
- Һиндстанниң мустәқиллик жиллирида ижтимаий-ихтисадий тәрәққияттиki муваппәккүйәтлирини қараштуримиз.

Тирәк сөзләр:

Һиндстандики Тәсис (конституциялық) жиғини, парламентлик демократиялық система, Һиндстанни модернизацияләш жәрияни, ҺМК, Кәшмир мәсилеси

Һиндстанниң Жүмһурийәт болуп жақалиниши. 1949-ж. Һиндстандики Тәсис жиғини (конституциялық) йеңи Конституция қобул қилип, у 1950-ж. 26-январьда күчигә кирди. Мана шу күн әлдә *Жүмһурийәт күни* дәп бәлгүләнди. Конституция Һиндстан Жүмһурийитини жақалиди. Штатларниң қанун чиқириш жиғиниға өткүзүлгөн умумға бирдәк парламентлик сайлам Һинд миллий конгрессиға ғәлибә елип кәлди. Тунҗа һөкүмәтни Джавахарлал Неру башқурди, униндин кейин униң қизи Индира Ганди, андин униң оғли Раджив Гандилар башқурди.

Конституциягә мувапик, Һинд Иттипақи демократизм вә зайирлаштуруш принциплириға асасланған мустәқил парламентлик жүмһурийәт дәп жақаланди. Конституциядә муһим буржуазиялык-демократиялық әркинликләр бәқитилип, миллий, ирқий, кастилиқ яки диний ишәнч-етиқатлириға бағлиқ камситишларни жиддий мәнъий қилди.

Хусусий мұлуккә нұқсан көлтүрүш мәнъий қилинип, 31-маддидада хусусий мұлукни жәмийәтлик мәхсөт үчүн қанун арқи-лиқ елиш яки униң орниға ахча төләшни мәнъий қилидиган қанун тәстиқләнди.

Һинд иттипақиниң асасий қануни сүпидидә 1950-ж. Конституцияниң қобул қилиниши мустәқил Һиндстанниң жүмһурийәт сүпидидә тәрәққиятидики йеңи басқучни башлап бәрди.

Йеңи һөкүмәтниң наһайити муһим ислаһатлириниң дәсләпкиси аграрлиқ мәсилеләрни ңәл қилиш болди. Өткән әсирдә қурулған дәллал-зиминдарлар системиси йоқитилди. Йәр уни пәрвиш қилидиган деҳанларға берилдиган болди. Һиндстан йемәк-ичмәк тапчиллиғиға бағлиқ қийинчиликлар билән өзи шуғуллининша башлиди, бирак та бүгүнки күнгічә униң турғунлириниң көп қисми тоюп тамақлиналмайду, һәтта бәзилири ачарчилиқ азavinи баштın өткүзмәктә.

Һиндстан капиталистик йол бойиче тәрәкқий әтмәктә. Арилаш ихтисат күчлүк дөләтлик сектор билән биллә базар мұнасивәтлиригә асаслинип, чәт әл капиталини жәлип қилишқа қатнашмақта. Дөләт сәясити дөләтлик секторни асасий саһаларда қоллашқа қаритилмақта, йәни металлургия, химия, ядролук энергетика, егиликниң барлық саһалирида вә тиҗарәтчиликни қоллаш һәм ишләп чиқиришниң кәлгүси тәрәкқий әткүчи саһалириға транс-миллий корпорацияләрниң чәт әллик капиталини жәлип қилиш болмақта. Дөләтлик сектор умумий миллий мәһсулатни пәкәт 20%-ни тәшкил қилиду. Һиндстан өзиниң сәясий тәрәкқиятида британлық парламентлик-демократиялық системиниң тәжрибисигә вә мустәмлиқ һакимийәт вактидики һиндлик жәмийәтниң һөкүмран даирилириниң топлиған тәжрибисигә таянди. Һакимийәтни европилиқ стандартларға мувапиқ тәхсиләш принциплири сақланды. Сәясий жәриян сәясий партияләрниң риқабәтчилиги вә сайлам компанияси вактидики көп партиялик әһвалға асаслиниду. Инглиз тили умумий һиндстанлық тил болуп һесаплиниду, чүнки әлниң көп милләтликлиги вә әлдики көп тиллиқниң әһвали шуницға әкәлмәктә.

Мустәқиллик алғандын кейинки Һиндстанниң модернизациялық жәрияни капиталистик тәрәкқиятқа толуқ мувапиқ кәлди. Һәр налда Һиндстанда өзигे хас мәсилиләрму йетип ашиду. Уларниң арисидиқи әң сәзгүр мәсилилири — миллий-диний аразлиқ, йәни һинд-мусулмандық тоқунушлар, сикхларниң сәясий автономия үчүн һәрикити, жәнуптики тамилларниң сепаратистлик һәрикәтлири в.б. Гәрчә Кастилик әһвалиға қаримастын барлық адәмләр баравәр дәп жақаланғини билән, кастилик система муаммаси техничес өзгәрмәй кәлмәктә.

Шәриқниң көплигән башқа әллиридин Һиндстанниң айримчилиғи у өтмүш әнъәнилиригә жиадий риайә қилиду. Һиндстан һазирғичә идеялық төзүмлүк, күч көрсөтмәслик, плюрализм охшаш әнъәниләрни сақлиған налда, йеңи әнъәниләр вә парламентлик демократия системисиниму биллә риважландурмақта. Әлдә жирик тоқунушлар вә экстремизмниң йоқлигини шу арқылы чүшәндүрүшкә болиду.

Һиндстан мустәқиллик жиллирида парламентлик демократия системиси яхши шәкилләнгән Шәриқниң бирдин бир ели болуп һесаплиниду. Конституциядә һакимийәтни бөлүшүш, демократиялық һоқуқлар вә пухраларниң әркинлиги қанун арқылык бәлгүләнди. Мәмурый исланатлар әтрапидиқи күрәшләр вә бир ортақ тил жәрий қилиш мәсилиси Һиндстанда сәясий характерға егә болуп, у наһайити өткүр әһвалда жүрди. Шуницға қаримости, әл көплигән хәлиқләр, тиллар, динлар вә мәдәнийәтләр қатар яшаватқан федeração болуп һесаплиниду.

Мустәқилликниң дәсләпки жиллиридин башлап Һиндстанда көплигөн сәясий партияләр пәйда болди. Уларниң көпчиліги диний характердики партияләр, улар аһалиниң мәлум бир топиға тайинип қурулды вә мажоритарлық система шараптида бираз вақитқичә ҺМКға қарши туралмиди.

Мажоритарлық (majority — көпчилік) система – бир қатар әлләрдә мәркизий вә йәрлик вакаләтлик органларга, президент сайлыми вақтида аваз бериш нәтижилирини ениқлаш үчүн қоллинилиду. Бу – аваз бериш вақтида сайлигучиларниң көпчилік авазини топлиган намзатни сайлалайдиган аваз бериш системиси.

ҺМК әлни мустәқилликкә өкәлгөн партия сүпитидә Һиндстанниң сәясий наятида йетәкчи орунға егө болди. Пәкәт 50-жж. ахириға қәдәр униң сәясий принциплири бир қәдәр ажыллашқа баштайту, партия ичидә өз ара аразлиқлар овж алиду. 60-жж. бешида ҺМК ичидә оңчи даһиларниң бирләшмиси сүпитидә Синдикат қурулиду вә у партия аппаратида топлиниду. 80-жж. башлап ҺМК һөкүмити ихтисадий тәрәққият йөнилишини кәсқин өзгәртип, базар ислаһатлириға йүзлиниду. Бу ислаһатлар 1991-жилиму давамлишиду. Нәтижидә Һиндстан ихтисадий муваппәқийәтләргә қол йәткүзиду.

80-жж. сәясий кәсқинликләрниң болушыға қаримастин, ҺМК өзиниң сәясий һакимийтини сақлап қалди. Бирақ 1989-ж. парламентлик сайламда йецилип, партия оппозициягә кетишкә мәжбур болди.

Кәшмирниң һәл қилинмиған мәсилиси. Кәшмир вилайити та назирғичә Һиндстан вә Пакстан арисидики талаш мәсилә болмақта. Униң сәвәви – у йәрдики аһалиниң көпчиліги ислам диниге етикат қилиду, бирақ у йәрниң һөкүмран индуси князьликниң мустәқиллигини сақлашни халайду. Нәтижидә аһали автократиялық һөкүмранлыққа қарши баш көтириду. Кейинәрәк Кәшмиргә пакстанлик қураллық қисимлар бесип кириду. Князь Деһлиға қечип кетиду вә Һиндстанға һәrbий қоллаш бәдилігә Кәшмирни униң тәркивигә қошувелишни тәклип қилиду. Һиндстанниң генерал-губернатори Маунбеттен бу қаарни қоллайдығанлиғини билдүриду. Бирақ кейинәрәк Кәшмирдә референдум өткүзүшни тәләп қилиду. Чүнки Һиндстанға яки Пакстанға қошулидиғанлиғини аһали өзи һәл қилишқа тегиш дәйду. Бирақ плебисцит (референдум) шу петичә өтмәй қалди.

Нәтижидә Һиндстан вә Пакстанниң Кәшмирдики турақлық һәrbий қисимлири елан қилинмиған урушқа жәлип қилинди. БДТниң арилишиши билән 1949-ж. вақитлық келишимгә келиду. Икки ариниң

оттурисидики сизиқ-линия өмәлиятта чегара сизиғи болуп қалди, бирақ буни һәр икки тәрәп назирғичә етирап қылмай кәлмәктә.

Шуниң ақиветидин Қәшмир бирнәччә қетим Һинд-Пакстан урушлириға сәвәпчи болмақта. Һиндстан вә Пакстан арисидики қанлиқ қирғинларниң бири Бангладешниң мұстәқиллиги йолидики күрәш беришида йұз бәрди.

Британлиқ Һиндстанниң бөлүнүши ақиветидин йұз бәрген сәлбий надисиләрниң бири сұпитидә эксперталар тәвәдикі террористлик паалиқниң өсүшини вә Һиндстан, Пакстанниң күчәп қураллинишқа киришишини тәқитләйду.

Һиндстандикі ташқи сәясәт принципири вә ядролук қурални ишләп чиқириш муаммилири. Ташқи сәясәттиki бетәрәпликниң асасий мәхсити “соғ мұнасивәтләр уруши” кәскинлигидин жирақ болуш еди. Униңға жиддий өмәл қилиш Дж. Неру вақтида муваппәқ болди. Бирақ 60-жж. бешида Һиндстанға бетәрәплик принципи әл бехәтәрлигини тәмиләләмdu деген гуман пәйда болди. 80-жж. башлаپ Һиндстанниң ташқи сәясити қайтидин мұстәқил болушқа башлиди; у Россия билән яхши мұнасивәт орнитип, шундақла АҚШ, Евроиттипақ, Япония вә Хитай билән өз ара мұнасивәтләрни риважландурушқа интилди. Ахирқи он жилликларда Һиндстан Жәнубий Азия әллири билән өз ара мұнасивәтләрни яхшилашқа алғандың көңүл бөлмәктә. Нәтижидә у барлық әлләр билән, пәкәт Пакстанниңесаплимиғанда, яхши мұнасивәтләрни орнитишқа муваппәқ болалиди. Пәкәт Пакстанла Һиндстанниң хәлиқарданың сәннидики асасий риқабетчиси болмақта.

Һиндстанниң ташқи сәясәттиki бесим йөнилиши мудапийә вә бехәтәрлик мәсилиси болуп қалмақта. Һиндстан һөкүмити аләмниң ядролук қуралсиз течлик йолда тәрәккүй етишини қоллайдығанлиғини дайим тәқитләп келиватқанлиғиға қаримастин, назирқи хәлиқара вәзийәттә әл амалсиздин ядролук программисини ишләп чиқиши мәжбур дәп билдүриду.

Нәқиқәтәнму, өз вақтида Дж. Неру: “Әл ядролук қуралға хуштар әмәс вә уни ишләп чиқармайду”, — дәп жиддий билдүрүш елан қилған еди. Расть, Ядролук қурални тарқатмаслик тоғрилик шәртнамә имзалағанда, һинд һөкүмити униңға қошулуштын баш тартиду.

И. Ганди бирнәччә қетим Һиндстанниң бу мәвқәсими чүшәндүрүп, бу шәртнаминың камситиши характерға егә екәнлигини испатлашқа тиришиду. Шәртнамә ядролук қурали бар әлләргө уни артуқ мөлчәрдә

Индира Ганди

ишиләп чиқиришқа мүмкінчилік бериду, бирак башқа әлләргә болса уни һөтта течлиқ мәхсүттә пайдилиниш үчүн ядролук энергия ишиләп чиқириш үчүн тәжрибә өткүзүшигиму рухсат бәрмәйду. Һиндстан 50-жж. оттурисидин шу мәхсүттә синақ өткүзүшкә башлиған еди.

60-жж. оттурисида Хитайда ядролук қурални синақтын өткүзүш Деһлини алайыдә хаватир қилди. Шунинә билән биллә 70-жж. оттурисидин башланған Хитай вә Пакстан арисидики мұнасивәтләрниң яхшилиниши, Пакстанниң ядролук программисини ясишиму алайыдә дикқәт ағдурушни тәләп қилди. Һәр һалда Һинд һөкүмити илгәрки мәвқәсидин қайтмиди. 1988-ж. Һиндстан қуралсизлиниш бойичә программисини елан қилип, 2010-жилғичә ядролук қуралниң барлық түрлирини йоқитиш тоғрилик билдүрди.

Вәзийәт 90-жж. өзгиришкә башлайду. 1998-ж. 11—13-май арилиғида Һиндстан бир қатар йәр асти ядролук синақлирини өткүзиду. Һиндстан премьеериниң билдүрүшичә, әлниң мундақ қәдәмгә беришиға Хитай вә Пакстан тәрипидин туғулған ховупни һис қалғанлиқтын пәйда болған. Шунинә билән биллә жүмһурийәт рәһбири әлниң аләмдикі ядролук аммивий қуралсизлиниш программисини яқладығанлиғини тәқитләп, униң муқум өмәлгә ашидиган күнини күтидіғанлиғини билдүрди. Һазирқи вақитта Һиндстан вә Пакстан ядролук қуралға егә дәләтләр. 1998-ж. Пакстан ядролук державилар клубиниң қатнашқучилири қатариға рәсмий түрдә кирди.

Пакстан 1998-жилдин башлап рәсмий түрдә ядролук қуралға егә әлләр клубиға өза болди

Һиндстанниң мустәқиллик жиллиридики ижтимай-ихти-садиј тәрәкқияттиki муваппәкiiйәтлири. Шуниң билән Һиндстан мустәқиллик жиллирида ижтимай-ихтисадиј тәрәкқиятида жирик муваппәкiiйәтләргө қол йәткүзди. У санаәт ишләп чиқиришиниң көләми жәһәттин аләмдики 10 дөләтниң қатариға кирип, космос вә ядролук тәтқиқатларни қошқанда, наһайити қувәтлик илмий-техникилық иқтидарни бәрпа қылди, салаһийәтлик илмий кадрларни, мутәхәссисләрни, инженерлар вә ишчиларни тәйярлиди. Дөләтлик рәтләшниң жуқури дәриjисигә қаримастин, әлдикі хусусий мұлұқ сектори ихтисатниң наһайити муһим саһаси болмақта. Ашлик жиғиш үч hәссигө өсти (1995-ж. Һиндстан буғдай ишләп чиқириш бойичә дунияда 2-орунға чиқти; у АҚШтин озуп, йетәкчи орунни пәкәт Хитайға қалдурди). Шәhәр вә йезиларда күчлүк оттура синип шәкилләнди. Жирик дөләтлик сектори бар арилаш ихтисат баричә тәрәкқий әткән инфрақурулмини шәкилләндүрди. Һиндстанниң көплигөн әлләр вә аләмниң hәрхил тәвәлири билән сода-ихтисадиј, илмий-техникилық мұнасивәтлири кәңәймәктә. Адәмләрниң оттура яшаш дәриjиси мустәмлике жиллири билән селиштурғанда икки hәссә өсүп, саватлиқ дәриjисиму өсти. Бу муваппәкiiйәтләргө қаримастин, әлниң тәрәкқият мәсилилири техитолук hәл қилинмиди. Эң жиддий мәсилә — жилсайин өсүватқан ташқи қәриз мөлчәри болмақта; ахалиниң йерими техичә саватсиз, тәвәнки кастидикиләрниң hoқуқлири етирап қилинмайду, ишсизлиқ, жиддий ижтимай зиддийәтләр, hәл қилинмиған аграрлиқ мәсилиләр (көплигөн деханлар та hазирғичә йәргө егө болалмиди яки йериниң көләми йәткүлүксиз) техичила можут. Шундақ қилип, Һиндстан hәкүмити hазирқи можут сәясий вә ижтимай күчләрниң өз ара нисбити шарайтида жуқурида аталған мәсилиләрни hәл қилиш үчүн мувапиқ тәdbирләрни көрүшкә тегиши болмақта.

Һиндстан алдида hәрхил характердики жиддий объективлик мұаммилар турмақта, бирақ у келәчәккә үмүт билән қараши давамлаштурмақта: уларни hәл қилишқа тиришмақта яки можут болушниң үеци шарайтириға маслашмақта. XXI ә. Һиндстан дуниявий егиликкә толук интеграциялишип, хәлиқара hәмдостлукниң мұнасип әзаси болушни көздә тутмақта.

Һиндстанниң ядролук қурали

Билимнің нитекшүр

1. 1950-ж. Һинд Конституцияси тоғрилиқ еткіп берінділар. Униң қандақ алайында тәрәплири бар?
2. Һиндстан ташқы сәясеттө қандақ принциптарни қоллиниду?
3. Һиндстан вә Пакстан арисида қандақ һәл қилинмиған мәсилелер бар?
4. Қандақ шараптілар Һиндстанни ядролуқ қурал ясашқа мәжбурлиди?
5. Мұстәқиллік жиллиридики Һиндстанниң ижтимаий-иҳтисадий тәрәққияти тоғрилиқ еткіп берінділар.

§ 23. XX ӘСИРНИҢ ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ КЕМАЛИЗМ ЭВОЛЮЦИЯСИ

Будәристе:

- Түркійенің уруштын кейинки тәрәққият өһвали;
- Кемал Ататүркниң үолини президент И. Иненүниң давамлаштуруши, Түркійдә исламлық кәйпиятниң жаңлиниши,
- Иккінчи сәсий жумһурийәт: сәсий либерализация вақты (1960—1980-жж.), Үчинчи жумһурийәт. Ихтисадий либерализацияға үенилиш елиш;
- XX ә. ахидиқи Түркійенің ижтимаий-иҳтисадий тәрәққиятидин хөвөрдар болумиз.

Президент И. Иненүниң Кемал Ататүркниң үолини давамлаштуруши. Кемалчи инқилап вә XX ә. 20 — 30-жж. жүргүзүлгөн исланатлар тизмиси Түркійдә зайирлик дәләтниң асасини салди. Дин дәләттин бөлүнди, шәриәт сотлири вә мәктәп-мәдри силәр йепилди, аялларниң һоқуқи әрләрниң һоқуқи билән тәңләштурұлди. Түркійә европилиқ календарь бойичә яшашқа башлиди. Европичә кийинишикә мәжбурланды, көп аял елиш мәнъий қилинди, пухралиқ некалишиш шәкилләнди. Шу вақиттиki муһим үецилиқтарниң бири түркләрниң саватсизлиқни үоқитишиң ярдими болған латин елипбәсигә көчүши болди. Мәктәпләр ечилип, мәхсус оттура вә алий оқуш орунлири тәшкилләнди. Ихтисадий саһадиқи исланатлар дәләткә илгири түркләр әнъәнә бойичә иш ишләштин ваз кечидиған тиҗарий-кәспий саһаларни (сада вә йол қурулуши) тәшкилләшкә асас болуп, йол ачти.

Мустафа Кемал Ататүркниң исланатлири арқисида Түркійә Иккінчи дуниявий уруш нарписида зайирлик дәләткә айлинип, ғәриплик қәдрийәтләргә қарап йүзлинишкә башлиди. Ататүрк вапат болғандын кейин, униң избасари болуп Мустафа Кемалниң дости һәмдә сәпдиши *Исмет Иненү* һакимийәткә кәлди. И. Иненү зайдирлик қурулмиларни тәрәққий әткүзүшкә қаритилған бурунқи тәрәққият үолини давамлаштурғучи болди, европилиқ үецилиқтарни жарий қилиш вә ихтисатқа һәм

адәмләр наягиниң барлық саһасиға дәләтлик тәмхорлуқни өмәлгә ашуруш чарилирини жүргүзди. Бирақ, тәкитләш керәкки, әл аналисинаң йеримиға йеқини дегүдәк бу йолни қоллимиди, чүнки уларниң көпчиліги қедимдин келиватқан мусулманлық әнъениләр билән яшашни халиди.

Мустафа Кемал исланатлирини өзиниң зор абройи вә йеңиланған һәрбий күчлиригө тайинип жүргүзгән еди. Исмет Инөнүмү бу йолни давамлаштурди вә әлдә бир партиялық диктатура сақланды. Пәкәтла Хәлиқчи-жүмһурийәтлик партия (ХЖП) паалийәт жүргүзди. Башқа нечқандак паалийәтләргө йол қоюлмиди. Шунинде билән биллә аналисинаң исламға, миллий әнъениләргә дегән қизиқиши күчәйди, болупму йеза турғунылири арисида мундақ кәйпият күчлүк сезилди.

Иккинчи дуниявий уруш вақтида Түркійә аддийла бетәрәплик мәвқәсини жақалиғанлиғи билән, әлдә германлық нийәттики тәсирниң күчи қаттың сезиләтти. 1944-ж. августта Түркійә һәтта Германия билән дипломатиялық мунасивитини үзүшкә барди вә 1945-ж. февральда униңға қарши уруш елан қилди. Шундақ қилип, Түркійә ғалипкарлар тәрипигө қошулуп үлгәрди, һәтта Бирләшкән Дәләтләр Тәшкилатини қурғучиларниң сепигә қошулди.

“Соғ мунасивәтләр уруши” вақтида Түркійә Фәрип тәрәпкә өтти. Фәрип иттипақи билән зичарақ һәмкарлишиш үчүн И. Инөнү 1940-жж. ахирида НАТОға киришкә тиришти. Түркійә Шималий атлантиклиқ әһднамә-иттипаққа 1952-ж. февральда өза болди.

Түрк буржуазияси уруштин кейин тиҗарий тәшәббусириниң мүмкинчиликлирини тосифан, уларниң бейишиға тосалғу болған кемалчә әтатизм сәяситигә қаршилиқ көрситишкә башлиди. Бу туюқтин чиқишиниң йолини издәштүргән И. Инөнү йетәкчилигиди ХЖП рәhbәрлири кемалчи программиларниң мәзмун-мәнийитигә өзгиришләр киргүзүшкә интилиду. Һөкүмәт авторитарлық һакимийәтни юмшитишкә, һакимийәтниң демократиялық асаслирини кәнәйтишкә қаритилған бир қатар тәдбирләрни жүргүзиду.

Шунинде қаримастин, һәрхил сәясий күчләр арисидики күрәш күчийип, исламлық диний груңлар арисидики өктичи-оппозициялык һәрикәтниң пааллиқлиғи өсиду. Һәр налда кемалчи исланатлар билән Түркійәниң демократиялиниши вә ихтисадиниң тәрәккияти ахирки жилларда исламниң тәсирини бир қәдәр пәсәйткәндәк болди.

Тираж сөздәр:

Кемалчи инқилап,
зайирлиқ дәләт,
ислаһатлар, ислам,
Иккинчи жүмһурийәт,
сәясий либерализация,
Үчинчи жүмһурийәт,
ихтисадий либерал-
лаштуруш

Түркійәдіки кемализм

1945-ж. ноябрьда И. Инөнү парламентта нутук сөзләп, дәсләп қетим бир партиялик диктатуридин ваз кечидиғанлиғини билдүрди. 1946-ж. январьда ХЖПдин бөлүнүп чиқкан депутатлар топи Демократиялик партияни (ДП) тәшкىлләйдиганлиғини билдүрди. Униңға Жалал Баяр вә Аднан Мендерес йетәкчилик қилди. ХЖПдин пәрикләнгән һалда — йеңи партия демократия вә пухралиқ әркинликни саклашқа, хусусий мұлұқчилик секторниң тәрәққиятиға кәң йол ечишқа, ихтисатқа чәт әл капиталини паал жәлип қилишқа вәдә бәрди.

Иккинчи дуниявий уруштин кейин түрк һөкүмәтлириниң ихтисадий сәяситиниң йөнилиши дәләтлик ихтисадий паалийәтчанлик билән биллә хусусий мұлұқчилик мұнасивәтләр вә тиражәтчиликни тәрәққий әттүрүшкә қарап йүзләнді. Бу Түркійәниң алға қарап йеңилинип менишиға кәң йол ачты.

Түркійәдә исламий қәйпиятниң жаңлиниши. Демократиялик партия утумлуқ пайдиланды: у дайым лаицизмни әйипләп, ХЖПни “худасизлиғи” үчүн әйиплиди. ДПниң исламниң тәсирини күчәйтиш йолидики барлық иш-һәрикити униң жәмийәттиki аммибаплигини ашурди. 1950-ж. майда у парламентлик сайламда ғәлибә қазанды. Әл Президенти болуп Ж. Баяр, премьер-министр болуп А. Мендерес тайинланды.

Демократиялик партия Түркійәдіки һакимийәт бешида 10 жил болди. Бу жилларда А. Мендерес һөкүмити хусусий мұлұқчилик

секторни тәрәққий өткүзди, фермерлик егиликни мустәһкемлиди. Шунинң билән бир вақитта милләтчилик вә исламий кәйпият күчәйди. Бу һәрбийләрниң Түркийәдике лаицизмниң тәғдиригә хаватирлинишини пәйда қилди. 60-жж. армия һәрбий ағдурушни әмәлгә ашуруп, һәрбийләрдин тәшкилләнгән Миллий Бирлик Комитети (МБК) әлдики һакимийәтни өз қолиға алиду. 1924-ж. Конституция күчидин қалдурулиду, парламент тарқитилип, сәясий партияләрниң паалийити мәнъий қилиниду. Шундақ қилип, Түрк Жүмһурийитиниң биринчи дәври аяқлишиду.

Иккинчи жүмһурийәт: сәясий либераллаштуруш дәври (1960—1980-жж.). 1961-ж. Асасий қанун қобул қилинип, күчигә кириду. Конституциягә мувапик, Түркийә “ижтимаий-ноңкукий дәләт” характеристига егә болиду.

Иккинчи жүмһурийәтниң могут болушиниң муһим аләнидилеги көп партияллык системиниң жарий қилиниши болди. Партия тәшкилатлириниң паалийәтчанлиғи, һакимийәт үчүн күрәшкә йеңи ижтимаий күчләрниң қошулуши түрк жәмийитидики сүръетлик өзгиришләрни көрсөтти. ХЖП охаш кона партияләр билән биллә 1961-ж. кейин қурулған 12 партияму умумий аһалиниң мәнпийитини көзлигүчи сұпитидә әмәс, бәлки әнді пәкәтла өз сайлуғучи-электоратлири үчүнла күрәшкә чүшидиган болди.

Түркийә бу дәвирдә арқыда қалған намрат әл болсиму, ихтисатниң бәзи саһалирида ишләп чиқириш көләмини улғайтти. Жүмлидин, санаәт карханилириниң сани урушқычә жиллар билән селиштурғанда 4 һәссидин көп өсти, ишләп чиқириш көләми 7 һәссидин көп өсти. Дәләтниң вә чәт әл капиталиниң ярдими түпәйли шәхсий фабрика- завод санайти тез тәрәққий етишкә башлиди. Жиғиштуруш-қураштуруш ишләп чиқириши кәң риважланды, уннан зөрүр асасий түгүнләр, агрегатлар, мурәккәп детальлар чәт әлдин әкелинишкә башлиди.

Иккинчи жүмһурийәтниң таллиған йоли мәлум утуқларғому қол йәткүзди, шунинң билән биллә чиқимларму аз болмиди. Бир тәрәптин ихтисатта ейтарлық утуқларға қол йәткүзүлүп, шунинң нәтижисидә Түркийә индустрىялик-аграрлық әлгә айланди. Иккинчи тәрәптин ихтисатта турақлық өсүш сүръитигә қол йәткүзәлмиди, сәясәттә әтатизмни қоллиғучилар билән либерализацияни, шәхсий тәшәббускарлықни кәнәйтишни тәләп қылғучилар арисидики жиддий күрәшни тохтиталмиди. Ахирида, дәсләпки принциплар зиддийити, өз новитидә, ойлаштурулған режиләрниң әмәлгә ешишини астилитип, жәмийәттә наразиликлар пәйда қилип, әл ичидә боһранлық вәзийәт шәкилләнди.

1961-ж. башлап армия Түркійәниң наятида муһим роль атқурушқа башлиди: у анархия ховупи яки сөясий партияләрниң ажизлиғи пәйда болғанда әлдә йүз бериватқан әһвалға жиддий арилишип турди. Шундақ әһвал 1971-ж. марта вә 1980-ж. сентябрьда йүз бәрди. Бу кәмдә һәрбийләр боһранниң алдини елиш үчүн жиддий һәрикәткә өтти. Сулаймен Демирельниң һакимийәт қуруватқан дөлити ғулитилип, парламент тарқитилди, партия вә кәспий иттипақлар паалийити тохтитилди, намайиш өткүзүш вә иш ташлашлар мәнъий қилинди. Һакимийәт толук һалда һәрбийләр тәрипидин шәкилләнгән Миллий бехәтәрлик кеңишигә (МБК) өтти. 80-ж. ағдуруш вақтида ДП йетәкчилири түзгән, бирақ Иккинчи жүмһурийәт жиллири ейтарлық өзгиришләргө учриған тәрәққиятниң қоғлап йәткүчи моделини әмәлгә аашуруштиki сәрип қилинған күчләрниң йәкүнини чиқарғандәк болди.

Үчинчи жүмһурийәт. Ихтисадий либераллаштурушқа йөнилиш. 80-ж. 12-сентябрьдики ағдуруштин кейин һакимийәт кәлгуси үч жилға Миллий бехәтәрлик кеңишигә (МБК) өтти. Һәрбийләрниң алдики муһим мәсилә — йеңи Конституцияни түзүш еди, бу ғайә 1982-ж. әмәлгә ашурулди.

1983-ж. бәлгүләнгән Парламент сайлимиға тиркәлгән 15 партияниң ичидин пәкәт үчила сайламға өвәтилди. Сайлам беришида ғәлибә қазинип, Түркійәниң бүйүк миллий мәжлисидә (ТБММ) көпчилик орунға Вәтән партияси (ВП) егә болуп, униң йетәкчisi Тургут Озал премьер-министр болди. 80-жж. ахириғичә ВП әлниң йетәкчи партияси болди, униң йетәкчisi Т. Озал болса бу жиллар мабайнida ижраий һакимийәт тизгинини тутуп турди. 1990-ж. у президент К. Евренниң орнини алмаштуруп, мошу лавазимда наягиниң ахириғичә (1993-ж.) олтарди.

“Түрк исланатлириниң атиси” Т. Озалниң концепциясиниң асасида ихтисатни либераллаштуруш вә жиддий дөләтлик рәтләштин ваз кечиш несавиға базар мұнасивәтлирини күчәйтиш идеяси елинди. Униң ахирқи мәхсити Түркійәни Европиلىқ ихтисадий һәмкарлиқниң тәң һоқуқлук әзаси қилиш еди. Т. Озалниң планини әмәлгә ашуруш арқилицә Түркійә өзиниң заманивий тарихида умумий ички мәһсулат (УИМ) мөлчәрини өстүрүш сүръитини 8%-қичәй өткүзүп, электр энергияси вә полат ишләп чиқиришни кәсқин өстәрди, автомобилльлар вә мәиший техникиларни чиқириш, кийим-кечәк вә аяқ кийим ишләп чиқириш мөлчәриму өсти. Данлиқ вә техникилиқ зираәтләр, гөш вә сүт ишләп чиқириш аһали саниниң өсүшидин ошук ишләп чиқирилип, бу йеза егилик мәһсулатлирини экспортқа чиқиришқа мүкинчилик бәрди. 80-жж. ахириға қәдәр түрк экспорты 80-жж. билән селиштурғанда 4 һәссигә өсти вә у 160

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

10 млрд. долларни тәшкіл қилди, шундақла санаэт мәһсулатлириниң экспорттики үлүши 35%-тин 80%-чә өсти. Дөләтлик сектор 90-жж. бешіға қәдәр 30 жирик карханиларни вә 100 гә йеңин ушшақ карханиларни егәллиди. У умумий ички мәһсулатниң (УИМ) 40%-ни ишләп чиқарди, ялланма әмгәк қылғучиларниң 30%-қа йекинини иш билән тәминлиди. 75% түрк санаэт карханилири өзлиригө охаш европилиқ карханилар билән риқабәтлишишкә башлиди. Башқичә ейтқанда, шу вақитта Түркийә назирқи заманивий индустрологиялық дөләткә айланди. Нәтижидә Түркийә дуниявий базардикі риқабәткә қабилийәтлик әлләр сепигә қошулди.

Түркийәдіki ижтимаий өзгиришләр өзи билән биллә сәясий өзгиришләргому елип кәлди: 1980-жж. ахирида Т. Озалниң “Вәтән” партиясынин тәсири кемип, исламий кәйпият күчийишкә башлиди. Н. Ербаканниң “Паравәнлик” партияси һакимийәткә интилип, дәсләптә йәрлик жайларда һакимийәткә егә болуп, андин парламентлик сайламға қатнишиду. 1995-ж. декабрьда өткән новәттин ташкири парламент сайлимида Н. Ербакан йетәкчилигиди исламий мәвқәдә турған Паравәнлик партияси ишәшлик ғәлибә қазиниду. Паравәнлик партиясынин ғәлибиси ихтисадий либераллаштуруш йөнилишини өмәлгә ашурушкии бар қийинчилиқтарни бешидин өткүзгән Түркийә аналисинаң көпчилигиниң Fәрип әллири билән мунасивәтләрни мустәһкәмләшкә қарши болушыға бағлиқ дәшкә болиду. Бирақ қол йәткән утуқларға қаримастин, әлдики ихтисадий вәзийәт начарлишишқа башлиди. 1995 вә 1997-жж. арилиғида умумий жиллик инфляция 80%-қа йәтти. Ахчинин пахаллиши 50%-қа өсти. Ербаканниң өзінде ойлаштурулған һәрикәтлири Fәрип алиминиң алдидә Әнқәрәниң абрайиниң төвәнлишигә, бу өз новитидә, чәт әллик инвестицияләрниң қисқиришиға елип кәлди.

Дөләт президенти С. Демирельниң илтимаси бойичә сәясәткә йәнә һәрбийләр арилашти. Улар ультиматум шәклидә Н. Ербакандын исламий кәйпияттын ваз кечишни вә таза зайирлиқ характердики түрк дөлитини етирап қилишни тәләп қилди. Пәйда болған ички партиялик мажраниң ахирқи нәтижеси Н. Ербакан һөкүмитиниң истипаға кетиши билән аяқлашти.

ХХ ә. ахиридики Түркийәниң ижтимаий-ихтисадий тәрәкқияти. Түркийәниң капиталистик тәрәкқият эволюцияси жәмийәтиki бир қатар ижтимаий өзгиришләргә әкәлди: санаэт, сода, малийә вә йеза буржуазияси сан жәһәттін өсүп, ихтисадий түрғудин мустәһкәмләнди. Жирик буржуазия алайды орунға егә болди. Униң ейтарлиқ бөлиги чәт әлликләр билән, жұмлидин, америқилик капитал билән зич мунасивәтә болди. Шәхсий тиҗарәтчилик әлниң баричә тәсирлик ихтисадий күчигә айланди. Шуниңға қаримастин, дөләтлик капитал

листик сектор өз тәсирини йоқатмай, әң алди билән, транспорт саһаси вә жирик санаәт ишләп чиқиришида өз күчини сақлап қалди. Түрк зиялийлириниң сепиму ейтарлық мустәһкемләнди.

2002-ж. 3-ноябрьда Түркійәдіки парламентлик сайламида “Адаләт вә тәрәққият партияси” ишәшлик ғәлибә қазинип, у бир партиядын ибарәт һөкүмәт қурушқа муваппәқ болалиди. Униң йетәкчиси Р.Т. Ердоған болди. XXI әсиргә Түркійә бир қатар қурулмилик мәсилеләр билән биллә қәдәм ташлиди. Йеңи һөкүмәт демографиялық мәсилелігө аланидә дикқәт ағдурди. Һазир Түркійәниң ахали сани—65 миллион адәм, 35 жилдин кейин униң сани 100 миллион адәмгә йетиду дәп можаланмақта, әнді XXI ә. ахириға қәдәр болса ахали сани Франция вә Германия ахалисимиң қошуп һесаплиғандынму ешип чүшмәк. Шундақла һөкүмәт келәчектә мону мәсилеләрни һәл қилишни көзлиди: турақтык ихтисадий өсүшни тәминләйдіған миллий һакимийәтни мустәһкемләш, дайимиый ихтисадий өсүм, миллий дарамәтни адаләтлик рәвиштә тәхсимләш, намратчилиқни йоқитиш, в.б.

Кемализм – Жұмһурийәтниң түнჯә президенти Кемал Ататүрк шәкилләндүргән Түркійәниң рәсмий миллий-либераллық идеологиясы. У 6 принципқа асасланған: жұмһурийәтчилик, милләтчилик, хәлиқчил (жәмийәтниң синипиң бөлүнцишини халимайдиган идея), әтатизм (тәрәққият лайиһесини дөләтлик планлаш вә назарәт қилиш), лаиқизм (жәмийәттә динниң тәсирини ажызлитиш) вә инқилапчилик. Йетәкчи гайә – европилик үлгидиқи миллий дөләт қуруш. Барлық түрк һакимийәт вәкиллири Ататүркниң идеялириғә садиқ болуш йолида қәсәмяд бериду, бирақ вақит тәләтлириғә мувалиқ өзгәртипму туриду. 50-жиллардика Түркійә жәмийәтлик тәрәққиятта дөләтлик патернализмдин (ғәмхорлуқ вә назарәткә асасланған мұнасивәтләр системиси) баш тартти. У әркін базар мұнасивәтлирини таллиди, һәр һалда “дөләтчиләр” вә “нәриқ-базарчилар” арисидиқи күрәш техничала давамлашмақта.

Билимнитекшүр

1. Кемалчи инқилаптин кейин Түркійәниң жәмийәтлик сәясий наятида қандак асасий чарә-тәдбиrlәр өмөлгө ашурулди?
2. 50-жж. түрк һөкүмәтлириниң ихтисадий сәяситиниң йөнилишини атап көрситиңдер.
3. Ислам дини йетекчилириниң арисидиқи оппозициялық һәрикәтниң пааллигиниң ешишини немә билән чүшәндүрисиләр?
4. Түркійәниң сәясий-ихтисадий мәсилелери бойичә Иккінчи вә Учинчи жұмһурийәтләрниң паалийитини селиштуруңдар (жәдвәл түзүңлар).
5. Түркійәниң сәясий наятидиқи өскөрниң орнини ейтиңдар. Бу немигә бағлиқ дәп ойлайсиләр?

§ 24. 1950–1960-ЖИЛЛАРДИКИ ЯПОНЛУҚ ВӘ ЖӘНУБИЙ КОРЕЯЛИК “ИХТИСАДИЙ МӨЖҮЗИЛӘРНИҢ” СӘВӘПЛИРИ

Тарихий конфуцианлик әнъенингө асасланған, һәрхил топлардин тәшкіл тапқан Япония, Тәйвән, Гонконг, Сингапур, вә Жәнубий Корея охшаш Жәнубий-Шәрқий Азия вә Жирак Шәриқ әллиригә тән ортақ таллаш үлгиси капиталистик тәрәққият йоли болуп һесаплиниду. Бу топтики әлләргә Японлук модель үлгә болмақта, әнді унинға Жәнубий-Шәрқий Азияның “иккінчи әшелондикі” бир қатар әллири – Тайланд, Малайзия, Индонезияләрму қошулди. Шундақ қилип, Азия-Теч океан регионада (АТР) мәркизи Япония болған ихтисадий зона шәкиллинишкә башлайду.

Японияның бир чағларда урушниң еғир зәрдавини тартқан вә аләмдикі әң биринчи болуп ядролук партлашниң азavinи чәккән әлниң жуқури сұръетлик ихтисадий вә ижтимаий өрлиши аләмниң һәр тәрипи дики әлләрниң дикқитини әриксиз өзигө жәелип қилди. Бунинға һәйран қелип, “японлук мөжүзинин” мәнийитигө чөкүп, кичиккинила территориягә егө ейтарлық йекілғұ-енергетикилиқ ресурслари үйінде аралдикі дәләтниң бирнәччә он жилликлар ичидә өзиниң ихтисадий тәрәққиятты жәһәттін аләмниң йетәкчи державилириниң биригө айлиниш сәвәплиригә жавап издәшкә мәжбурлайду. 1955—1973-жж. Японияның Миллий умумий мәһсулатиниң әң жуқури оттура жиллик өсүми 5%-қа йәткән. Шу вақитта ГФЖ-ның Миллий умумий мәһсулати 10%, Францияның — 5—6%, Англияның 3 %-ла болған еди.

“Японлук мөжүзинин” тәрәққият мәнбәлири. Иккінчи дунивий урушта Японияның мәғлуп болуши япон хәлқи билән бу әлниң келәчиги үчүн изгү иш болди. Урушниң нәтижисидә япон милитаризми пәкәт вәйран болупла қалмастин, йерим әсиридин көп

Будәристә:

- Уруштин кейинки Японияның тәрәққият алаһидилликлири;
- “Япон мөжүзисинин” асаслири; Японияның ихтисадий вә ижтимаий өсүш сәвәплири;
- Корея уруши вә Кореяның бәлүнүши, Жәнубий Кореяның тәрәққияттін өзгічиликлири, Жәнубий Корея мөжүзисинин сәвәплирини билимиз.

Тираж сөздәр:

“дзайбацу” япон корпорацияси, “Шәриқ вә Ғәрип синтези” японлук йеңилинишниң мәхпийити, “ихтисадий мөжүзә”, Ким Ир Сен, Ли Сын Ман, Миллий вә ихтисадий тәрәққият модели, корпорация, технология, урбанизация вә модернизация яки йеңилиниш

вақитқа созулған әлниң һакимийити таллиған басқунчилик стратегияси билән Жәнубий-Шәркй Азия әллири вә Хитайни қуллуққа чүшириш сәясити мәнъий қилинди. Японияни америкилиқтарниң оккупациялиши вә америкилиқ мәмурыйәт жүргүзгөн ихтисадий вә сәясий исланатлар, япон жәмийитиниң ижтимаий, дәләтлик, сәясий қурулмисини кәсқин өзгәртти вә жәмийәтниң ихтисадий асасинimu башқичә қурушқа тәсир қилоди. Исланатларниң ичидики муһими помешиклиқ йәр егәлләшни, феодалиқ қалдуқларни йоқ қилип, деханларға йәр бөлүп бериш болди. Милитаризм вә басқунчилиқни роһландуруп, уни қоллап-қувәтлигүчи японлук “дзайбацу” корпорацияси парчилинип, тарқитилди. Йеңи Конституция бойичә императорниң һокуқи чәкләнди (у инглиз мәликиси охшаш падишалиқ қилиду, бирак һөкүмранлиқ қилмайду), әлдә көп партиялық система бойичә парламентлик демократия орнитилди, бурун һечқачан болмиған система шәкилләнди. Конституциядә Японияниң талаш мәсилеләрни һәл қилиш үчүн һечқачан уруш елан қилмайдығанлиғи йезилди.

Японияниң қайт өрлишидә реформилар өлең роль атқурди. Һәр-налда “Япон мәжүзисиниң” феноменини жүргүзүлгөн өзгиришләр биләнла чүшәндүрүш йәткүлүксиз болар еди. Һәқиқәтәнму 1950-ж. Япония аналисиниң йерими йеза егилигидә ишлиди. Йерими

Токио

болса санаэт санаасида ишлиди, санаэттики әмгәк үнүмлдарлиғи америкилиқлар билән селиштурғанда бари-йоқи 15%-ни тәшкіл қилди, шуниндин 30 жил өткәндегі кейин 1983-ж. Японияның санаэт ишләп чиқиришиниң көләми 1950-ж. билән селиштурғанда 24 һәссә өсти. Мәңсулат ишләп чиқиришиниң жиллик суръити 1951—1970-жж. бойичә 14,6% болди. Селиштурма һалда шу дәвирдә пүткүл капиталистик аләмдә униң мөлчәри 5,5 % болған еди.

Япония дуниявий еғир жүк тошудың кемиләрниң йеримини, магнитофонларниң 4/5 тин көпини ишләп чиқириду. Жұмлидин японлук товарлар өзиниң жуқури сапаси билән ениқлиниду вә дуниявий базарда жуқури абройға егә болмақта. Қисқиси, назир Япония — бай һәмдә гүлләнгән дөләт, у әтики күнниң пән-техника вә мәркизи, у — инфрақурулмиси тәрәқкий өткән, билим системиси, саламәтликни сақлаш вә ижтимаий ғәмсизләндүрүш системиси яхши тәрәқкий өткән дөләт.

Бу утуқларниң кәйнидә тинимсиз, һәтта бәзи дә мәшәкәтлик тәртипкә асасланған еғир әмгәк ятиду.

Бирақ буниңдин башқа, әлниң муваппәқиити дөләтлик сәясәт биләнму мунасивәтлик. У сәясәт хәлиқара сәһнидә Японияның содидики мәнпийитини қоғдаң, ушшақ вә оттура тиҗарәткә ярдәмлишиду, илим-пән вә маарипни тәрәқкий өткүзүшкә тәсир қилиду.

Японияның башқа әлләрдин пәрқи миллий дарамитиниң ейтарлық бөлигини һәрбий санаға сәрип қылмайдығанлиғиму мүһим амил болмақта: чүнки Конституция чоң армия турушни мәнъий қилиду.

Японлуктар самурайлық әнъениләрдин баш тартишқа башлайду, бирақ: әмгәк мәдәнийити, корпоративлық интизам, чоңларға вә йекинлириға һөрмәт көрситиш охшаш хәлиқ әнъенилирини һөрмәтләйдү. Уруштын кейинки дәвирдә Япония нағайити қувәтлик державига айланди. Униң асасий сәвәви жиддий интизамға асасланған еғир әмгәк жәмийәтниң умумий миллий өсүш вәзипилирини һәл қилишқа нишанлининиши, башқылардин үгиниш қабилийити вә әң мүһими “Шәриқ вә Фәрипниң синтези”, йәни чәт әллик тәжрибә, муваппәқийт, билимләрни елишниң әнъенивий цивилизациялық мираслар билән қошулушиның әжайип уйғуныңи. Йецилинишниң японлук варианти нәқ мошу синтездин ибарәт.

Жәнубий Корея. XX ә. Корея еғир йолни бесип өтти. Корея йерим арилидики қайғулук вақиәләр көп әһвалда әлниң стратегиялық әһвалиниң ақиветидин пәйда болған еди. Шунинға бағылғы бүйүк державилар — Россия, Япония, АҚШ, Хитай арисида риқабетчилик пәйда болди. 1910-ж. Корея Японияның мустәмликасы болди.

1945-ж. Япония вәйран қилинғандын кейин, Шималий Кореяни японлардин Қеңеш Иттипақи, Жәнубий Кореяни болса — АҚШ азат қилди. Икки территорияның чегара сизиги 38-параллель бойичә бәлгүләнди. Уруш вақтида иттипакдашлар Кореягә дәсләпки баскұта ғәмхорлук көрситип, уни мустәқиллик елишқа тәйярлаймыз дәп келишкән еди.

Америқилич әскәрләр Кореядын 1949-ж. чиқирилди. Икки корей дәлити әнди пухралар уруши әһвалида қалди. Әлниң шималида Ким Ир Сен йетәкчилігидики тоталитарлық коммунистик тәртип орниса, жәнупта америқиличлар қойған Ли Сын Манниң диктаторлук тәртиви һөкүмранлық қилди. Һәр икки тәрәп қуралланды вә Кореяни бирләштүрүшкә бағылғы миллий мәсилидә бир-биригә күч көрситимиз дәп попуза қилишти. Чегаридиқи тоқунушлар адәттиki һадисигә айланды. Һәrbий тоқунушқа һәрқандай ушшак вақиә сәвәп болидиған болди. Ахири бу пухралар урушиға әкелип, у 1950-ж. башланды. Дәсләп корей хәлиқ армияси ғәлибә қазанды. Бирақ АҚШ ярдәмгә келип, һәrbий флот вә әскәрлирини киргүзиду. Шуниндин кейин урушқа хитайлық “пидайлар” киришиду. Улар америқилич әскәрләрни 38-параллельға қарап чекиндүриди. 1953-ж. тәхминән мошу линиядә Корея уруши аяқлашты. Уруш неч нәтижисиз тамамланды. Бирақ һәр икки тәрәп зор чиқимға учриди: Жәнубий Корея қаза болған, яриланған вә из-тизсиз йоқалғанларни һесаплиғанда 1,3 миллион адимидин айрилди. Шималий Кореядә 1,5 миллион адәм қаза болди вә яриланды.

Жәнубий Кореядә муһим өзгириш 1960-ж. апрельда сәясий боһран вә хәлиқ қозғилаңлиридин кейин, Ли Сын Ман һөкүмитини ғулатқандын кейин башланды. Накимийәткә 1962—1980-жж. һәrbий хунта генерал Пак Чон Хи, 1981—1988-ж. Чон Да Хванниң диктаторлук тәртиви, андин кейин 1988—1993-жж. Ро Дэ У накимиити орниди. Уларниң һәрбири Конституцияни өзигә қолайлық һалда өзгәртип, накимийәт вакаләтли клирини очук диктаторлук дәрижигиңиң кәндәйтти. Ман тәртипләр вақтида ихтисадий модернизация жүргүзүш башлининп, у аграрлық Жәнубий Кореяни шәhәрлик индустриялик дәрижигиңиң үткүзді. Миллий вә ихтисадий тәрәкқиятның үлгиси ретидә Япония талланды.

Корея ихтисади 30 жил ичидә “драматикилық өзгиришләрни” баштый өткүзді, ихтисадий өрләш егилик қийинчиликлири билән авушуп турди. Жәнубий кореялық ихтисадий үлгө модельниң өзимү дәрру шәкилләнмиди. Һәкүмәтән, қетип қалған принципларға асасланған қандақту бир тәрәкқият үлгиси вә уни әмәлгә ашуруш усуллири тоғрилық сөз болмиди. Пәкәт ихтисадий әһваллар дайим

риважланди, шәклини өзгәртти, бәзилири вәйран болуп, йецилири барлықта кәлди. Жәнубий Корея рәhbәрлири уруштын кейин пәйда болған икки таллаш йолиниң бирини “үчинчи аләм” әллириниң көпчилиги охаш әмгәк бөлүнүшиниң йецичә мустәмликә системисиға кирип яки “қоғлап йетиш тәрәкқияти” йоли бойичә алға силжишни таллашқа тегиши болди. Ахирқи таллаш йоли һөкүмәттин ихтиатни чапсанлитип тәрәккій әткүзүш планини әмәлгә ашурушни жиддий тәләп қилди.

Жәнубий Корея өзиниң наһайити қувәтлик ихтисадий ихтидари түпәйли рәсмий рәвиштә тәрәкқият үчүн зөрүр ярдәм һәккү алғучи тәрәккій етиватқан әлләр тизимидин чиқирилған бирдин бир әл болуп несаплиниду. Һәйран қаларлиғи шуки, бу дөләт өзиниң адәм ишәнгүсиз мұваппәқийәтлиригә бары-йоки 20—30 жил ичидә қол йәткүзди. Униң Умумиј ички мәһсулати (УИМ) 1950—1990-жж. 120 һәссигә йекин өсти. Шунчә қисқа тарихий вақит арилиғида аграрлық тәрәккій әтмігән әлдин Жәнубий Корея дунияниң ихтисадий йетәкчи әлләриниң қатарыға қошулди.

1965-ж. Жәнубий Корея вә Япония арисида мұнасивәтләрни рәтләш тоғрилиқ келишим имзаланди, бу Корея Жұмһурийитидики японлуктарниң паал һәрикәт қилишиға йол ачиду. 1965-жилғиң Жәнубий Кореяның содисида АҚШ бесимлиққа егә болди. Кәлгуси жили болса Япония АҚШни қоғлап йәтти. 1971-ж. Японияның Кореядиқи инвестицияси көпийип, у 54 %-ға йәтти, АҚШниң болса 26% болди. Һәрхалда, Жәнубий Кореягә көрситилидиған чоң ярдәмләрниң барлығи АҚШтын келәтти.

Жәнубий Кореяның пайтәхти – Сеул

60-жж. бешіда Жәнубий Кореядә ихтисадий өсүм үчүн зөрүр нәрсениң һәммиси можут болди: хәлиқарилік сәясий вә ихтисадий қоллаш; чэт әл капитали вә технологиялиригә қол йетимлик аз, бирак баричә һәмкарлықтика, болупму аграрлық исланатлардин кейин вә помесчикларни йоқатқандын кейин шәкилләнгән карханичилар топи; ишчи күчлири резервиниң болуши охшаш әһваллар тәрәққиятқа өз тәсирини йәткүзді. Бәш жиллик планлар тизмиси түзүлди. 60—90-жж. арилиғида шундақ бәш жиллик планниң алтиси түзүлди.

Ихтисадий планларни әмәлгә ашурушта өсүп келиватқан Жәнубий Кореялик корпорацияләргө тайинишқа тоғра кәлди. 90-жж. уларниң акциялири фонд биржилирида соң ентияжға егә болған 500 корпорацияләр Жәнубий Корея ихтисадиниң асасини тәшкил қилиду. Башқа әһвалларда башқилар билән тәжрибә алмаштуруш, патент сетивелиш, көпинчә қураштуруш вә әлгә “паскина технологияләрни” қобул қилиш охшаш ишлар жүрмәктә еди. Жәнубий Корея металлургия, кемисазлик, андин кейин автомобилълар ишләпчиқириш (дуниявий ишләп чиқарғучиларниң онлиғиға кириду) вә электроника саһалири бойичә дунияниң алдинқи қатарлық әллириниң биригә айланди. Бу әл техникилық прогрессниң мустәқил йолиға нишан тутқан. Жәнубий Кореядыки ихтисадий тәрәққиятниң муһим принципирииниң бири – маарип саһасиға тайиништур. 2000-жилға қәдәр әлни идарә қилиш вә илмий лайиһәләрни тәйярлаш үчүн зөрүр жуқури маһарәткә егә 15 мин мутәхәссисләрни тәйярлаш көздә тутулди. Буниндин ташқири он миңлиған студентларни чэт әлләргө оқушқа чиқарди.

Урбанизация вә модернизация қатар жүрди. 1960-ж. шәһәрләрдә 7 миллион, 1985-ж. 27 миллион аһали яшиди. Жұмлидин, Сеулда 10 миллион, Пусанды 3,5 миллион аһали яшап, мошу икки жирик мегаполис әлдики шәһәр аһалисиниң тәң йеримини тәшкил қилди.

Ро Дэ У һөкүмитила оппозициягә айт вә либераллық-буржуазиялық әрбапларға қаритилған бурунқи чидамсизлик паалийәтлиридин ваз кәчти. 1993-ж. йеңи президент сайлими Корея Жумһурийитиниң демократия йолиға чүшкәнлигини испатлиди.

1990-ж. Жәнубий Корея йеңи индустриялық әлләрниң ичидики йетәкчи орунға чиқти. Буниңға өткән жиллардыки ихтисадий өсүмниң тез сүръити сәвәп болғанлиғи мәлум, чүнки ахирки 20 жилда униң өсүш сүръити жилсайин 8%-қа йекин болди.

Ихтисаттиki йетәкчиликни қайта ишләш санаити егәллиди. Жәнубий Кореялик корпорацияләрниң монополизациялиниш жәрияни нәтижисидә улар Fәрип компаниялириниң барғанчә муһим

риқабетчилиригө айланмақта. Жәнубий Кореяниң 11 ширкити дунияниң 500 йетекчи корпорацияларниң тизимиға кириду, төрт компанияси болса — Хэндэ, Самсунг, Лаки Голдстар, Тәу дунияниң 100 жирик трансмиллий корпорациялиринин қатарида турмақта. Ихтисадий сәясетниң муһим алайдидалиги, у экспортқа әтраплик қоллаш көрситиш вә чәт өл инвестициялирини үзлүксиз жәлип қилиш болуп һесаплиниду. Жәнубий Корея Жүмһурийитиниң йетекчи сода шериклири АҚШ, Япония, ЕИ вә АСЕАН әллири, ХХЖ.

Ихтисатниң тәрәққияти аналиниң яшаш шаралитини тұп асасидин кәскін өзгәртти, аналиниң турмуш-мәишийити жуқури дәрижигә көтирилди.

Билимиңнитәкшүр

1. Японияниң уруштын кейинки жүргүзгөн исланатлири вә йецилашлириниң алайдидали клири тоғрилиқ ейтип бериңлар.
2. Японияниң интайин қувәтлик державиға айлинишини қандақ чүшөн-дүрәттиңлар?
3. “Япон мәжүзисиниң” сири немидө вә уни уруштын кейинки дәвирдө жүргүзүлгөн исланатлар билән қандақ бағлаштуристелер?
4. Жәнубий Кореялик тәрәққият үлгисиниң әһмийитини қандақ чүшинишкә болидиганлиғини ейтип бериңлар.
5. Жәнубий Кореялик тәрәққият үлгисиниң асаси қандақ дәп ойлайсилер?
6. Жәнубий Кореяниң ихтисадий тәрәққиятиниң алайдидали клири тоғрилиқ ейтип бериңлар.
7. Қазақстан үчүн үлгө болидиган қандақ Жәнубий Кореялик вә Япониялик исланатларни билисилер?

ЗАМАНИВИЙ ДУНИЯНИҢ ЖАҢАНЛИШИШИ

§ 25. ЖАҢАНЛИШИШ ЖӘРИЯНИНИЦ МАҢИЙИТИ. ЗАМАНИВИЙ ДУНИЯДИКИ ТЕРРОРИЗМ ВӘ ЭКСТРЕМИЗМНИЦ ХОВУПИ

Будәристә:

- жаңанлишиш жәрияниниң мәннитети, униң заманивий дуниядикі террорлук ховупиниң өсүши билән алақиси;
- “Хәлиқарилік террорлук” вә “экстремизм” уқумлири билән тонушимиз.

Тирек сөздөр:

жаңанлишиш (глобализация), өз ара беқінділік, терроризм, экстремизм, трансмиллий һемкарлик

Жаңанлишиш жәрияниниң мәннитети.

Назирқи заманниң алайында бәлгүлирининң бири – жаңанлишиш жәрияниниң овж елиши. Умумий дуниявий ихтисадий, әхбаратлық вә мәдәний кәңдік қелиплашмақта.

Кәң мәннада елип қарғанда, жаңанлишиш тенденцияси сөзи, мәннитет және тиң санаәт революцияси дәвридә пәйда болди. Ишләп чиқарғучи күчлөрниң индустріяликтин – постиндустриаллікке қарап тәрәккій етиши бойичә илмий-техникилық революция өндейтінде өткөрлөшті, бу надисиниң миқиясилада өмәс, асаси вә сұпитиму өзгәрди. Бүгүнки таңда жаңанлишиш дуниявий тәрәккіятниң һөкүмран тенденциясигә айланмақта.

Хелә умумий көрүнүштә жаңанлишиш кәңдік вә вақитта жәмийәтлик мұнасивәтләр вә институтларниң кәңийиши һәм өндейтінде өткөрлөшті, бир тәрәптин Йәр шариниң башқа бөләклиридә йүз бөргөн вақиәләр адәмләрниң күнділік иш-паалийитигә барғанчә тәсириниң ешиватқанлиғи, иккінчи тәрәптин йәрлик жамаәләрниң паалийәтлириму шундақла дуниявий ақивлөрдө егө болуши мүмкін.

XXI ө. йүз бериватқан дуниявий бирләшмениң геосәясий қурулмисидиқи өндейтінде өзгиришләр ижтимаий-сәясий вә ихтисадий системаларниң әхбаратлық-телекоммуникациялық революцияниң тәсирі билән тәрәккій етиши назирқи заманниң йеци, сапалиқ фазисиға кириши тоғрилық тәхминләш үчүн асас яритиду.

Пүткүл аләм биртуташ комплексқа айлиниду, униң бөләклири бир-бири билән өз ара зич мұнасивәтлик. Ички вә ташқы сәясәтниң

илгири-кейин болміған өз ара мұнасивити можут. Үниң үстігә мундақ өз ара киришишкән мұнасивәтләр жәмийәт һаятиниң барлық мұнім саһалирида байқилиду.

Дөләтниң көплигөн илмий-техникилық, ижтимаий-ихтисадий, ہәрбий-сәясий вә экологиялық мұаммилар пүткүл инсанийәтниң умумий мұаммилириға айланмақта.

Жаһанлишиш инсанийәткә мәлум ижабий пәйтләрни вә қийинчилиқтарни елип кәлмектә. Жаһанлишишниң пайдилиқ тәрипигә тохталсақ улар ениң. Бу — ихтисадий өсүм, һаят кәчүрүшниң жуқури дәрижиси, йеңи мүмкінчиликтер. Һәрхалда шунин өзидиму униң сәлбий тәрәплириниму тәқитләш орунлуктур, чүнки жуқурида ейтилған пайдилиқ тәрәплири тәкши тәхсим қилинмиған. Байлық-паравәнликтерни бөлүштики зор тәңсизлик, бәзи тәвәләрдики тоқунушларниң тарқилиши вә тәбиий муңиттики әһвалниң кәскін начарлишиши вә башқылар охшаш амиллар тәрәққиятниң һазирқи модель-ұлгисини тұрақсиз қылмақта.

Ениқланылар!

Жаһанлишишниң қандақ сәлбий ақивети бар?

Заманивий дуниядиктерроризм ховупи. XX ə. ахири – XXI ə. беші ихтисат вә сәясәтниң жаһанлишиш жәриялариниң күчийиши билән алғандылыниду. Бирақ ижабий өзгиришләр билән биллә бу жәриялар дуниявий вә тәвәлиқ бекетәрлик системилирини шәкилләндүрүшкә ейтарлық тәсир қилидиган трансмиллий дуниявий ховуплар дәп атилидиган иш-чариләрни ейтарлық кәнәйтти. Мундақ ховуп-хәтәргө Хәлиқарылық терроризм ятиду, у аләмниң ہәрхил тәвәлиридә байқалмақта.

Хәлиқара терроризмниң өз ипадисиниң асасий түр вә мәзмуни бойичә терроризмниң тури сүпитидә муреккәп ижтимаий-сәясий нағисә болуп һесаплиниду.

Іазирқи вақитта терроризм униң ہәрқандақ көрүнүшидә миқияси бойичә ховупниң вә инсанийәтниң ижтимаий-сәясий вә адәмгәрчилик мәсилелериниң ақивәтлириниң әң ховуплуғиниң биригә айланди. Көплигөн әлләр вә уларниң пухралириниң бекетәрлигигә ховуп төндүриду, бу зор сәясий, ихтисадий вә

Хәлиқарылық терроризм — инсанийәткә төнгөн ховуп

әхлақий чиқимларға елип көлмектә. Қөплигөн адәмләргө күчлүк психологиялық қисим көрситип, гунасиз адәмләрниң һаятини көпләп қиймақта.

Иккинчи дуниявий урушқычә болған дәвирдә террористик тәшкілатлар аләмниң һәрхил жайлирида идеологиялық, әхбаратлық вә малийәвий турғудин өз ара мунасивәтсиз болған еди.

Әнді хәлиқарылық терроризм, әң алди билән айрим террористик тәшкілатларниң диний, сәясий, әтницилиқ вә башқиму асаслириға, жирик қурулмилириға кириши билән тәриплиниду. Бу қурулмилар, адәттә яхши тәшкілләнгөн, өз һәрикәтлирини уйғулаштуруш үчүн заманивий алақә васитилирини пайдилиниду, илим вә техникиниң ахирқи муваппәқийәтлирини қоллиниду, улар ишәшлик малийә мәнбәлири вә қурал-ярақ йәткүзгүчиләргө егә.

Ойланиңдар!

Һәрхил террористик тәшкілатларниң координациялишиш вә һәмкарлишиш сәвәплири қандақ?

“Хәлиқарылық терроризм” аталғуси дәсләп 1990-жж. бешида, БДТ БА “дөләтлик терроризм сәяситигә йол қоймаслық тоғрилиқ” резолюция қобул қилинғандын кейин пәйда болди.

Терроризм көрүнүшиниң хилму-хиллиғи, униң XX ә. ахирқи чаригидә дунияниң һәр тәвәсидә тез көпийиши аммибап вә йәрлик характердикі бәзи сәвәпләрниң мувапиқлиғидин пәйдә болди.

XX ә. 90-жж. хәлиқарылық терроризм экстремизмниң овж елиши жаһанлишиш вә антиглобализмниң умумий тенденциялириниң тоқунушиниң әкис етилиши болуп несаплиниду. Жаһанлишиш жәриянины пәсәйтишкә вә бузушқа қаритилған хәлиқарылық терроризм – антиглобализмниң сәлбий көрүнүшлириниң бири.

Көплигөн әлләрдә мәлум бир пәриқләргө қаримастин терроризм вә диний экстремизмниң ички амиллири охшаш: ижтимаий-сәясий вә ихтисадий әһвалниң мурәккәплишиши, ижтимаий ғәмсизләндүрүшниң дисбаланси, һакимийәт қурулмилиридики парихорлуқ, наразилиқ вә хәлиқниң мәлум бир бөлигиниң маргиналишиши вә деградацияси, уларниң наразилиғи көп әһвалларда радикаллық оппозициялық һәрикәткә авушуп кетиду.

Терроризмниң вә диний экстремизмниң пәйда болушиниң ташқи шарапитлири көпинчә ташқи малийәвий алақыләргө бағлинишлик болиду:

— дөләт арилиқ мұнасивәтләрдә этномәдәний зиддийәтләрниң можутлуғи; трансчегарилық жинайәтниң башқа түрлири билән қатар террорлукни мәбләғ билән тәминләшниң асасий мәнбәси болуп һесаплинидиған наркотрафик транзити; қолайсиз геосәясий вәзийәтниң сәлбий тәсири.

XX ə. ахирида инсанийәт тарихида тунжға қетим террорлук геосәясий, ички сәясий, милләтчилик вә идеологиялық мәнпийәтлирини қоғдаш вә тәрәккүй өткүзүшниң күчлүк vasitилиринин биригә айланди.

Заманивий хәлиқарилық терроризмниң асасий бәлгүлири – у бир тәвәниң даирисидә чәкләнмәйду; мундақ топларниң паалийити мәркәзсизләштурулған; террорниң асасий түри болуп өзини өлүмгә тиккәнләрниң акциялири һесаплиниду.

Ипадилинишиниң шәклидин қәтъий нәзәр хәлиқарилық террорлук тәшкілатлар мону мәхсүтләрни алға қойиду:

- сәясий өлтүрүшләр, док қилиш, қорқутуш арқылы дөләтлик идарә қилиш системисини бузуш;

- цивилизациялық наят асаслирини бузуш вә алақә һәм наяттың тәминат системилириниң хизметидә қалаймиқанчилик чиқириш в.б.

Миллий вә диний тоқунушларда, қураллық тоқунушларда террорлук күрәш усуслариның қоллиниш арқылы хәрлиқара тероризм милләт арилиқ вә конфессия арилиқ мұнасивәтләрни бузиду.

Атаңдар!

Қураллық тоқунушларда терактларни қоллиниш мисаллирини көлтүрүңлар.

Назирқи вақитта диний фанатизм нәзәрийәси кәң тарқалған. Әң ховуплук террористик топларниң йеримидин көпи диний турғудин һәрикәт қилиду. Дин зорлук-зомбилик вә террорлукни тәләп қилмайду. Террорлукниң идеологиялық асаси — экстремистлик, тоталитарлық характердикі диний жәрияларниң һәрхил түрлири.

Дуния тәвәлиридә кәң тарқалған терроризмниң барлық түрлериңиң арисида ислам терроризми алайында байқилиду.

Ядигарда сақлаңлар!

Ислам — инсанийәтке тиничлик вә гүллинишкә толған һаятни йәткүзүшкә қақирилған дин. Исламлық террорлук деформациягә вә ислам доктриносиниң муһим бурмиленишиға асасланған. Қөплигән дөләтләрниң территориясында әсирләр мабайнода можут цивилизациялық исламдин террорлук идеологияни пәриқпәндүрүш лазим.

Жирик террорлук актлар вә уларниң ақивлетлири. Назир зорлук-зомбилик аммивий характерға егө болмақта. У назир айрим

2001-ж. 11-сентябрьдикі Нью-Йорктиki террорлук hәriкәt

шәхсләргила әмәс, бәлки пүтүнсүрүк жәмийәтлик вә дөләтлик мәһкимиләргә қарши қаритилған. Ахирқи икки он жиллиқниң хелә жирик терактлирини атап өтәйли: әң жирик теракт 2001-ж. 11-сентябрьда Нью-Йоркта йүз бәрди. 19 террорист төрт йолувчилар учақлирини бесивелип, террорлук hужумни әмәлгә ашурди. Дуниявий hава кемилирини ғәрәзлик билән уруш нәтижисидә “қош мунарилик” Дуниявий Сода мәркизи вә Пентагон бенасиниң ғулиши вә зәхмилиниши нәтижисидә 2 974 адәм қаза болуп, 6 миндин көп адәм жараСәт алди.

Пүткүл аләмни hәйран қалдурған террорлук hәriкәt дуниявий көчбашчиға, АҚШ охшаш құдрәтлик hакимиyәтниңму хәлиқариилик терроризм алдиқи ажызлиғини көрсөткән зәrbә болди. Нәтижидә 2001-ж. 11-сентябрьдикі hужумлар террорлукқа қарши кәң коалиция қурушқа мәжбурлиди.

2002-ж. октябрьда Дубровкида (Россия) террорлук hәriкәt әмәлгә ашурулди. Қураллиқ террористларниң топи бирнәччә күн мабайнида “Норд-Ост”тики қоюлумни көрүшкә кәлгән 916 адәмни гөрүгә алди. Рәсмий статистикиға асасөн уларниң 130и қаза болди.

2002-ж. октябрь ейида Индонезия тарихидиқи әң чоң террорлук hәriкәt Балида 202 адәмниң өлүмігә елип кәлди.

2003-ж. ноябрьда Стамбулда икки террорлук акт йүз бәрди. Бириңчи теракт нәтижисидә 25 адәм қаза болуп, 300дин көп адәм жараСәтләнді. Бәш күн өткәндін кейинки иккінчи партлитиш нәтижисидә йәнә 28 адәм қаза болуп, 450 адәм жараСәт алди.

Бесландикі террорлукницің ақиаветі

Метрода бирнәччә терактлар өмәлгә ашурулди. 2003-ж. марта Мадридта электр поезлириниң машинилирида төрт партлитиш өмәлгә ашуруулуп, уларда 191 адәм қаза болды, 2050 йолувчилар жарапәтләнді. 2004-ж. вә 2010-жж. Москвадики метродиму партлитишлар йүз берип, терористларниң әйивидин 82 адәм қаза болуп, 300 яриланды. 2005-ж. июль ейіда Лондон метросидиму бирнәччә партлитишлар өмәлгә ашурулди. Нәтижидә 52 адәм қаза болуп 700 гә йеқин адәм яриланды.

Тарихтика әң рәһимсиз террорлук һәрикәтләрниң бири 2004-ж. 1-сентябрьда Бесланда (Россия) йүз бәрди. Терористлар икки күндин көп вақит мабайнида мәктәп оқуғучилири вә муәллимлири, уларниң урук туққанлири болған 1100 гә йеқин адәмни гөрүгө елишти. 3-сентябрьда мәктәптә етишиш вә партлашлар йүз бәрди. Шуниң нәтижисидә 335 адәм, жұмлидин 186 яш өсмүрләр өлтүрүлди.

2006-ж. июльда Мумбайды (Індистан) ислам терористлири 7 шәһәрлик поезниң вагонлирига партлитиш қурулмилирини орнитип, нәтижидә 209 адәм өлүп, 700 дин көпі яриланды.

Нигериядикі Боко-Харамға һүжуми 2014-ж. майда йүз бәрди. Гамброу шәһиригә түндә ясалған һүжүм нәтижисидә 300 дин көп адәм қаза болды. Шәһәрниң көплигөн қисми вәйран қилинди.

2015-ж. октябрьда Россия авиа ширкитиниң йолувчилар учиғи Мисирдин Санкт-Петербургқа учқанда һава террорлук һәрикити нәтижисидә һалакәткә учриди. Нәтижидә учақтиki 224 адәмниң барлығи қаза болды.

Шундақ қилип, бұғұнки һәқиқәт шуки, бу – хәлиқара тиничлик вә бехәтәрликни беваситә бузушқа қаритилмисиму, бирақ икки яки униңдин көп дәләтләрниң мәнпийәтлирини қозғайдыған террорлук һәрикәтләрни кәң миқияста өмәлгә ашурушлар йүз бәрмәктә. Һазир аләмдә терроризмдин пәйда болған ховуп тоғрилик хәвәрләр әмәс, вә терроризмға хас иш-һәрикәт системисини шәкилләндүрүшкә интилмайдыған дәләт йоқ. Террорлук ховуп-хәтәрни трансмиллийлаштуруш жәриянини өскәргән һалда, дәләтләр мошу ховуп хәтәргө қарши күрәштики һәмкарлиқни жаңландурушқа тиришиду.

Дуниявий терроризм ховупиға, жүмлидин тәшкилләшкән жинайәтчиликкә қаримастин, миллий бехәтәрликниң йеганә йоли – трансмиллий яки тәвәлик һәмкарлишиш. Һазир БДТ, ЕБНТ, ОДКБ, ШНТ, СВМДА, НАТО вә бир қатар башқыму тәвәлик қурулмилар даирисидә хәлиқара террорлукқа қарши күрәштики һәмкарлиқниң һоқуқиј вә тәшкiliй асаслири шәкилләнди.

Бирләшкән Дәләтләр Тәшкилати вә униң ихтисаслаштурулған мәһкимилиридә терроризмға қарши бир қатар конвенцияләр тәйярланди. Терроризмға қарши күрәш мәсилилиригө БДТниң BA вә Бехәтәрлик Кециши көп көңүл бөлиду.

Хәлиқариилиқ терроризм билән күришиш мәсилисигө Қазақстанму аланидә дикқәт ағдурмақта. 2016-ж. 28-июньда Нью-Йорктиki БДТ штаб-пәтиридә өткән аваз бериш нәтижисидә Қазақстан БДТға әза 193 дәләтниң 138ниң авазиға егө болуп, тунжа қетим БДТ Бехәтәрлик Кецишиниң 2017—2018-жж. турақлиқ әмәс әзаси болуп сайланди вә Мәркизий Азия әллири арисида БДТ Бехәтәрлик Кецишигө сайланған әң тунжа дәләт болди.

Қазақстан БДТ БКниң турақлиқ әмәс әзаси сүпитидә тәвәләрдики кәсқинликләр вә Авғанстандики вәзийәткә, болупму террорлукниң ховупиниң күчийиши, наркотик ишләп чиқириш вә адәм содиси охшаш мурәкакәп мәсилиләргө аланидә дикқәт бөлиду.

Сириядики мажрани рәтләш даирисидә аталмиш тәвәдики пухралиқ урушни тохтииш мәсилиси бойичә Астанада 2017-ж. 23—24-январьда 7 дәләт вәкиллириниң қатнишиши билән течлиқ музакириләр өтти. Россия, Туркийә, Иран, АҚШ вә Бирләшкән Дәләтләр Тәшкилати, шундақла икки тәрәп — Сирия һөкүмитиниң рәсмий вәкиллири вә президент Башар Асадқа оппозициялик мәвқәдики қураллиқ топларниң вәкиллири учрашти.

Течлиқ рәтләш жәрияниниң беришида СӘЖ накимиити вә уларға қарши күришиватқан исиянчилар бир үстәл әтрапидики музакириләр давамда бир йәргә жәм болуши – бу Сириядики пухралар уруши тарихидики дәсләпки вақиә еди. Сирия бойичә өткән Астана жәнияни

шу әлдики боһранни течлиқ йол билән рәтләшни тәминләйдиган музакириләрниң әмәлияттиki йеганә утумлуқ форматыға айланди. Тәрәпләр мәнъий қилинған груһ-топлар вә террористик тәшкилләрни толук йоқитиши бойичә һәмкарлиқни, шундақла экстремистларниң башқа әлләр вә тәвәләргә өтүп кетишигә йол қоймаслик бойичә қараптарни давамлаштурушни мақуллиди.

БДТ Баш кативиниң сәясий мәсилеләр бойичә ярдәмчеси Миро-слав Енча, мәркизий коммуникацияләр Хизмитидә Қазақстанлиқ вә чәт әллик АӘВ вәкиллири билән өткән онлайн-брифингниң берисида Қазақстанниң БДТ Бекәтәрлик Қеңишигә рәислик қилишиниң әһмийитетигә тохталди. БДТ алий лавазимлиқ вәкили Қазақстан Бекәтәрлик Қеңишидә муһим роль атқуриду вә келәчәккә ховуп төндүрүватқан муһим мәсилеләрни һәл қилишта муқум һәссә қошиду дәп тәкитлиди.

БИЛИМИҢНІТӘКШҮР

1. Дөлөт вә жәмийәт наятидики қандак өзгиришләр жаһанлишиш жәрияни пәйда қилди?
2. Хәлиқарилық террорлук вә өткән дәвиридики террорлук арисидики пәриқ қандак?
3. Силәрниң оюңларчә, Мәркизий Азия әллиридики диний экстремизмниң өсүш сәвәплири қандак?
4. 2001-ж. 11-сентябрьдик Нью-Йорктиki террорлук һәрикәтләрниң нәтижеси қандак болди?

Бәс-муна孜ирә: Ойлининдар, террорлукниң аммивий қирғинчилик қурал-ярак түрлириниң пәйда болуши мүмкінмү вә униң нәтижеси қандак болиду?

§ 26. ЖАҢАНЛИШИШ ШАРАИТИДА МИЛЛИЙ БИРХИЛЛИҚНИ САҚЛАШ МӘСИЛИСИ

Заманивий дүнияниң жаһанлишиши вә миллий дөләтләрниң роли. Һазирки дәвириниң аләнидиллиги – жаһанлишиш жәрияни ихтиласлишиш билән биллә сәясий, ижтимаий мәнивий саһаларниму өз ичигә елишида. Тәбиий вә жәмийәтлик жәриянларниң йәр шарилық алақиси тоғрилиқ жаһанлишиш идеясидин вә илим саһалиридин аммивий ижтимаий аң-сәвийәгә өтмәктә.

Сәясәтниң жаһанлишиши хәлиқара мунасивәтләрдики миллий дөләтләрниң орни вә ролиниң өзгиришигә елип кәлди.

Жаһанлишиш вә интеграция жәриянлириниң тәрәккүй етиши билән дөләтниң функциялири вә вәзипилири мурәккәпләшти, шу вақитниң өзидә уларниң мүмкінчилиги көпинчә азийиду. Бирақ мурәккәп заманивий мәсилеләрни һәл қилиштики миллий

Будәристә:

- Жаһанлишиш шараптидики миллий дөләтләрниң роли;
- Шәриқ вә Fәрип цивилизациялириниң мәнивий қариму-қаршилиғи;
- мәдәнийәт саһасидки бирхиллиқни сақлаш мәсилелери;
- ижтимаий интеграциялишиш муаммалири-мәсилелери билән тонушимиз.

Тирәк сөздәр:

бирхиллик, мәдәнийәт, ənъенә-дәстүр, Fәрипләштүрүш, жаһанлишиш

дөләтләрниң мүмкінчиликлириниң азийиши уларниң ажизлигини яки егимәнлигиниң чәкләнгәнлигини билдурмәйдү.

Умумән жаһанлишиш вә дөләтләрниң миллий мәнпийәтлири қурулуватқан дуниявий тәртипниң бир-бирини толуктуридиған тәркивий қисимлири болуп несаплиниду.

Дөләт hәрхил ховуп-хәтәрләргә мувапик һалда жавап беришкә тегиши. Жаһанлишиш шараптида ижтимаий-ихтисадий, сәясий вә башқыму саһаларда дөләтниң роли ешиши лазим. Дөләт ховуп-хәтәрни йеңишикә қаритилған тәрәкқият стратегиясини тәшкилләп, әмәлгә ашурушқа тегиши.

Жаһанлишиш шараптида өз ара мунасивәтләр күчийиду, униң муһим ақывәтлири — пәкәтла өз ара әмәс, шуниң билән биллә дөләт арилик дәриҗидә хизмәт қилидиған трансмиллий қурулмилар, диний топлар, жаһанлиқ фирмилар охшаш умумий дуниявий вакиәләрниң қатнашқучилириниң иш-һәрикәтлириниң қисими билән миллий дөләтлик егимәнликниң йоқитилиши болуп несаплиниду. Жаһанлишиш дегинимиз —

дунияниң гомогенизациялиниши, ортақ принциплар бойичә яшиши, ортақ қәдрийәтләргә майиллик, ортақ урпи-адәт вә жүрүш-туруш нормилириға әмәл қилиш, hәммини аммибаплаштурушқа интилиш. Шуниң билән биллә бир вакитниң өзидә жаһанлишишниң hәрхил суръәтлири бу жәрияңға жәлип қилинған әлләр арисидики ариликни техиму чоңкурлаштуриду.

Ениқланлар!

Жәмийәтниң гомогенизацияси дегендеген немә?

Шәриқ вә Fәрипниң цивилизациялириниң мәнивий қарши туруши. Жаһанлишишниң нәтижисидә заманивий дунияда Шәриқ вә Fәрипниң мәнивий қарши турушиниң кәсекин мурәккәплишиши йуз бәрмәктә. Сәвәви жаһанлишиш сәяситигө мәдәнийәт тонуш экспансиясиму кириду. Мәсилән, Fәриплік дөләтләрниң хәлиқлири (АҚШ, Европилик әлләр) үчүн бесим қәдрийәтләр шәхсий әркинлик вә нокуқлар в.б.

Шәриқ мәдәнийитиниң вәкиллири үчүн милләтниң жамаә алдиқи, жәмийәтниң шәхс алдиқи, аилиниң жәмийәтниң базилиқ элементи сұпитидики бесимлиғи, жәмийәтлик тәртип, соңларға һөрмәт вә наказилар муһим болуп һесаплиниду. Буниң барлығы индивидуализмниң хизметигө, маддий бейишқа интилиш вә жәмийәттә өз орнини тепишқа асасланған “йеңи қәдрийәтләр” тәрипидин паал қисип чиқирилмақта.

Бу жәмийәттиki адәмниң роли тоғрилиқ көзқарашлардикi инсанниң һоқуқ вә мәжбuriйәтлиридики пәриқләр Fәrip вә Шәриқниң мәнивий зиддийитини пәйда қилиду. Бу хил қариму-қарши турушлар йеқинки келәчектә техиму күчийиду. Мәнивий зиддийәтләрниң овж елиши хәлиқара кәсқинликниң өсүшигә тәсир қилиду. Униң асасий көрсөткүчи ретидә көпләп йүз бериватқан хәлиқара терроризм фактлиридин көрүниду.

Көп милләтлик миллий дәләтниң парчилиниши йүз бәргән вакитта шу милләтниң асасини тәшкил қилидиган хәлиқниң миллий мәдәнийити вә этницилиқ мәдәнийитиниң деградациягә учраш мүмкінчилиги күчийиду. Бу əвлатларниң варислиғини бузиду, тил жәһәттин һәрхиллиқниң йоқилишиға вә дуниявий ихтисадий апәтниң алдida инсанийәтниң наягини сақлашқа зөрүр тәвәлик билимләрниң йоқилишиға елип келидиганлиғиға тарих гувалиқ қилмақта.

Жаһанлишиш жәриянилири, миллий мәдәнийәтләрниң көп əсирик тәрзигә кирип, көп вакитта адәмләр өлүмігә елип келидиган соң мажраларға елип келидиган милләтләр ара вә динлар ара кәсқинликни пәйда қилиду. Заманивий дунияда милләтләр ара мажраларниң бүгүнки күнниң асасий муаммилириниң биригә айлиниши тәсадипи әмәс.

Башқа тәрәптин, мәдәнийәт саһасидики жаһанлишиш жәрияни пәкәт милләтләр арисидики өз ара һәрикәтлишиш шәклидә утумлуқ өтүши мүмкин, чүнки унинда һәрхил хәлиқләрниң диний вә мәдәний пәриқлири һесапқа елиниду.

Нәк дин мәдәний бирхиллиқни сақлашқа ярдәмлишидиган амилларниң бири болуп һесаплиниду. Дин, мәлум дәриҗидә этницилиқ өзини өзи күчәйтишни ениқлайду, шу арқилиқ мажраларниң чиқиши мүмкінчилигини күчәтиду. Қураллиқ һәрикәт вә

тоқунушлар көпинчә этницилиқ характерға егә. Этницилиқ вә диний пәриқләргө асасланған һәрбий тоқунушлар вә мажралар нағайити еғир һесаплиниду (Чечәнстан, Тағлық Қарабақ, Косово).

Бизниң дәвримиздә инсанийәтниң аман қелишинин әң мүһим мәсилеси мәдәнийәт саһасидimu һәл қилиниду. Чүнки Шәриқ вә Фәрип цивилизациялириниң қариму-қарши туруши нәтижисидә Йәр шарида әвлатларниң кейинки тәғдири қайси мәдәнийәтниң бесим болидиганлиғиға бағлиқ мәлум болиду.

Мәдәнийәт саһасида миллий бирхиллиқни сақлаш муаммиси. Жаһанлишишниң күчийиши, мәдәний жәрияларниң мурәккәплишиши вә өз ара алақилири һәрбир дөләткә миллий мәдәнийәтни вә өзини өзи тонуп-билишни қоғдаш һәм сақлаш йолида йеңи йолларни издәштүрүшкә дәвәт қилиду.

Бирхиллиқ дегинимиз – кәң мәнасида ижитимай-мәдәний, миллий вә цивилизациялик параметрлардикі турақлиқлик.

Жаһанлишиш дәвридики бирхиллиқ мәсилеси *шәхсий бирхиллиқни му* билүриду. Шәхсий бирхиллиқ— адәмдә жәмийәниң әзваси сұптидә өзи һәкқидә турақлиқ көзқариши вә хәлиқтә унинға трансмиллий кәңликтә өз орнини тепишка мүмкінчилик беридиған бара-вәрлик сезимини қозғалайдыған *мәдәний бирхиллиқни қуаштуруш*.

Көп милләтлик мәдәнийәт

Мәдәний бирхиллик мәлум бир территория даирисидә миллий-мәдәний ортақлиқниң бағлиниши, яшиши вә әкис әттүрүш усули болуп несаплиниду. Һазирқи заманниң асасий мәсилиси — һәrbir ортақлиқниң мәдәний бирхиллигини сақлаш вә тәрәккүй әткүзүш, һәrbir ортақлиқ жаһанлишиш жәрияниның қатнашқучиси болуп қелиши керәк. Бу мәсилә кичик дәләтләр вә уларниң миллий мәдәнийити үчүн зор әһмийәткә егә. Мошу дәләтләр вә уларниң мәдәнийәтлири қедимдин келиватқан чоң тарихий хатирини сақтайду.

Жаһанлишиш жәрияниң миллий мәденийәтләргә киришиши нәкәдәр күчлүк болса, хәлиқ шунчилік өз мәденийитини, тилини әнъәнә дәстүрлирини, динини сақлашқа тиришиду, йәни жаһанлиқ трансформация дәвридә ахалиниң шу кәмдә өз алдаңиидиликлиригә вә өзини өзи ениқлашқа интилиши билән өз биртуташлиғини қоғдаш вә сақлашқа бағлиқ миллий бирхиллик (надирлик) мәсилилири жиддийлишиду.

Жаһанлишиш шараитидики жәмийәтниң мәдәний бирхиллиқ тәрәккиятиниң еһтимал сценарийлири. Жаһанлишиш мәдәний бирхиллиқни сақлаш мәсилесини жиддий кәсқинләштурувәтті. Назирқи вақитта мәдәнийәт саһасидики жаһанлишиш назирқи шәклидә зор ховуп төндүриду.

Жаһанлишиш жәрияни гомогенизациягә деген күчлүк жәриялар билән миллий вә ижтимаий топлар арисидики пәриқләрниң йоқилиши, миллий мәдәнийәтләргә хас өнъәниләрниң урпи-адәтләрниң вә қәдрийәтләрниң бузулуши билән қатар келиду. У миллий мәдәнийәтләрни ғәриплик (америкилаштуруш) унификацияләшни әмәлгә ашуриду. Ғәрип мәдәнийити пүткүл дуниявий вә әң прогресивлик мәдәнийәт сүпитеидә тәвсийә қилиниду.

АҚШнин дуниявий көчбашчилиғини әмәлгә ашурушқа интилидиганлар пүткүл аләмгә мәлум бир мәдәний стереотипларни тарқитиш үчүн, университетларниң, илмий вә мәдәний ассоциацияларниң, PR-компанияләрниң интеллектуаллик күчлирини пайдилиниду. Қәдрийәтлик экспансияниң мәркәзлириниң бири болуп Голливуд һесаплиниду, у сәясәт вә идеология саһасидиму, аммивий әхбарат васитилиридиму мәна вә қәдрийәтләрни сетишқа ишләп чиқириш билән шуғуллиниду. Мошундақ мәдәний гомогенизацияниң өзигә хас рәмзлири сүпитетідә McDonald's Coca-cola-ни ейтишқа болиду.

Ойлининлар!

Билим бериш саһасидики ғәрипләштүрүш немидә әкис етилиду?

Аммивий мәдәнийәт мәһсулатлири сәвәп болидиган индивидуализм, эгоцентризм, рәһимсизлик қәдрийәтлири сәлбий ақивләргә елип келиду, аммивий мәдәнийәт мәһсулатлири көпинчә мана шуларға ярдәмлишиду.

Ғәриптә ортақ ғәриплек мәдәнийәткә нишанланған дуниявий мәдәнийәтниң шәкиллинишигә бағылқұ хәлиқләрдики мәдәний һәрхиллиқ тез йоқилиду деген пикир кәң таралған. Униңда жаһанлишиш мәдәнийәт саһасидики интеграция сүпитетідә алға сүрүлиду вә ғәриплек мәдәнийәт вә инглиз тилиға зәнжирни бағлаштурғучи алайындық роль берилиду.

Ғәриплек әнъәниләрниң, мәйрәмләрниң, қәдрийәтләрниң паал рекламиси нәтижисидә ғәриплек һаят тәрзи ғәриплек әмәс дөләтләргә тән әмәс инвидуаллық принципириға асасланған ғәриплек әхлак тарқитилиду. Мәдәний мунасивәтләрниң биртәрәплимилик характери миллий мәдәнийәтләрниң бесилип ташлинишиға елип келиду. Нәтижидә аз санлық хәлиқләрниңла әмәс, шундақла сани көпчиликтен тәшкіл қилидиған хәлиқләрниңму миллий-мәдәний өзини өзи ениқлишини йоқитишиға елип келиду.

Миллий бирхиллиқни “түзитиш” вәзипилиригә билим бериш стандартлирини өзгәртиш, аммивий мәдәнийәт мәһсулатлирини тарқитишқа реклама арқылы қол йәткүзүлиду. Билим беришниң тәрәққият нәтижиси вә илим һәм технологияләрниң тәрәққият дәрижисигә мувалиқлиғиға жәмийәтниң прогресси бағлинишлик. Бирақ йеңи технологияләргә ортақлишиш йолида гомогенизация, билим беришниң стардартизациясы вә миллий-мәдәний өзгириликтин ваз кечишни унтымаслик лазим.

Бундин башқа, жаһанлишишниң ғәриплик сценарийиға мұвапиқ униң йемишини АҚШ вә Фәрбий Европида яшайдыған “алтун миллиардла” қоллиналайду. Қалғанлири прогрессниң четидә қалиду вә пәкәт ижтимаий ярдәмгила тайиналады.

Ахирки икки он жилликта Сингапур вә Малайзия көчбашчилири йетеккилиги диқи азиялик” қәдрийәтләр һәккідә жәмийәтлик пикир-талаш йүз бәрмәктә. Мундақ қәдрийәтләрниң ичидә индивидуаллиқтін колективизмниң бесимлиғи, интизам вә үйғунлук, ихтиратчанлық, һөрмәт, налиқтарниң һакимийити вә аилигә қаритилған мутлақ адиллик.

Заманивий шарапттықи дәләтниң утуқлук тәрәккүй етиши көпинчә сәясий лидерлар вә зиялий әлитилирииниң мәдәний бирхиллиқни сақлаш вә дуниявий цивилизацияниң илғар мұваппәкүйәтлиригә ортақлишиш арисида тоғра тәңпунлукни сақлашни билишигө бағлиқ болиду. Һазирқи вақитта бу вәзипини азиялик дәләтләр әмәлгә ашурди: Хитай, Һиндстан, Япония, Жәнубий Корея, Малайзия в.б. Бу дәләтләрни мәдәнийәтниң “ғәрипләндүрүлүшигө” қарши туруш, өз мәдәний бирхиллиғини сақлашқа интилиш вә аммивий мәдәнийәтниң ғәрипләнгән қәдрийәтлирииниң қисимиға бәрдашлиқ бериш бирләштүриду.

Жаһанлишишниң миллий мәдәнийәтләрниң мунасивити вә өз ара бейитишиға ярдәм беридиған, бирақ асасиға цивилизациялық пәриқләр ятидыған мәдәнийәтләр һәрхиллиғини йоқитишиқа майил әмәслигини Японияниң мисалидин көрүшкә болиду.

Ойлинин්дар!

Японияниң миллий бирхиллиқни сақлаш саһасидиқи мисалидин қандақ тәжрибә елишқа болиду?

Жаһанлишиш шараптидики ижтимаий интеграцияниң муаммилири. Хәлиқләрниң мәдәний мунасивәтлирииниң жәрияни мәдәний жаһанлишиш жәрияниның тәркивий бөлиги болуп несаплиниду. Бирақ хәлиқ арисидиқи мунасивәтләрниң күчийиши, уларниң арисидиқи пәриқни йоқиталмайду, Шунин ғилән биллә можут пәриқ-айримчилиқтар болғуси мажраларниң пәйда болушиға сәвәп болмаслиғи керәк.

Мәдәнийәтләрниң миллий пәриқлири бир-бирини толуктуридиған мәдәнийәтләрниң милләт арилиқ мунасивәт жәрияни — бу прогрессивлиқ әһмийити бар тарихий жәриян. Бу жәриян пүткүл

инсанийәтниң һәрқачан әң прогрессивлиқ мәдәний инновацияләргә ортақлишишидин әкис етилиду. Шуниң билән билләқайтурама жәрияның қатар жүриду — миллий мәдәнийәтләрниң муваппәқийәтлирини қобул қилиш арқылы дуниявий мәдәнийәтни бейитиш.

Ядигарда сақланлар!

Ижтимаий интеграция – шәхсни топниң башқа өзалириниң қобул қилиши. Селиштурма һалда мустәқил, бир-бири билән бағлинишмиған жәмийәтлик объектлар оттурисидики утумлуқ мунасивәтләр орнитиш жәрияни.

Назирқи вақитта мәдәний жаһанлишишниң “глоказализация” дегендән башқа вектори мәлум. Глоказализацияниң мәнийити ихтисадий жаһанлишиш жәрияниға қатнашқучи вә униәтдин маддий дарамәт елишқа интилидиган йәрлик мәдәнийәтләрниң вәкиллири өз мәдәний бирхиллиғини паал қоғдайды вә ғәриплек қәдрийәтләргә ортақлишишқа интилмайды.

Аләмниң арқыда қалған тәвәлиридин (Африка, Йеқин Шәриқ, Жәнубий-Шәрқий Азия дәләтлири) жирик ғәриплек шәһәрләргә паал авушип, әммигрантлар йеңи йәрләргә өзиниң мәдәний “жүктәқини” — тилини, динини, урпи-адәтлирини, миллий таамлар в.б. елип келиду.

Шундақ қилип, йәрлик-локаллик жәриялар — алмшумул-глобаллик жәрияларға айлиниду, бирақ бу мәдәнийәтләр ара мунасивәтләр муаммилирини һәл қымайтын, әксинчә пәкәт кәсқинликниң йеңи очақлирини пәйда қилиду.

Жаһанлишиш жәрияниң күчийишигә қаримастин, аләмниң көплигән дәләтлиридә миллий әнъәниләргә қизиқиши интилиши сақланмақта. Мәдәнийәтниң мунасивитигә адәмләрниң аммивий көчүши (миграция) милләт арилик мунасивәтләр, милләтләр ара некалишишлар тәсир қилиду. Мәдәнийәтләрниң утумлуқ мунасиви шарапитида дәләтләрниң бириниң мәдәний бирхиллиғини йоқитиш ховуписиз гармониялық үйғунлук пәйда болиду. Мәдәнийәтләр вә әнъәниләрниң хилму-хиллиғини сақлаш ижтимаий интеграциягә еришиштиki әң утумлуқ йолларниң бири болуп несаплиниду.

Ихтисадий интеграция вә миграция келәчектә пәкәт күчийидиғанлиғи еник, бирақ мундақ әһвалда муһим мәсилә – милләтләр вә хәлиқләрниң мәдәний биртуашлиғи вә мәдәний хилму-хиллиғини сақлаш.

Ахирқи жилларда бу мәсилигә дуниявий бирләшминиң дикқити ағдурулған. ЮНЕСКО Баш конференциясынин 31-сессиясидә “Умумға ортақ мәдәний хилму-хиллик төгрилиқ” ЮНЕСКО Декларациясынан 184

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

рацияси қобул қилинди. Бу һөжүкттә: “Мәдәний хилму-хиллиқ, инсанийәт үчүн тәбиэтниң биохилму-хиллиғи охшаш мұ-һим. Бу мәнада у инсанийәтниң ортақ қиммити болуп һесаплиниду вә бу заманавий, шундақла кәлгүсі әвлатларниң мәнпийәтлиридә етирап қилинишқа һәм тәстиқлинишкә тегиш” дейилгән.

Өзигө хас мәдәний әнъениләр вә мәнивий қәдрийәтләрни сақлаш, уларни дунияда тәрғип қилиш, башқа хәлиқләргә һөрмәт билән қараш вақтида миллий пәхирлиниш сезимини қелиплаштуруш зананивий мәдәний уйғулаштурушниң асаси болушқа тегиш.

Билимнитекшүр

1. Жаһанлишиш шараптида дөлөт функциялири қандақ өзгириду?
2. Жаһанлишиш шараптида қандақ ижтимай өзгиришләр миллий бирхиллиқни сақлашқа тәсир йәткүзиду?
3. Инсанийәтниң тәрәкқияти цивилизациялик тәрәкқият йоллириға ижтимай динлар қандақ тәсир йәткүзди?
4. Силәр үчүн бирхиллиқниң қандақ тәрәкқият сценарийи ярамлық?

ХХ ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИ – ХХI ә. БЕШИДИКИ ИЛИМ -ПӘН, МААРИП ВӘ ТЕХНОЛОГИЯЛӘР

§ 27. ИЛМИЙ-ТЕХНИКИЛИҚ РЕВОЛЮЦИЯ – ИЛМИЙ- ТЕХНИКИЛИҚ ПРОГРЕССНИҢ ЙЕҢИ БАСҚУЧИ

Будәристө:

- Илим вә техникиниң тәрәкқияти;
- постиндустриялик жәмийәтниң дәври, илмий-техникилық революция;
- билим беришниң риважлиниши, генлиқ инженерия тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзләр:

илмий-техникилық революция, техноплислар, аэрокайнатлық техника, робототехника, ЭңViшләп чиқириши

50—60-жж. илим-пән вә техникиниң тәрәкқияти. Иккинчи дуниявий уруш аяқлашқандын кейин инсанийәт вәйран болған дунияни өслигә кәлтүрүш үчүн ишләшкә киришти. Йеңи карханилар вә илмий мектәпләр қурушқа башлиди. Европилик әлләрдә, АҚШ, Канада, Япониядә ихтисат вә мәдәнийәтниң тәрәкқияти урушқычә вә уруш жиллирида ечилған илмий кәшпиятлар вә муваппәқийәтләр асасида жүрди. ИТР вә уиндини кейинки илмий-техникилық прогресс (ИТП) “истималчи жәмийәт”, 1970-жж. башлап “өхбаратлық жәмийәтниң” пәйда болуши билән беваситә мунасивәтлик. Әнді илим-пән бирә-тола инсанийәт жәмийитигә хизмет қилишқа башлиди. ИТПниң ярқын мисалига кайнатни өзләштүрүштиki муваппәқийәтләр – аләмдики дәсләпки спутникни учирish (СССР, 1957-ж.), кайнатқа адәмниң дәсләпки учushi (СССР, 1961-ж.), адәмниң кайнатқа чиқиши (СССР, 1965-ж.), адәмниң Айға учushi (АҚШ, 1969-ж.) в.б. Санәт космос корабольлири, луноходларни яси迪,

Венера-Чолпан, Марс, Құяш системисидики башқа планетиларға спутникларни өvvәтти. Ейтарлық илмий күчләр вә vasitilәr атом энергиясини өзләштүрүшкә, транпорт vasitiliрини тәрәкқий әткүзүшкә (болупму реактивлик авиацияни), нефть-химия санaitини өзләштүрүшкә қаритилди. Машинисазлиқ вә автомобиль ясашму ишләп чиқиришни тәрәкқий әткүзүшниң бесим саһалириға айланди. Ракета двигательлирини бәрпа қилиш вә тунжә космонавт Юрий Гагаринниң кайнатқа учushi кайнат кәңлигини өзләштүрүшкә йол ачти. 1960—1990-жж. физика, химия, инженериядә в.б. саһалардики тәжрибиләрму наһайити утуқлуқ болди.

Генлиқ инженерия. Хромосомилардики ДНКниң (дезоксирибонуклеин кислотасиниң) ирсийәтлинишиниң маддий тошиғучисини ечишқа қабилийәтлик болған генетикилық алимлар зор мувап пәқийәтләргө қол йәткүзди. ДНК молекулисiniң қурулмиси 1953-ж. америқиلىқ биохимик Дж. Уотсон билән биллә британлиқ биофизиклар Ф. Крик вә М. Уилкинс тәрипидин чүшәндүрүлди.

Алимлар ДНКни бөләк генларға бөлүп үгәнди вә уларни өз ара бағлаштурушни билди — **генлиқ инженерияның** асаси селинди. Қеңәш алими И.А. Раппорот супермутагенлиқ маддиларниң hәрхил организмларда мутацияни сұнъий антибиотиклар, аминокислоталири микроорганизмларниң онлиған вә йүзлигән мәтрә пәйда болуш чапсанлиғини ашуридиған маддиларни ениқлиди. Бу кейинки жиллири мутацияни сұнъий ишләп чиқириш усулирини тепиш вә уларниң ярдими билән антибиотик, аминокислоталарни ишләп чиқарғучилар — микроорганизмларниң қиммәтлик өсүмлүк сортлирини, штамлирини ясаш йоллирини тепишқа мүмкінчилік берди. Минжилликлар нарписидики биологлар сұнъий генетикилық системиларни қурушқа, ирсийәтчилик надисилиригә арилишишни үгәнди.

1970—1980-жж. илимий-техникилық прогресс. 1970-ж. башлап ИТП йеңи шәкилдә өтүшкә башлиди. 1950—1970-жж. “революциялық база” йеңи кәшпиятларни мүкәммәлләштүрүш вә тәрәккүй әткүзүш үчүн пайдилинишқа башлиди. Мәсилән, дуния минжилликларниң бешидики аддий вә келәңсиз янфонлардин көзгө көрүнмәйдигандәк ихчам қурулғуларға, путүнсүрүк қәвәтләрни егәлләйдиган йоған қувәтлик компьютерлардин — йенида елип жүридиған гаджитларға авушти.

1970-ж. башлап электроника вә компьютерлаштуруш сүръити тәрәккүй әтти. Бу илим-пәнниң барлық муваппәқийәтлири қандақту бир түргө қайта ишлинип, адәмләргө хизмет қилишини билдүрәтти. Химия илими адәмгө йеңи рәхт, лак, бояқ материалларини в.б.; физика вә инженерия илими — телевизор, қобул қылғучилар в.б. йәткүзди.

Илмий-тәтқиқатлар вә лайиһәләрдики йеңи йөнилишләр америқиلىқ алим Н. Винерниң кибернетикини — әкси алақә төғрилиқ

1957-ж. 4-октябрьда
«Спутник-1» орбитиға
чиқирилди

Тұнжы космонавт – Ю. Гагарин

Физика, химия, биология, медицинида зор мұваппәқийәтләргө қол жеткүзүлди (ички органларни трансплантацияләш утуқлуқ өткүзүлди, һәрхил әлләрдә сұнъий жүрәк ясаш бойиичә ишлар жүргүзүлди).

Илмий әмгәкләр вә уни ишләп чиқиришқа жарий қилиш асасида уруштын кейинки дәсләпки жиллирила узақ муддәтлик пайдилиниидіған товарларни аммивий ишләп чиқиришниң үеңи маддий базиси қурулди (автомобильлар, тоңлатқулар, телевизорлар, радиоприемник вә башқыму мәиший техника).

70—80-жж. илмий-техникилық революцияның үеңи басқучи башланди. Униң мұним бәлгүлири болуп: илимниң ишләп чиқириш билән қошулуши вә униң беваситә ишләп чиқарғучи күчкә айлиниши; кәшпият вә илмий үеңиленікни ечиш һәм уларни ишләп чиқиришқа жарий қилишқа кетидиған вақитниң кәсқинг қисқириши. 1971-ж. “Интел” фирмиси мини-процессорни қураштурди. Шу түпәйли 1976-ж. компьютер кәшип қилинди, электронлук несаплаш машинилиринин үеңи түрлири, әвришим ишләп чиқириш системилар, ишләп чиқириш автоматикиси бәрпа қилинди. Тәбиэттә учрашмайдыған үеңи синтетикилық материаллар пәйда болди. Атом электр станцияси көплигөн әлләрниң энергетикилық балансида мұним орун егәлләшкә башлиди. Радарлар, лазерлар, әйнәк-талилық алақәлиниялири кәң қоллинишқа башлиди. Техника вә илимниң үеңи дәрижисини шәхсий (персонал) компьютер, космослук станцияләр, тавуштын чапсан авиация, жуқури илдамлиқтика поезлар вә дунайий әхбаратлық тор әкис әттүриду. Шундақ қилип, XX-ж. илмий-техникилық революция ишләп чиқириш күчлиринин барлық асасий элементleriini: әмгәк қурал-сайманлири (автоматлар), әмгәк буюмлири (сұнъий материаллар), энергия мәнбәлири (АЭС) кәсқин

илимни, үеңи әхбаратни елиш, қайта ишләш вә әвәтиш тоғрилиқ илимни ечишиға йол ачти. Радиэлектроника саһасидimu дадил илгириләшләр йүз бәрди, радио аппаратура вә телевизорларниң үеңи типлири бәрпа қилинди. Генетика вә биотехнологиядиму зор кәшпиятлар ечилди.

ДНК молекулиси дора-дәрмәк-ләрниң Генлиқ инженерия лаборатория даирисидин чиқип, униң кәшпиятлири үеңа егилиги вә медицинида пайдилинишқа башлиди.

Ишчи күчи сұпитидө роботларни пайдилиниш

өзгәртти. Бу инқилаивій жәриялар заманивий цивилизацияниң узак муддәтлик прогресси үчүн йеци маддий-техникилық базини бәрпа қилиду. Шунинде билән биллә ИТР билимлик, саланийәтлик хадимларни, ижадий шәхслерни тәләп қилиду.

Билим беришниң тәрәкқияти. ИТР дәвридә Фәрипниң көплигөн әллиридә илим-пән вә санаэтниң интеграцияси тән болди. Нәтижидә илмий-ишләп чиқириш комплекслири яки технополислар пәйда болуп, 80-жж. Япониядә технополислар қорулушқа башлиди. Униң үчүн илмни көп керәк қилидиған йөнилишләр: аэрокайнатлық техника, робот ясаш, ЭҢМ ишләп чиқириши таллавелинди. Мошундақ технополислар АШтиму учришиду.

Уруштин кейинки дәвирдә илмий-техникилық революцияниң зәрүйити билим бериш саһасыда ейтарлық өзгиришләрни тәләп қилди. Санаэттә, хизмет көрситиш вә башқыму жәмийәтлик хизмет түрлиридә мурәккәп техника вә заманивий технологияләрни пайдилиниш, шундақла гуманитарлық саһадики хизмәтчиләрниң күндилек өхбаратни өзләштүрүш көләминиң улғиши үчүн өз билим вә маһарәтлирини XXI ә. бешидики чапсан технологиялық өзгиришләр арқылы өмүр бойи яхшилашқа қабилийәтлик жуқури саланийәтлик хизмәтчиләргә дайими ентияж пәйда қилиду. Болупму өмгәк базирида наңәтлик маһарәт вә саланийәтни шәкилләндүрүш үчүн йеци билимләрни мустәқил өзләштүрүш мүмкінчилеги жуқури

бағалиниду. Маарип пәкәт мәдәний вә билим бериш қәдрийәтлирини өткүзүп бериш һәм адәмни мустәқил һаятқа тәйярлашниң усулила болуп қалмастин, бәлки һәм тез өзгіриватқан вә мурәккәп постиндустриялик дуниядикі һаятқа турақлық маслишишниң муһим васитиси болуп қалди.

ХХ ə. иккінчи йериміда билим беришни тәрәккій өткүзүшниң үч дәвирни бөлүп қараштурушқа болиду, Бириңчиси, 1945-жилдин 1960-ж. ахириғиче; иккінчиси 1970-ж. бешидин 1990-ж. ахириғиче; үчинчиси –XX ə. ахири –XXI ə. бешіға тоғра келиду. Билим бериш системисіда боһран пәйда қылған вә 1968-ж. яшлар исияниға елип кәлгән салаһийәтлик әмгәк базиридики қурулмилик өзгіришләрниң нәтижесидә билим беришни риважландуруштиki дәсләпки дәвир аяқлашти. Билим беришни тәрәккій өткүзүшниң иккінчи вә үчинчи дәвирлириниң арисидики чегара бир қатар йені әхбаратлық технологияларниң күнділиқ һаятта қоллинишиға киргөн вақти. Шуниң билән биллә коммунистик системиниң ғулишиниң нәтижесидә аләмдикі сәясий вәзийәт өзгәргөн — 1990-ж. беши болди. Илмий-техникилық революция дәвридә Фәрипниң көплигөн әллири үчүн илим вә ишләп чиқиришниң интеграцияси тән. Нәтижидә илмий ишләп чиқириш комплекслири яки технополислар пәйда болди. Шундақ қилип, 80-жж. Япониядә технополислар қурулушқа башлиди, униң үчүн илимни көп тәләп қилидиған: авиа-космослук техника, робототехника, ишләп чиқириши охшаш йөнилишләр таллавелинди. Бу хил технополислар АҚШтиму учришиду.

Постиндустриялик жәмийәт дәври. Аләм постиндустриялик жәмийәт дәвригө қәдәм ташлиди. Бу жәмийәт жуқури технологияләрниң наһайити муһимлиғи вә жәмийәт һаятиниң барлық саһалирини әхбаратлаштуруш һәм компьютерлаштуруш билән тәриплиниду. Жуқури технологияләр адәмниң күнділиқ һаяти вә ишини техиму йениклитишкә тегиши. Интернет инсанийәт һаятиниң — жәмийитиниң ажralmas қисмиға айланди. Алақалишишиң йені усули пәйда болди. Адәм һаятиниң башқылардин мәхпий болуши өмәлиятта тохтиди. Әхбаратлық жәмийәт –XXI ə. вә униндин кейинки өсирләрниң жәмийити.

Назирқи вақиттиki постиндустриялик жәмийәт умумға бирдәп әхбаратландуруш биләнла өмәс, шуниң билән биллә униң асасий ресурсы сүпитетидә адәмни, техиму ениң ейтқанда, униң интеллектуаллық қабилитийини тонуйдиганлиғи билән тәриплиниду. Инсанийәт тәрәккиятiniң назирқи басқучида һәрбийләр өмәс, дәл мошу алимлар бағалинишқа башлиди.

Иккінчи тәрәптин, ИТПниң сәлбий тәрәплириниму тәқитлимәй болмайду. Илим-пән адәмгила хизмет қилип қоймай, шуниң билән

биллә һәрбийләргиму хизмәт қилишқа башлиди. Нәк шу XX ə. дүния атом, водород вә нейтронлук бомба охшаш йеңи қурал түрлири билән “тонушти”. Ядролук қурал пәйда болди. Техникиниң тәрәккүй етиши билән биллә “қирип йоқитишқа арналған қуралларниң” йеңи түрлири пәйда болди.

Шундақ қилип, ИТП адәмләргө ярдәмлишиду (гәрчә көплигән адәмләр мундақ ярдәм адәмни машина билән бирә-тола авуштуриду дәп һесаплисими), бәлки һәм уни набут қилиши мүмкин.

Илмий-техникилық революция (ИТР) — бу илмий-техникилық прогрессниң сүпәтлик йеңи басқучи. Илмий-техникилық революция илимни жәмийәтниң беваситә ишләп чиқириш күчигә айландурушиға асасланған инсанийәтниң ишләп чиқириш күчлиридики нуллук сүпәтлик революцияни билдүриду. Илмий-техникилық революцияниң тәркивий қисимлирини илим-пән, техника, технология, ишләп чиқириш, башқуруш тәшкіл қилиду. Илмий-техникилық революцияни тәрипләйдіған әң муһим аләнидиликләр монулр;

1. Илимниң наһайити сүръәтлик тәрәккүй етиши, уни беваситә ишләп чиқириш күчигә айландуруш. Илмий-техникилық революция дәвринин мұһим ихтисадий көрсөткүчи — ИТТКИ (илмий тәтқиқат вә тәжрибелик конструкторлук ишлар) сәрип қилинған чиқымлар болуп һесаплиниду. Уларниң бесим бөлиги тәрәккүй әткән әлләргө: АҚШ, Япония, Улукбритания, Германия, Франциягә тәэллүк. Шунинң билән биллә АҚШниң бу саһаға арналған чиқими башқа әлләргө қариғанда бир қәдәр жуқури.

2. Илим-пәнниң тәрәккияти заманивий билим бериш системисиз мүмкин әмәс. Японияниң илимни көп һажәт қилидіған ишләп чиқиришни тәрәккүй әткүзүшитики вә ИТР нәтижилирини ишләп чиқиришқа жарий қилдуруштиki ейтарлық утуқлири дуниядики әң илгарларниң бири болуп һесаплинидіған маарип системиси билән беваситә бағлинишлиқ.

3. Техникилық ишләп чиқириш базисидики түп асаслық өзгиришләр. Бу йәрдә электронлук һесаплаш васитилириниң (ЭНВ), роботларниң кәң пайдилинилиши, йеңи технологияләрни жарий қилиш вә кона усул вә технологияләрни чапсанлитиши, йеңи мәнбәләр вә энергия түрлирини ечиш һәм пайдилиниш, жуқури саланийәтлик ишчи күчи арқылы әмгәк мәһсүлдарлиғини арттуруш һәккүдә сөз болмақта.

4. ИТР маддий ишләп чиқиришниң саһалик қурулмисиға тәсир қилиду, шунинң билән биллә у йәрдә санаәтниң үлүши кәскин өсиду, чүнки ихтисатниң башқа саһалиридики әмгәк үнүмдарлиғиниң өсүши униңға бекіндә болуп келиду. Илмий-техникилық револю-

ция дәвридики йеза егилік ихтисади индустріялық характерға егө болиду. Санаёт саһалири ичидә химиялық вә электр энергетикиси саһалири кәсқин пәриқлинишкә башлиди, уніңға, биринчи новәттә, илмий-техникилық прогресс вә машинисазлық бекінде болиду.

ИТРнің асасий йөнилишилиригә монулар ятиду: микроэлектроника, лазерлик технологияләр, ферментлик технологияләр, генлик инженерия, катализ, био- вә нанотехнологияләр.

Билимніңнитекшүр

1. XX ə. 60—70-жж. илим вә техникиниң тәрәкқияти қандақ тәриплиниду?
2. 1970—1980-жж. илмий-техникилық прогресс алғыдилуклирини қараштуруңлар.
3. Постиндустриалық жәмийәт дәвригө тәриплімә беріндер.
4. Билим беришкә қандақ тәләплөр қоюлушқа башлиди, ейтеп беріндер.

§ 28. ТӘРӘККИЙ ӘТКҮЧИ ӘЛЛӘРНИҢ МӘДӘНИЙ-ТЕХНИКИЛИҚ ТӘРӘККИЯТИНИҢ АЛАҒЫДИЛУКЛИРИ ВӘ ҚАNUНИЙӘТЛИРИ. “БАЙҚОНУР” КОСМОДРОМИ. ЖӘМИЙӘТНИҢ РИҚАБӘТКӘ ҚАБИЛИЙӘТЛИКЛИГИНИ АШУРУШТИКИ МААРИПНИҢ РОЛИ

Будәристө:

- тәрәккій әткүчи әлләрниң мәдәният-техникилық тәрәккият алғыдилуклири вә қанунийәтлири;
- “Байқонур” комсодроми;
- жәмийәтниң риқабәткә қабилийәтликлигини ашуруштики маарипниң роли тоғрилиқ билимиз.

Тәрәккій әткүчи әлләрниң мәдәният-техникилық тәрәккияти. Тәрәккій әткүчи әлләр — дунияниң сани өң көп ели болуп несаплиниду, у йәрдә 80% яшайду. Адәттә бу әлләрни “Учинчи аләм” дәпму атишиду. Уларниң ихтисадиниң әһвали пүткүл инсанийәтниң ижтимаий-ихтисадий тәрәккият сүръитигә зич бағлинишлиқ. Тәрәккій әткүчи әлләрниң көпчилиги Азия, Африка вә Латин Америкисида орунлашқан. Бу әлләрниң бесим бөлиги сабық мұстәмликиләр болуп несаплиниду. **Тәрәккій әткүчи әлләрниң мүһим алғыдилуклири** уларниң тәрәккій әткән әлләрлдин ихтисадий тәрәккият жәһәттін хелә арқида қелишидур. Аналиниң җан бешіға чаққандықи УИМ көләми жәһәттін тәрәккій әткүчи әлләр асасий икки топқа бөлуниду:

Биринчи топқа селиштурма һалда алғанда жуқури дарамәтлик әлләр кириду. У — нефть экспортлиғучи вә йеңи индустріялық әлләр. Нефть экспортлиғучи әлләргө ташқириға чиқиридиған мәһсулатлириниң 50%-тин көпи нефть вә нефтьтін чиқиридиған

мәһсулатлар болуп несаплинидиған әлләр ятиду. Улар, асасөн, Йеқин Шәриқтә, йәни Парс қолтуғида орунлашқан Катар, Қувейт, Бахрейн, Сауд Әрәбийәси, Бирләшкән Әрәп Әмирликлири (БӘӘ) охшаш әлләр. Бу әлләр нефть вә тәбиий газниң бай еntityиға егө болғанлықтін, аләм әллирини энергоресурслар билән муһим тәминлигүчи әлләр болмақта. Уни сетиштин чүшкән дарамәт аһалиниң наят кәчүрүш дәрижисиниң жуқури болушыға тәсир йәткүзиду. Бирақ бу дәрижә мәдәний тәрәккىй дәрижисиниң арқыда қелиши, билим бериш дәрижисиниң төвәнлиги, ихтисатниң саһалиқ қурулмилирида аграрлық секторниң бесим болуши, қайта ишлигүчи санаэт саһалириниң начар тәрәккىй етиши билән қатар можут болуп көлмәктә.

Йеңи индустриялик әлләргө чапсан сұръәтлик ихтисадий өсүми билән вә қайта ишләш санаити, йәни машинисазлық, электроника, мәиший техника ишләп чиқириши, йеник санаэтни ихтисатниң муһим секториға айлантурған тәрәккىй әткүчи әлләрниң бир бөлиги кириду. Йеңи индустриялик әлләр миллий ихтисатниң аграрлық вә хам әшиялиқ түрдин өтүп, санаэтниң көп саһалиқ характеристини шәкилләндүрүп, хәлиқара ихтисадий мунасивәтләрниң паал әзаси болуши билән ениқлиниду.

Тәрәккىй әткүчи аләмдикі иккінчи топ әллирини УИМ бойичә жан бешиға чаққандықи оттура дарамити 750 доллардин кам келидиган әлләр тәшкіл қилиду. Булар намрат әлләр топини тәшкіл қилиду. Улар, асасөн, Экваторлуқ Африка, Жәнубий Азия, Мәркизий Америкада орунлашқан. Бу топқа киридиган әлләр сани дайим өсүш үстидә. Ахирқи вақитларда уларниң сани икки һәссигө өскән. Әң намрат әлләр бурунқидәкla тәрәккىй әткән әлләрниң хам әшия мәнбәси сұпитидә қалмақта. Баштап өткүзгөн мустәмликичилік намрат әлләрниң ихтисадий дәрижисиниң наһайити төвән болушиниң асасий сәвәви болмақта. Мустәмликичилік базар егилигиниң асасини салди, сабық мустәмликиләрни дуниявий ихтисадий мунасивәтләр даирисигө жәлип қилди, бирақ бәрибирла мустәмликичилік миллий егилекләрни вәйран қилди, миллий қол һүнәрвәнчиликни йоқатти. Йәрлик ахали хәлиқни әнъәнивий наят кәчүрүш тәрзидин, өзигө хас урпи-адәт вә дәстүрлиридин мәһрум қилди.

Көплигөн тәрәккىй әткүчи әлләрдә миллий егилекни қайта қуруш жәрияни жүрмәктә. Ихтисатни индустрияләштүрүш әмәлгә ашурулмақта: санаэтлик (индустриялик) мәһсулатниң үлүши

Тираж сөздәр:

тәрәккىй әткүчи
әлләр, нефть
экспортлигүчи вә йені
индустриялик әлләр,
Мономәдәний ихти-
сат, "интеллектуаллық
ишләп чиқириш"
билимни гуманитар-
лаштуруш вә компью-
терлаштуруш

БӘӨНИЦ НЕФТЬ-ГАЗ САНАСИ

ашмақта, йеза егилигини жүргүзүшниң заманивий усуллири жарий қилинмақта, товар-ахча мұнасивәтлири вә миллий капитал тез тәрәккій өтмектә.

Иккинчи топ әллиридә дөләтниң орни алаңдә. Шуңлашқа, қайта курушни дөләт жүргүзиду. Бу әлләрдики дөләтниң алидиған орни вә атқуридиған роли алаңидә. Адәттикачә дөләт илкідә йәр, пайдилиқ қезилмилар, жирик заводлар, мектәпләр в.б. болиду. Дөләтлик сектордики ишләп чиқирилған мәһсулатниң нәрқи оттура несан билән алғанда миллий УИМ 10% қа йеқинини тәшкіл қилиду.

Бәзи тәрәккій өткүчи әлләрдә илим вә техникини тәрәккій өткүзүшкә қәдәмләр ташланмақта. У асасен, билим беришни чхшилашқа, йәрлик тәтқиқатларни жүргүзүшкә, чәт әллик технологияләрни қоллинишқа қаритилип, миллий ишләп чиқириши риважландурушқа аз бағлаштурулиду. Илмий-техникилық йециликларниң асасий көләмини йеңи индустриялык әлләрниң азғина топи әмәлгә ашуриду.

Көплигөн тәрәккій өткүчи әлләрниң ихтисадий өрлишигә һәрбий чиқимлар тосалғу болмақта. Һәрбий чиқимлар саламәтликни сақлаш вә билим бериш санаға сәрип қилидиган чиқимлардин онлиған һәссә көп. Пат-патла йүз берип туридиған этникилық кәсқинликләр вә тоқунушлар миллионлиған адәмләрниң наягини қийип, урушқучи әлләрниң егиликлирини вәйран қилмақта. Бирак, ихтисадий өзгиришләрниң асасий тосалғуси аһалинин көпчилик бөлигиниң намратлиқта яшиши болмақта. Намратчилик

ижтимаий ислаһатларни жүргүзүшкә тосалғу болуп, билим бериш вə мəдəнийəтни тəрəққий əткүзүшкә қийинчилиқ яратмақта. Наят кəчүрүш дəрижисиниң төвəнлиги адəмлəрниң мəнивий өсүш мүмкинчилигини пəсəйтидиғанлиғи мəлум. Намрат адəмниң билим елишқа, мəдəний көңүл кəтиришкә яки сəпəргə чиқишиңа хиражити йок. Маддий паравəнлик — мəнивий өсүшниң шəрт-шaraити болуп неsapлиниду.

Тəрəққий əткүчи əллəрниң ихтисадида ташқи ихтисадий мунасивəтлəр муһим орун алиду. Ташқи мунасивəтлəрниң тəрəққий əткəн əллəргə қариғанда, тəрəққий əткүчи əлниң ички ихтисадий тəрəққиятиға йəткүзидиған тəсири зор. Буниңға асасий сəвəп тəрəққий əткүчи əллəрдики ишлəп чиқирилидиған мəһсулатларниң азлиғи, ташқи мунасивəтлəргə болған бекиндилиқни күчəйтиду. Африкиниң кəплигəн əллиридə пəкəт бирда йеза егилиги зираити ишлəп чиқирилиду, бу миллий ихтисатниң бир мəдəний зираəткə бағлинишлик қилип қойиду (монокультура). Мəсилəн, Эфиопиядə пəкəт кофе, Ганада — какао, почаклар, Сенегалда — хасиң ишлəп чиқирилиду.

Мономəдəний ихтисат дегинимиз — пəкəт бирла мəһсулат түри ишлəп чиқирилидиған, кəпинчə йеза егилик мəһсулатлириниң бирла зираити өстүрүлидиған ихтисатни атайду. Миллий ишлəп чиқиришниң чəкликилиги у əллəрниң ишлəп чиқарған мəһсулатини истимал қилғучилар тəриpidin жиддий тəливигə бекинип, уни əрзəн баһада сетишиңа мəжбүр болиду. Буниң өзи ташқи базарда өзлиригə нажəтлик мəһсулатларни сетивелишқа қийинчилиқ яритиду. Йеци индустриялик əллəрниң пəйда болуши билəн чəт əллəргə чиқирилидиған мəһсулат түрлири хелə кənəйди. Ташқириға чиқиридиған мəһсулатлар қатариға əнди қайта ишлəш санaitиниң мəһсулатлири — станоклар, автомобилльлар, деңиз кемилири, қара металл, тикинчилиқ буюмлири пəйда болди. Мəлум орунни мəиший электроника — телевизор, чаң шориғуч, калькулятор, радиоприемник, қозғалма магнитофон, saatлар охшаш буюмларни алиду. Бу буюмларни ташқи базарға Жəнубий Корея, Тəйвəн, Сингапур, Индонезия, Малайзия, Тайланд, Филиппин əллири чиқириду.

Тəрəққий əткүчи əллəрниң маргиналлик топини сабиқ социалистик əллəр, жұмлидин Россия, Белоруссия, Украина охшаш əллəр тəшкил қилиду. “Маргиналлик” ибариси өткүнчи, арилиқтики дегəн мəнани билдүриду. Һəқиқəтəнму ижтимаий тəрəққият, болупmu билим бериш, илим-пəн, мəдəнийəт саһалиридики кəплигəн тəрəққий əткүчи əллəрниң еришкəн муваппəқийəтлири аһалиниң тəрəққият дəрижисини ейтарлық жуқури дəрижигə кəтəрмəктə. Бирақ бу əллəрниң ихтисадий тəрəққиятини, илмий-техникилиқ

муваппәқийәтләрни өзләштүрүшни қошуп алғандиму, уларни тәрәккүй әткән әлләр қатариға қошушқа мүмкінчилік бәрмәйду.

ХХ ə. иккінчи йеримида инсанийәт илмий-техникилық революция (ИТР) дәвригө қәдәм тащшлиди. Илим-пәнниң барлық саһалирида көплигөн кәшпиятлар ечилди. Илимниң йеңи саһалиниң бири — атмосфериниң физикиси инсанийәтниң космос тоғрилиқ умумий чүшәнчисигө түп асасидин ағдуруш яси迪 дәшкиму болиду. Илимниң шундақла: қайнатлық медицина, қайнатлық биология в.б. йеңи саһалири пәйда болушқа башлиди. ХХ ə. иккінчи йеримидеги илмий муваффәқийәтләрниң ярқын мисали сұпитидә қайнатни тәтқиқләш саһасидики муваффәқийәтләрни тәкитләшкә болиду. 1957-ж. 4-октябрьда Қенәшләр Иттипақида сұнъий Йәр Һәм-райи (Спутник) учурулди. Бу вақиға инсанийәтниң космос кәңлигини өзләштүрүш дәвриниң башланмиси болди.

“Байқонур” космодроми. 1957-ж. 4-октябрьда учурулған дәсләпки космос ракетиси “Байқонур” космодромидин утуқлук учирildи. У дүниядыки әң дәсләпки Йәрниң сұнъий һәмрайини орбитиға чиқарди (ЙСН).

Байқонур аләмдикі әң жирик йәр үсти илмий космос полигони болуп һесаплиниду. Униң асасий вә ярдәмчи объектлириниң умумий мәдани 6717 квадрат километр. Байқонурниң учуш трассиси Арал деңизидин Камчатка йерим арилиғичә созулуп ятиду.

Байқонурдин 1961-ж. 12-апрельда инсанийәт тарихида тунжа қетим Юрий Алексеевич Гагарин “Восток” корабли билән космосқа атланди. Байқонур шуниндин кейинму қайнат кәңлигини өзләштүрүштә көплигөн йеңичил башланмиларниң стартлық орниға айланди. Байқонурдин Құнниң, Айниң, Чолпанниң дәсләпки сұнъий һәмралири “Восток”, “Восход”, “Союз”, “Прогресс” космос корабльлири, “Салют”, “Мир” орбитилық станциялири, иш жүргүзүшкә арналған “Протон”, “Зонд”, “Прогноз” “алақә мәхсити үчүн пайдилинидиған вә метереологиялық байқашлар жүргүзүшкә беғишиләнған “Молния”, “Экран”, “оризонт”, “Радуга”, “Метеор” в.б. ЙСНлири учирildи. Айни, Марсни вә Чолпанни тәтқиқләшкә арналған қайнат аппаратлири бар РТларму Байқонурдин атландурулди. 1991-ж. 2-октябрьда тунжа қазақ космонавти Т.Әубәкиров “Союз Т-13” Байқонурдин учти. Россия бирләшкән программа бойичә қазақ космонавти Т.А. Мусабаев космоста үч қетим болди (1994, 1998, 2001). “Байқонур” космодроми 1991-ж. Қазақстан Жүмһурийитиниң қармиғиға өтүп, 1993-ж. Россия Федерациясыға 2050-жилғиңе 20 жилға ижаригө берилди.

Буниңдин башқа “Байқонур” космодромида космонавтика тарихиниң мирасгәни можут, унинда миңлиған экспонатларни

“Байқонур” космодромидин ракета учириш

Өз ичигे алған тоң имарәт орунлашқан, очук асман астидики экспозицияләр, йәни ракетиларниң двигательлири вә қайнатлиқ тошиғуци “Буран”, шундақла рус космонавтикасиниң атиси вә СССРниң баш ракета ясиғучиси С.П. Королев вә дунияниң түнжы космонавти Ю. А. Гагарин яшиған икки өй орунлашқан.

Билим бериш системисиниң тәрәкқияти. Билим беришниң жәмиітниң риқабеткә қабилийетликлигини ашуруштиki роли. Билим һазирқи жәмиітниң асасий байлиғиға айланмақта. Йеңи ихтисадий аләм адмләрниң билим вә қабилийитигә тайиниду. Адәм пәкәт өз билими вә өқлигә тайинип, аләмниң сәясий тәрәкқиятиниң муһим һәрикәтләндүргүчи күчигә айлиниватқанлиғини көрмәктимиз. Шунлашқа билим бериш системиси дөләтлик келәчигини тәминләйдіған муһим саһаси болмақта. Өз вақтида ихтисадий әһваллар һәрбий әһвални қисип чиқарғинидәк бүгүнки таңда инсанийәт иқтидариниң тәрәкқияти башқа бесимлиқтарни қисип чиқирип, алдинқи қатарға чиқти вә бу әһвал өзлүгидин чүшинишлиқ: адәм өз иқтидари билән заманивий ишләп чиқириш, ихтисат, мәдәнийәт вә илим-пәнгә һәл қылғучи үлүш қошмақта.

Постиндустриялик дәвир өзиниң йеңи технологиялири вә шуниң билән мұнасивәтлик әхбаратлық, коммуникациялық саһалар билән шундақла биотехнология битлән биллә адәмләргө сұпәтлик йеңи тәләпләрни қоймақта. “Интеллектуаллық ишләп чиқиришқа” йүз-

Сингапур

Япония

линиш билим бериш саһасидики өзгиришләрни һажәт қилмаңта. Мошу саһадики ейтарлық өзгиришләр XX ə. иккинчи йеримида жаһанлишиш жәрияни вә униң билән мунасивәтлик болған адәмгә деген өзгәртилгән, жуқурилитилған тәләпләр нәтижисидә жүрди. Асасий тәләп—билим, шуның билән биллә уни пайдилинишни билиш, қоллинишни билиш вә йеңисини бәрпа қилишни билиш болуп несаплиниду. Тәрәққият дәрижиси һәрхил әлләр билим бериш саһасидиму һәрхил әһвалда турмаңта, йәни дөләт кепиллиқ берилдиган башланғучи билим бериштин оттура билим елиш дәрижисиму һәрхил. Билим бериш системиси һәм дөләтлик, һәм шәхсий болмаңта.

70—90-жж. билим бериш саһасидики йетәкчи әлләр қатарыға “ьеңи индустриялик дөләтләр” — Жәнубий Корея, Тәйвән, Сингапур, Малайзия кирди. Бу әлләрдә оттура билим бериш мәжбuriй болуп несаплиниду вә заманивий дуниявий стандартлар дәрижисидә әмәлгә ашурулмаңта. Билим бериш саһасидики тәрәққий әткән әлләрниң стратегиялық йөнилиши үзлүксиз билим бериш концепциясигә асасланған, йәни мәктәпкичә болған билим бериштин — алий мәктәпкичә болған дәвирни өз ичгә алмаңта.

XX ə. оттурисида шәкилләнгән билим бериш системиси әндиликтә жәмиәт тәләплирини қанаәтләндүрәлмәйдиганлиғини көрсәтмәктә. Бу ишләп чиқиришниң тәрәққият дәрижисигә мувалиқ болмай қаллди. Әхбаратниң аста өрлиши шараитида билим беришниң дуниявий мәхсүтлирини қайта қараштуруш еңтияжи пәйдә болди.

Шәхсниң ижадий иқтидарини тәрәққий әткүзүш әң муһим мәсилегә айланмаңта. Адәмниң йеңиликни қобул қилиш вә уни әмәлгә ашуруш қабилийитини шәкилләндүрүш мәхситидә мутәхәссисләр тәйярлаш зөрүрийити пәйда болмаңта. Йеңи мутәхәссислик егилири сұпәтлик кәспий билим елипла қалмастин, шуның билән биллә фундаментал билим елишқа вә гуманиталиқ тәйярлиқтин өтүшкә тегиши.

60—70-жж. тәрәккүй өткән әлләрдә оттура вә алий билим бериш саһалирида исланатлар жүргүзүлди. У асаслық билим беришни өңдерлаштурушқа қаритилип, оқутушниң мәсилилик характерини тәминләш вә билим беришниң гуманитаризациялиниши вә компьютерлаштурулушини мүкәммәлләштүрушкә қаритилди. Авам хәлиқниң алий билим елишиға йол ечилди, стипендияләр, оқутушниң йеңи усул-услуплири жарий қилинди.

Билимниң барғанчә өсүватқан орни тәрәккүй өткән әлләрдә наһайити ениң байқалмақта. Билим дәрижисидики пәриқ-айримчилиқлар йеқин келәчектә тапидиған дарамитиниң асасий тәлизигә айланмақта. Шунинде охашаш әһваллар башқыму тәрәккүй өткән вә йеңи индустрящылық әлләрдә өз әксини тапмақта. Шунинде бағлиқ билим елиш наятында өң муһим бесимлиққа егә болмақта. XX ə. ахидида Япония вә Жәнубий Кореядә яш пухраларниң барлығи дегүдәк мәктәпкә барди. Нәқ шу вақитта Индонезиядә яшларниң — 45—50 %, Тайландта — 40%-и билим елиш мүмкінчилігінде егә болушқан.

Йеңічә билим елишқа қол йәткүзүш һазирқи вақитта пайда тепишиң рәббәтләндүрүпла қалмастин, шәхсий мәнпийитигimu тәсир қилмақта. Адәм көп пайда тепишиң үчүнла әмәс, билим елиш униңда өзини өзи өтраплиқ көрситишкә, өзини өзи мүкәммәлләштүрушкә зөрүр болмақта. Шунинде бағлиқ һазирқи заман билим бериш саһасида бир қатар йеңи мәсилиләрни алға қоймақта. Шунин билән билимниң чапсан “конириши”, униң кәспинин түригә қаримастин барлық саһалардикі йеңи технологияләрни пайдилиниши билиш зөрүрийити адәмләр алдыға төвәндикічә вәзипиләрни жүкливәктө:

- пүткүл өмүр бойи йеңічә билим елишқа интилиш, әмгәк базиридики риқабетчиликкә қарши туруш, вақит тәлизигә тез маслишиш ;
- әхбаратлық вә коммуникациялық технологияләр саһасидики билимләрни өзләштүруш, шундақла уларни йетилдүруш.

Билимнің нитекшүр

1. Тәрәккүй өткүчи әлләрниң тәрәккүй өткән әлләрниң дәрижисидин қандақ пәрқи бар?
2. Йеңи индустрящылық әлләр қатарыға немә ятиду?
3. Тәрәккүй өткүчи әлләрниң ихтисадий өрлишигә тосалғу болуватқан немә?
4. “Байқоңур” космодроми вә униң космос илимини риважландуруштиki өhмийити тоғрилиқ ейтеп беріңлар.
5. Қандақ ойлайсиләр, келәчек өвлат қандақ билим вә илим билән қураллиниши керек?
6. Һазирқи замандықи билим бериш вә билим елишниң орни қандақ?
7. Билим бериш жөриянидики йеңи технологияләрниң тәсирі қандақ болиду?

XX ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИ — XXI ә. БЕШИДИКИ МӘДӘНИЙӘТ

§ 29. XX ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИ –XXI ә. БЕШИДИКИ МӘДӘНИЙӘТНИҢ ТӘРӘҚҚИЯТИ. ЮНЕСКОНИҢ ИНСАНИЙӘТНИҢ МӘДӘНИЙ МИРАСЛИРИНИ САҚЛАШ ЙОЛИДИКИ ПААЛИЙИТИ

Будәристә:

- XX ә. иккинчи йерими –XXI ә. бешидики мәдәнийәттиki умумиi өзгиришләr;
- рәссамлиқ сәнъитi, әдәbiyat, архитектуринiң тәrәққиятидики асасиi жәriяnlар;
- жәmийәtлиқ-философиялик; идеявиi-сәясиi екимлар, әdәbiyatтиki реализм vә модернизм;
- кино сәnъитi, ЮНЕСКОниң инсанийәтниң мәдәний мираслиринi сақлаш йолидики паалийиti тоғрилиқ билимиз.

XX ә. мәдәнийиti – наhайити мурәккәп, көп қирлиқ vә көп мәналиқ hadisə. Инсанийәтниң биртуташ дуниявий мәдәнийитиниң шәкиллиниш жәriяni журмәктә. Bu hadisininиң сәvәpliрини биртуташ жаһанлиқ цивилизацияниң шәкиллинишиниң әстәридин издәш керәk, әndi униi асасида сәясиi, ихтисадиi, коммуникациялик vә мәдәний алақыләрниң сүръетлик тәrәққий етиши ятмақta.

Нәтижидә умумиi инсаний мәдәнийәт пәйda болуп, hәrхил әлләr vә хәлиқләрниң өз ара мунасивәтлири күчәймәktә.

XX ә. мәдәнийитиниң шәкиллиниши миллий мәдәнийәтләрниң шәкиллиниши биләn қатар жүрди. Дуниявий цивилизацияниң тәrәққият бериши көrsөткөндәk, миллий мәдәнийәтниң һазирки замандики тәrәққияти тез өsmәktә. Һәrbir миллий мәдәнийәт өз алaһидилиги биләn дуниявий тәrәққият түрини өзи қобул қилиду vә умумиi инсанийәт мәдәнийитиниң шәкиллинишигө өз үlүшини қoшиду.

Жәmийәtлиқ -философиялик тәpәkkүr. 60—80-жж. жәmийәtлиқ-философиялик тәpәkkүrgө ilmий-техникилық революцияниң тәсири йәтмәй қалмиди. Йеци техникилар vә илим саһаси капиталистик жәmийәtниң иjтимайi мәсилилиринi hәl қилип бериду degәn артуқчә iшәнчә 60-жж. xас hadisə edi. Kәlgүsi он жилликларда “технологиялик оптимизм” иjтимайi-ихтисадиi боhrannиң қисимдин кейин бираз ажизлашти. Униqfa тәbiәtтиki экологиялик тәңpuңлуқниң бузулуш ховупиниң өсуватқанлиғи, наят көчүрүш муһитиниң

аммивий начарлишиши вә ядролук ховупниң улгийишиға бағылғы цивилизацияның өзини өзи вәйран қиливетиш ховупиниң чекигә йетип қалғанлиғини инкар қилишқа болмайду.

Фәриптиki философияның заманивий алайидилиги унинда умумға тонулған оттура әсирләрдикі йетекчи еқимлар экзистенциализм вә неопозитивизм охаша еқимларниң болмаслиғи билән чүшәндүрүлиду. Экзистенциализм — адәм можутлиғиниң бирхиллиғиға алайидә көһүл бөлидиған илим.

Неопозитивизм — дунияни тонуп-билиш үчүн назарәт қилинидиған испатниң болуши лазимлиғи тоғрилиқ идеяләр. Жәмийәтлик-философиялық тәпәккүрниң муһим жәрияларының бири — адәмни комплекслық рәвиштә тәтқиқләштур. Бу философиялық тәтқиқатларни адәм сәвийәсиниң мәсилилиригә қарап ағдуруштин, адимий мәдәнийәтниң қурулмилири вә түрлирини қараштуруштин, логикилық аң-сәвийәдин, қариму-қаршилиқтарни философиялық

Тираж сөздәр:

“Деидеологизация”, “реидеологизация”, антиэтатизм, “йеңи ончиллар”, экзистенциализм, сюрреализм, поп-арт, постмодернизм, деконструктивизм, хай-тек, ЮНЕСКО, Дуниявий мирас тоғрилиқ Конвенция

нүктәй нәзәрдин өткүзүштин әкис етилиду. Заманивий философия адәм наягинин мәсилелиригә, униң бәхти вә паравәнлигигә, өзини өзи тонушыға вә өзини шәкилләндүрүшигә қаритилған.

Идеавий-сәясий еқимлар. Тәрәккүй өткән капиталистик әлләрниң сәясий идеологиясидimu зиддийәтлик жәриянлар жүрмәктә. 60-жж. у йәрдә “зиддийәтсиз жәмийәт” деген хам хиял яки “деидеологизация” концепцияси муһим орунда болди. 70-жж. вә 80-жж. бешида Фәрип әллиридә “реидеологизация” концепциясигә кәскин бурулуш башланди, идеологиялык конфронтация башланди. Инсан һоқуқи һәккүдә компаниялық чариләрни АҚШ дөләтлик сәясәт дәрижисидә жүргүзди, униңға тұртқә болған социалистик әлләрдики өзгічә ойлайдыған адәмләрни (диссидентларни) тәқипләш һәрикити еди. “Реидологизация, йенилаш” консервативлик идеология тәсириниң овж елишидики жәмийәтлик жәриянниң бир бөлиги болди вә капиталистик әлләрдики партиялық сәясий күрәшниң ончи бурулушинин умумий әкис етилиши еди.

Антиэтатизм вә хусусий мүлүкни қоғдашқа қол йәткүзүш вә шәхсий әркинлигигә кепиллик охшаш принципни билдүрүп, шундақла консервативлик идеологияның муһим концепциясигә айланди. Консерватизм диний фундаметнализм вә әнъәнивийликкә диққәт бөлүшкә башлиди.

“Йеңи ончилар” вә неоконсерватизм хәлиқарылық надисә һесапланди, бирақ униң һәрбир әлдә өз идеологири, өз алайтиликлири, өзигә хас әнъәнә дәстүрлири вә алақилири болди. “Йеңи ончилар”

өзиниң вәзипишлири сүпитидә йеничә наят кәчүруш шәклини шәкилләндүрүш, қәдрийәтләрниң йеңи системисини бәрпа қилиш дәп билди. Улар “контрмәдәнийәт” идеясини қоллимиди, 60-жж. яшларниң қаршилиғини пәйда қылған бу идеяниң мәзмуни “истималчи жәмийәтниң” қәдрийәтлиригә қарши чиқип, “әнъәнивий адәмгәрчиликтини қәдрийәтләрни” әслигә кәлтүрүшни тәләп қилиш еди.

Неоконсерватизм вә “йеңи ончилар” екими 80-жж.тәрәккүй өткән капиталистик әлләрниң идеавий-сәясий наятидики умумиүзлүк жәрияни болалмиди. Бу әлләрдә буржуазиялық-либераллық вә ижтимаий-ислаһатлық идеяләр вә қәдрийәтләр күчлүк болди.

“Үмүткә йәткүзидиған йол” фильминин афиши

Әдәбияттиki реализм вә модернизм. Кино сәнъити. Жәмиәт-лиқ-сәясiй өрләш уруштын кейинки жилларда әдәбият вә сәнъеттиki реалистик әнъәниләрниң күчийишигә елип кәлди.

Әдәбият саһасидиki Нобель мukапатиға француз чоң әвлат вәкиллири — язғучи-реалистлар А. Жид вә Ф. Мориак егә болди. Қаршилишиш дәвриниң вәкили коммунист, шаир П. Элюарниң әсәрлири кәң тонулушқа башлиди.

Италиядә әдәбият вә кинематографиягә уруштын кейинки дәсләпки жиллири пәйда болған неореализм чоң тәсир қилди. Неореализмниң дәсләпки әсәри вә өзгичә характердики бәдiiй манифести режиссер Р. Росселининиң “Рим — очук шәһәр” фильмi болди (1945-ж.). Бу фильмда әжайип һаяжанлиқ илкидики һәкчиллик билән италянлиқ Қаршилишишқа қатнашқучиларниң егиր азави вә әрликлири әкис етилиду. Шуниндин кейин Италиядә техиму жуқури баһаға еришкән неореалистик фильмлар тизмиси барлыққа кәлди: “Велосипед оғрилиғучилар” (режиссери Витторио де Сика), “Үмүткә йетиләйдиган йол” (режиссери П. Джерми), “Йәр титирәйду” (режиссери Л. Висконти), Зәйтүн түвидә течлиқ йок” (режиссери Дж. де Сантес) в.б.

Кейинки жиллардики дуниявий кино сәнъетидики муһим жәрияларни АҚШ кинематографияси әмәлгә ашурди. Дуниявий кинематограф мәсилиниң овж елиши вә жанрлиқ алайтиларның наһайити зиддийәтлик вә мурәккәп һадисә болуп һесаплиниду, бир тәрәптин 60—70-жж. бешидики милитаризация вә ядролук уруш ховутика қаршилиқ көрсөткән исиянлиридин кейин кинематография өзини наһайити құвәтлик васитә сүпитидә көрситәлиди. Иккинчи тәрәптин, дуниявий кинематографиягә әнъәнивий көңүл көтиридиған жанрлар қаттың тәсир йәткүзді: қорқунучлук фильмлар, гангстерлик лентилар, вестернлар, мюзикллар, ят планетиликлар билән урушлар тоғрилиқ фантастикилек картинилар в.б. 70-жж. бириңи йеримида дуниявий кинониң экранлирини апәтләр тоғрилиқ фильмлар толтурди. 70-жж. иккинчи йеримида Дж. Лукасниң “Юлтузлар уруши” охшаш кайнатлиқ етиш-чепиш жанридики фильмлири көпәйди. 80-жж. фильмларниң һәрхил түрлири пәйда болушқа башлиди, адәм психикисini бузидиган Фрейд әсәрлиридин роһланған фильмлар чиқти. 70-жж. ахиридин башлап дуниявий бизнесниң чоққиси һесапланған видеокассетиларни чиқириш кәсқин өсти. Видеокассетиларниң репертуари дуниявий кинематограф арсеналиниң он миңлиған фильмлирини өз ичигә алди, шуңлашқиму АҚШ анимивий мәдәнийәтниң мәһсүлатлирини ишләп чиқиридиған асасий әл сүпитидә алдинқи орунда кәлмәктә.

Фәрбий Германиядә уруштин кейинки мавзу әлниң фашистлик өткән тарихидин қутулуш мәсилиси болди. Бу мавзу нағайити өткүр шәкилдә Г. Беллниң һекайилиридә вә унин антифашистлик “Сән нәдә болдуң, Адәм?” (1945) романыда әкис етилди.

Фашистлик тәртипләрни паш қилиш вә гуманистлик қәдрийәтләрни қоғдаш охшаш мавзулар әмиграциядики мәшһур немис язғучилириниң әсәрлириниң асасий мәзмунини тәшкил қылди. Мәсилән, Т. Манниң “Доктор Фаустус” философиялык романы (1947-ж.) вә Э.М. Ремаркниң “Тәнтәнилилік арка” (1946-ж.), “Яшаш вә өлүш вақти” (1954-ж.), “Қара обелиск” (1956-ж.) романлири.

АҚШта уруштин кейинки жиллири әдәбият саңасидики Нобель мукапатлирини алған мәшһур язғучилар У. Фолкнер вә Э. Хемингуеәй өз ижадий паалийәтлирини қызғин давамлаштурди.

Еникланлар!

Қошумчә мәнбәләрни пайдилинип, Э.Хемингуэйниң ижадийити тоғрилиқ қисқичә әссеýезинлар.

Уруштин кейинки жилларниң бешидики модернистлик әдәбият көпинчә экзистенциализм идеялири билән озукланди, болупму унин өзигә хас өтрап мұнитниң ялғанлиғи вә тәғдир алдидә өз таллишини әмәлгә ашуруш зәрүрийитини һәсрәт илкисидә һис қилиш ғайиси болди. Мошу йөнилиштиki әдәбияттиki йетекчилик рольни Сартр вә Камюлар егәллиди, улар философиялык әмгәкләр вә публицистика биләнла чәкләнмәй, өз көзқарашлирини бәдий әдәбияттиму әкис әттүрүп берәлиди. 40-жж. Сартр “әрқинлик йоллири” дегендегүй нам билән бирнәччә романларни язди. Бу әсәрлиридә у өз қәһриманлириниң жәммийәтлик-сәясий паалийәтлириниң тәләплири вә адәмгәрчилик этиқатлириниң арисидики зиддийәтләрни мәниранә тәтқиқләп, тәһлил қилиду. Камю бәдий әдәбияттиму паал ишләп, 1957-ж. Нобель мукапатиға сазавәр болди. Унин нағайити мәшһур “Ваба” (Чума, 1947-ж.) романиниң мәркизидә адәм аңлимифан жәммийәтлик апәтлик әһвал вақтида инсаний вәзипини бәжираш мәсилиси көтирилди.

50-жж. башлап әдәбий наятниң авансценисига йәнила авангардистлар чиқти (Э. Ионеско, С. Беккет). 1953-ж. С. Беккет Парижда “Годони құтүш” пьесисини қойди. Бу абсурд театри аталмишниң башланмиси болди. Пьесиниң персонажниң қәһриманлири икки байқуш персонажниң вақиәниң пүткүл давамида уларни қутқузушқа тегишлиқ қәйәрдикиду бир Годо дегендегүй күтүш билән вақит өткүзиду. Бу аләмниң мәнтиқисизлиги, адәм наягиниң мәнасызлиги

вә мәнтиқисизлигини әкис әттүриду. 1969-ж. Бекетқа абсурд театри саһасидики Нобель мука пити берилди.

60—80-жж. дуниядикі әң көп оқулидиған шаир вә язғучилар қатариға Латин Америкиси әдәбиятиниң нағайити мәшһүр вәкиллири Х. Борхес, Х. Кортсар, Г. Маркес в.б. қошулди.

Рәссамчилиқ. XX ə. иккінчи йериміда бұ сәнъэт түри французлар *Андре Фужерон* вә *Фернан Леже*, италянлик *Ренато Гуттузо*, америкилиқ *Рокуэлла Кент*, испанлик *Пабло Пикассоларниң* намилири билән зич мұнасивәтлик болди. Урушқичә болған дәвирдә пәйда болған һөкқаний наятниң бәзи айрим көрүнушлирини умумий хиялий дуниялар билән учлаштурушқа тиришқан сюрреализмму, әрқин сизиқлар вә бояқларниң үйғулигини әкис әттүргән абстракционизмму өз тәсирини сақлад қалди. Сюрреализмниң жирик вәкиллириниң бири *Сальвадор Дали* еди. Америкилиқ абстаркционист *Джексон Поллок* аң-сәвиййәниң назаритигә бекінмайдыған сәнъэтни тәриплиди, у һәрхил рәндикі дағларниң үйғунылығы түридики бирнәччә картиналарни яси迪.

XX ə. иккінчи йериміда АҚШ вә Улукбританиядә өзлирини абстрактлик сәнъэткә қарши қойған екім — поп-арт (“аммивий сәнъэт”) пәйда болди. Уни яқлиғучилар һәқиқәткә қайтип, тұрмуштиki аммивий қоллинилидиған қуралларниң “эстетикилиқ қәдрийәтлирини” ечишқа тиришti. Поп-арт шәһәрлик наятниң стилидики яки урбанизацияләнгән стильдики көплигән композицияләрни барлыққа әкәлди.

Уруштын кейинки архитектурида бурунқидәкла функционализм йөнилиши тәсирилік болуп қаливәрdir *Оскар Нимейер* мошу стильда Бразилияниң йеңi пайтәхтини салdi, Финляндиядә *Алвара Аалто* лайнhесi билән көплигән обьектлар қәд көтәрди. Шуниң билән биллә hәр икki мемарчimu йәрлик әнъениләргә көп диққәт ағдурди. Кейинәрек *Л. Корбюзье* (1960-ж.) обьектлирида униң иррационалистлик вә әрқин түрлири мүһим характерға егө болди.

XX ə. ахирида постмодернизмниң тәсири күчийиду: мемарчилар мурәккәп тәсвиrlәрни ясашқа, униң бәзи тәләплириниң әрқин үйғунылишиша тиришиду, шуниң үчүн тарихий материалларни, мемарчилиқ сәнъитиниң һәрхил стильдики вә hәр дәвридики “үнчәмаржинини” тепишқа тиришиду. Бу йөнилиштә *Л. Мисс ван дер Роэ*, *В. Гropиус*, *Р. Вентури* охшаш мемарчилар носуллук өмгәк қилди. Иккінчи бир топ деконструктивизм стилида ишләп, мемарчилиқ сәнъитиниң “төрт булуң вә төрт там” лайнhесидин ваз кечип, униң

Сальвадор Дали

турини өзгәртишкә тиришти. Шу чағда *хай-тек* (ингл. “жуқури технология”) йөнилиши пәйда болди, у асман билән тақашқан егиз объектларни селишта техникилық мүмкінчиликләрни (қувурлар, каркаслар, металл вә әйнәк) пайдилинип, уларниң тамлирини нағайити зор әйнәкләр билән безнәндүрди.

ЮНЕСКО (United Educational, Scientific and Cultural Organization — UNESCO) — Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң Билиммаарип, илим-пән вә мәдәнийәт бойичә тәшкилати. Тәшкилат 1945-ж. 16-ноябрьда қурулди, штаб-пәтири Францияниң Париж шәһиридә орунлашқан. Назир Тәшкилатқа Қазақстан Жүмһурийитини қошқанда 193 дөлөт әза. ЮНЕСКО Дуниявий мәдәний вә тәбиий мирасларни қоғдаш конвенциясини қобул қылған вә у 1975-ж. күчигө киргән һәм назир 184 әлдә тәстиқләнгән.

ЮНЕСКОның нағайити муһим лайиқәлири монулар: Иккинчи дуниявий уруш жиллирида һәрбий һәрикәтләрдин зәрдап чәккән китапхана вә мирасгах фондларини әслигә кәлтүрүш; Азиядә, Африкида, Латин Америкисида башланғуч билим бериш системи-

ЮНЕСКОның Пүткүл аләмлиқ миаслар тизими дики бәзи объектлар

лирини тәрәққий өткүзүш; баһалиқ әсәрләрни тәржимә қылдуруш; беваситә алақыләр орнитиш арқылы Фәрип вә Шәриқниң арисида мәдәний алмишишни тәрәққий өткүзүш; тәрәққий өткүчі әлләрдики саватсизлиқни йоқитип, “асасий билим бериш” системисини шәкилләндүруш; цивилизация ядикарлиқлирини сақлаш. 1959-ж. ЮНЕСКОның ғәмхорлуғи билән Мәдәний қәдрийәтләрни сақалаш вә әслигә кәлтүрүш бойичә Хәлиқарилық комитет өз ишиға киришти.

ЮНЕСКОның асасий мәхсити — тиничлик вә бехәтәрликни әлләрниң билим, илим вә мәдәнийәт саһалиридики һәмкарлиғини тәминләш арқылы БДТ тохтамида көрситилгәндәк, умумға бирдәк һөрмәт билән қарап, адаләтлик вә қанунларниң орунлинишини, адәм һокуқи һәмдә асасий әркинликләр асасида барлық әлгә, рәң түригә, жинисқа, тили вә диниға қаримастин мустәһкәмләш.

Хәлиқара һәмкарлишиш назир Йәр шаридиқи аһалиниң барлық топлирини өз ичигә алиду. Бу жәрияндә ЮНЕСКО ижтимаий-ихтисадий вә технологиялык тәрәққиятта, инсаний иқтидарни тәрәққий өттүрүштә алайында мұним хизметтің атқурмақта. У, һәммидин авал дуниявий мирасни сақлаш мәсилелерини һәл қылмақта, умумға бирдәк саватлиқлиқ, келәчәкниң мутәхәссислирини тәйярлаш, течлиқ сөйгүч әвлатни қелиптешүруш, өз ара чүшәнчә, толерантлық вә демократия охашаш өткүр мәсилеләрни һәл қилишта өзиниң мұним орнини көрситип кәлмектә.

ЮНЕСКО өза дөләтләрдин елинған әхбаратлар асасида улук адәмләрниң тәвәллудлирини, тарихий вақиәләрни атап өтүш үчүн календарь түзиду, бәзи әһвалларда болса, Баш конференция мошундақ күнләрни хәлиқара дәриҗидә атап өтүш үчүн мәхсус қарар қобул қилиду. Мәсилән ЮНЕСКО қазақ хәлқиниң улук ақини вә данишмән мутәпәккүри Абай Құнанбай оғлиниң 150 жиллиғини, Ташкәнт шәһириниң 2000 жиллиғини, Түркстан шәһириниң 1500 жиллиғини, “Игорь полки тоғрилиқ сөзниң” 800 жиллиғини, “Манас” эпосиниң 1000 жиллиғини в.б. мәрикеләрни хәлиқара дәриҗидә атап өтүш тоғрилиқ қарар чиқарди. Пүткүл дуниявий мирас тизимишиниң мұним мәхсити алайында әһмийәткә егә мәдәний объектларни елан қилип, уларни қоғдаш болуп һесаплиниду. Шу мәхсөттә объектларниң һәқиқий әһмийитини баһалаш үчүн баһалаш шәртлири қобул қилиниду.

Дуниявий мирасниң бир қатар объектлири йәр силкиниши, қураллық тоқунушлар, назарәтсиз туризм вә башқыму тәбиий вә адимий амилларниң тәсиридин йоқилип кетиш ховупи алдида турмақта.

Бу тәшкілатниң мәхсити келәчәк әвлат үчүн мөшү объектларни сақлап, қоғдан қелиш, шуниңға бағлық паал ишлар жүргүзүп, объектларға мониторинг өткүзүш.

ЮНЕСКО миссияси билим беріш, илим-пән, мәденийәт, коммуникация вә өхбарат арқылық тиничлиқни мустəһкемләш, намратлиқни йоқитиши, турақтық тәрәкқият вә мәденийәт арилық диалогқа келиш болуп һесаплиниду.

Билимиңитекшүр

1. XX ә. ахидиқи жәмийәтлик-философиялық тәпеккүрдики өң муһими немә дәп ойлайсиләр?
2. ЮНЕСКО қандақ ишлар билән шуғуллиниду?
3. “Мәдений мирасни сақлаш” деген немини билдүриду? У немә үчүн керек?
4. Қазақстаниң қандақ ейтарлық чарилари ЮНЕСКО дәрижисидә атап өтүлди?
5. Дуниявий мирас тогрилиқ Конвенцияниң асасида қандақ мәсилә ятиду?

ЖӘДВӘЛ БИЛЕН ИШЛӘШ: XX ә. әдебият вә сөнъеттика асаси екимлар.

Йөнилишләр	Йөнилишләрниң харakterи	Муəллиплири вә өсөрләр

§ 30. МӘДЕНИЙӘТНИҢ АСАСИЙ ТӘРӘКҚИЯТ ЙӨНИЛИШЛИРИ. ЗАМАНИВИЙ ӨХБАРАТЛИҚ ЖӘМИЙӘТ

Бударисте:

- мәденийәттиң йеци йөнилишләр;
- заманивий өхбаратлиқ жәмийәт;
- аммивий мәденийәт вә компьютерлаштуруш тогрилиқ билимиз.

Мәденийәттиң йеци йөнилишләр. XX ә. ахирки чаригидә цивилизация вә аммивий аң-сәвийәниң тәрәкқиятидики өң муһим йөнилишләрниң бири мәденийәтниң әнъеннивий түрлири вә күндилік һаятниң өз ара йекінлишиши вә өз ара һәрикәтлининиши дәшкә болиду. *Илмий-техникилық революция* мәдений қәдирийәтләрни амминиң барлық қатламлириға қол йетимлиқ қилмақта. Барлық тәрәкқий өткөн капиталистик әлләрдикі билим беріш системисида ИТР тәләплиригө бағылыш иш-чариләр жәриянилири орун алмақта: оттура вә алий билим берішниң тез өсүши, униң көпчиликтә қол йетимликлиги, инженер-техникилық вә техникилық-ихтисадий илмий кадрларни тәйярлашни кәндәйтиш, үзлүксиз билим беріш концепцияси йолға қоюлмақта. Мәктәпләр, мәхсус вә алий оқуш орунлири, оқутуш машинилири, мәхсус электронлуқ лабораторияләр, тестлаш вә оқутуш автоматлири, әкси

дики билим беріш системисида ИТР тәләплиригө бағылыш иш-чариләр жәриянилири орун алмақта: оттура вә алий билим берішниң тез өсүши, униң көпчиликтә қол йетимликлиги, инженер-техникилық вә техникилық-ихтисадий илмий кадрларни тәйярлашни кәндәйтиш, үзлүксиз билим беріш концепцияси йолға қоюлмақта. Мәктәпләр, мәхсус вә алий оқуш орунлири, оқутуш машинилири, мәхсус электронлуқ лабораторияләр, тестлаш вә оқутуш автоматлири, әкси

алақылық телевизорлар, магнитофонлар, видеолар билән жабдұмақта.

70—80-жж. капитализмниң жуқури тәрәккүй өткөн әллиридә турмуш-мәиіштің сапалиқ заманивий электронлук қураллар билән толуқтурди. Һәммидин авал, шәхсий ЭҢМ вә аиләвий бюджетни планлапла қоймастин, шуниң билән биллә уни назарәт қилишқому болатти, бош вақитта видео оюнлар ойнашқа болған қураллар билән тәминлиди, шуниң билән биләл компьютерлар билән ишләш маһарити шәкиллинип, һәр хил техникилық вә ихтисадий пәнләрни, чәт тилларни оқуп үгинишкә мәтингләрни қайта ишләшкә, әхбаратлар елишқа, телефонған қоушулшқа мүмкінчилик яритилди. Әнъенә вә күндилік адәткә айланған мәиший электролук буюмларға (радиоприемник, телевизор, пластинка, магнитофон) ахирқи жиллири йеци аппаратлар қошулди: видеомагнитофонлар, лазерлық видео вә тавушлук пластинкилар, өйдикі ЭҢМ. 70—80-жж. бу аппаратурини чиқириш көләми 6 йетекчи капиталистик әлләрдә (АҚШ, Япония, Улукбритания, ГФЖ, Франция, Италия) 7 һәссидин көп өсти. 1987-ж. айлиләрни рәнлик телевизорлар билән

Тираж сөзләр:

Әхбаратлық жәмийәт, әхбаратлық индустрия, аммивий мәдәнийәт, аммивий әхбаратласитилири-аммиға тәсир йәткүзүш қураллири, коммуникацияниң техникилық қураллири, бош вақитни өткүзүш индустрияси, тарилидиған әпсанә

Компьютерлық индустрияниң пәйда болуши

тәминләш ғәрбий европилиқ әлләрдә 85%-дин ашти. АҚШта бу көрсөткүч 94%-қа йәтти.

Жәмийәтшұнаслиқниң тәрәкқиятидики заманивий жәриянилири “әхбаратлық жәмийәтниң” йеңи концепциялири билән ениқлиниду. У ижтимаий мәсилеләрни һәл қилишқа вә жәмийәтлик тәрәкқиятниң мувалықтарының дегендеген принципни билдүриду. Инсаныйәт тарихи уни цивилизацияниң йеңи тиң йолиға чүширидиған долқунлук чайқилишлар түридә қараңтурулиду. Мәсилән, ғәриплик алим Э. Тоффлер дуниявий цивилизацияниң суръитини мундақ түрдә тәсөввүр қилиду: аграрлық цивилизациядин (бириңчи долқун) санаәтлик жәмийәткә (иккінчи долқун) андин кейин әхбаратлық жәмийәткә (үчинчи долқун) өтиду.

Компьютерниң пәйда болуши әхбаратни қайта ишләштин өткүзүшкә наһайити утумлук һәмдә тез болди. Кейинирек Интернет әхбарат алмаштурушта адәм ейтқусиз чапсанлиққа қол йәткүзді.

Іәрхил мәлumatларни қайта ишләштин өткүзүш, билим елиш усул лирини елиш вә билимни тәшкілләшкә зөрүр технологияләр пәйда болушқа башлиди. Бу жәмийәт наятыдин очук байқилиду. Билим қәдрийәткә айлининип, униңға дегендеген зөрүрийәт күнсайин ашмақта.

Бүгүнки инсаныйәт жәмийити, бу — әхбаратлық жәмийәт, униң асасий алайдидалиги әхбаратни наятыниң барлық саһасида пайдилиниш вә ишләп чиқиришни автоматлаштуруш болуп һесаплиниду. Әхбаратлық жәмийәттә өзгиришләр пәкәт ишләп чиқириштила болмайду, шундақла адәмләрниң өмүргө көзқарашлиридиimu өзгиришләр болиду. Әқлий өмгөкниң үлүши барғанчә ашмақта, адәмләргө өзлириниң маддий еңтияжлирини қанаәтләндүрушла өмәс, шуниң билән биллә әхбаратлық вә ижадий еңтияжлириниму тәминләш муһим болмақта.

Әхбаратлық жәмийәтниң тәрәкқияти ахали көпчилигиниң әхбарат алмаштуруш, сақлаш, қайта ишләш вә уни өзгәртиш билән шуғуллинишиға елип келиду. Маддий ишләп чиқириш билән шуғуллинишни әнди роботларға жүкләйдиган болиду.

Іазирқи жәмийәттә бир қатар ховуплар можут. Үндақ ховупларға әхбаратлық еқимларниң көплигидин пәйда болидиган әхбаратлық стрессни ятқузушқа болиду. Іәрқандак адәм мәлumatлар еқимиға бәрдашлық берип, тоғра нишанни таллас, әхбаратлық “әхләтләрни” елип ташлиши вә билимгө зөрүр әхбаратни пәриқ қилишни билишкә тегиши.

Адәм сәвийәсигө АӘВ қаттық тәсир қилиду. Іәрхил электронлук васитиләрниң тәрәкқий етишигө бағлық адәмниң шәхсий наятыниң

қоғдилишиғиму ховуп туғулмақта. Әхбаратлик жәмийәт бирту-
таш цивилизацияниң пәйда болушиға өкелиши мүмкін деген ой
пәйда қилды, унинде һәрқандак адәм барлық әхбаратларға қол
йәткүзәлдігін болиду.

Аналиниң әхбарат васитилиригө вә һәрхил көңүл көтиришкә
беғишлиған васитиләргө кәң көләмдә қол йетимлик болуши
амминиң еңи вә дит талғимиға қаритилған “аммивий мәдәнийәтниң”
кәң тарқилиши билән қатар жүрди.

Заманивий дәвир үчүн миллий мәдәнийәтләрниң туюқлуғи яки
йепиқлиғи әмәс, бәлки өз ара бейиши вә өз ара һәрикәтлиниши
хастур. Аммивий мәдәнийәт XX ә. йеңи һадисә болмақта. Униң
пәйда болуши вә кәң тарқилишиға индустрIALIZАЦИЯ вә урбани-
зация, аммивий саватлиқниң тарқилиши, техникилық прогресс
пәйда қылған сәнъәтниң йеңи түр вә шәкиллириниң шәкиллиниши
сәвәп болмақта.

Шундақ қилип, мәдәний мәһсулатлар вә “көңүл көтириш ин-
дустрияси” коммерциялық йолға қоюлди вә у дарамәтниң мол
мәнбәсигә айлинип, амминиң еңиға тәсир қилидігін утумлуқ васитә
болди. “Аммивий мәдәнийәт” аналиниң көпчилигиниң мәдәний
муваппәқийәтлиригө йекинлишиға әкәлди, бирақ у көп әһвалда
бәк саддә, үзә әкис етилип, аддий “көңүл көтириш” дәрижисидиля
болди.

Адәмни бәләнт көтирип, улуклап, униң алий мәдәнийәтликлигини
әкис әттүридиған гөзәлликкә йекинлаштуридиған “жуқури — алий
дәрижилик” мәдәнийәттин айримчилиғи — аммивий мәдәнийәт
көпчиликниң еңтияжини қанаәтләндүридиған иистимал мәһсулати
сүпитидә қараштурулди. Аммивий мәдәнийәтниң пәйда болуши вә
кәң тарқилишиниң техникилық асаси кино, радио, телевизорниң
аммивий тарқилиши болди. “Мәдәнийәт индустрияси” деген
уқум пәйда болди. У заманивий техникини қоллинишнила әмәс,
ишләп чиқирилған мәһсулатниң — китаплар, фильмлар, мәшһур
музыкилар в.б. сүпәтлик, стандартқа муварап болушини тәләп
қилиду. Көпчиликкә беғишлиған, көңүл көтиришкә арналған
әдәбият — детективлар, романлар вә аялларға арналған китаплар
тәләп дәрижиси бойичә ениқлиниду. Телесериалларда қәһриманлар
һәрхил заманда, һәр әлдә яшисиму уларниң бешидин өтидиған
вакиәлири наһайити охшаш болиду. Голливуд фильмлириниң өз
тәливи бар, у үч принципқа асаслиниду: күчлүк қәһриман, “юлтұз
әффекти”, муваппәқийәтлик аяқлишиши. XX ә. ахиридин башлап
назирғичә аммивий мәдәнийәт кәң қанат йейип, жәмийәттиki зор
күккә айланмақта.

Классикилық несіненітлик фильмдарниң афишилири

киму ейтарлық тәсір қиливатқанлиғини тәқитләш лазим. Әпсуски, ахалиниң ентияжи көп әһвалда мәдәний турғудин төвән дәрижидә, шунлашқа телевидение программилиринин, гезит мақалилиринин, эстрадилиқ қоюлумларниң мәдәнийәт дәрижисини төвән чүшүрүвәтти.

Ахирқи жиллири коммуникация васитилириниң риважлиниши да компьютерлиқ мәдәнийәт тоғрилиқ көп ейтилиду. Әгәр бурун

212

Шундақ қилип, аммивий мәдәнийәт дегинимиз — авам хәлиқ арисида уларниң дит-талғимиға мувапиқ кәң тарлған, техникилық жәннәттин заманивий коммуникативлик технологияләрниң ярдими билән тиражи-көчүрмилири һәссиләп тариливатқан мәдәнийәтниң заманивий тури.

Аммивий мәдәнийәт — бу адәмләрниң бесим бөлигиниң дит-талғимиға лайиқлаштурулған, һәрхил үлгиләр арқилық көпийидиган вә заманивий технологияләрниң ярдими билән тарилидиган мәдәнийәт. Аммивий мәдәнийәт алий дит-талғамниң вә рөнйі-мәнивий издинишләрниң әкисетишли болуп несанланмайду.

Аммивий коммуникация васитилири. Аммивий мәдәнийәтни аммивий коммуникациялик васитиләр шәкилләндириду, улар:

— аммивий әхбарат васитилири (АӘВ): гезит-журналлар, радио, телевизия, Интернет;

— аммига тәсір қилиш васитилири: кино, реклама, мода үлгилири, аммивий әдәбият;

— коммуникацияниң техникилық васитилири: телефон, Интернет в.б. болуп несанлиниду.

Аммивий коммуникация қуаллири жәмийәткә тәсір қилмайду, у әхбараттарниң характеристига қарап жәмийәт-

киму ейтарлық тәсір қиливатқанлиғини тәқитләш лазим. Әпсуски, ахалиниң ентияжи көп әһвалда мәдәний турғудин төвән дәрижидә, шунлашқа телевидение программилиринин, гезит мақалилиринин, эстрадилиқ қоюлумларниң мәдәнийәт дәрижисини төвән чүшүрүвәтти.

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

әхбарат елишниң асасий мәнбәси китап болған болса, әндиліктә уинқ орнини компьютер егөллиди. Заманивий компьютер бир дәқиқидила әхбарат елишқа мүмкінчилік яратмақта, мәтінни графикилық тәсвирлөр, видеофильмлар, аваз билән толуктуралайду, шундақ қилип, әхбарат қобул қилишниң туташлиғи вә көп дәрижилік түрини тәминләйду.

Адәмләрниң еңіға, мұжәз-хулқыға әндиліктә аммивий әхбарат мәнбәлири мәтбуат, радио, телевидение көп тәсир қилиду. Демократиялик әлләрдә аммивий мәдәнийәт коммерцияләнгән, бирақ сәясий жәһәттин мәркәзләшмигән вә һәрхил болуп келиду. Тоталитарлық тәртип орниған әлләрдә аммивий мәдәнийәт жәмийәтлик аң-сөвийәгә назарәт орнитип, уинқ билән һәрикәт қилиш үчүн пайдилинилиду.

XX ә. ахири вә XXI ә. бешіда аммивий мәдәнийәт идеология вә ихтисатта муһим болушқа башлиди. Бирақ буниңму иккінчи тәрипи бар. Бир тәрәптин, аммивий мәдәнийәт авам хәлиқниң наягини көң өз ичигшә елип, уларға мәдәний муваппәқийәтләрни аддий вә һәммигә чүшинишлик һалда йәткүзәләйду. Иккінчи тәрәптин, у жәмийәтлик пикирләргө нағайити қувәтлик манипуляция ясаш механизмини бәрпа қилип, шуниңға мувапиқ оттура дит-талғамни шәкилләндүрмәктә. Аммивий мәдәнийәтниң асасий тәркивий бөләклиригә монулар ятиду:

1. Әхбаратлық индустрия — мәтбуат, телевизиялық йецилиқлар, ток-шоу в. б. йәни йүз бериватқан вақиәләрни аддий вә чүшинишлик тил билән йәткүзидиганлар. Аммивий мәдәнийәт дәсләп XIX—XX ә. бешіда дәл шу әхбаратлық индустриядә — “серик мәтбуатта” шәкилләнди. Аммивий коммуникация васитилириниң жәмийәтлик пикирләрни манипуляциялашта нағайити утумлуқ екәнлигини вакитниң өзи испатлимақта.

2. Баш вакитни өткүзүш индустрияси — фильмлар, көңүллүк әдәбий өсөрлөр, йеник мәзмундикі эстрадилиқ һәжвийә, поп-музыка в.б.

3. Аммивий истимални шәкилләндүрүш системиси — реклама вә мода. Бу йәрдики истимал қилиш дегинимиз — адәм наятимдикі муһим мәхсөтлөр билән тохталсиз жәриян дегенни билдүриду.

4. Тарилимлық әпсанә (тиражируемая мифология) — американлик арман әпсанисидин, намратлар миллионерларға айлинидиған, нашамәтлик өй вә бәзи хәлиқниң өзгиләр билән селиштурғанда алайды изгүлүк қабилийәткә егә дегендеге охшаш хам хиялларға асаслиниду.

Ядінларда сақлаңлар!

Аммивий мәдәнийәт — санаәтлик усул билән көң көләмдә ишләп чиқирилидиған мәдәнийәтниң умумий аләмлик мәдәнийәтниң истимал элементлириниң жиғиндиси, құндилик һаяттиki мәдәнийәт, йәни жәмийәтниң ейтарлық көп бөлигиниң аммивий өхбарат vasитилири вә коммуникацияни қошқанда һәрхил йоллар арқылы берилдиған вә униң билән зич мұнасивәтиki мәдәнийәт. Аммивий мәдәнийәтниң мәзмуни заманивий санаәтишләп чиқиришиниң мәһсулатлири — кино, телевизор, китаптар, гезит-журналлар, спорт, туризм в.б. насаплиниду.

Бу мәһсулатларни туташ аммивий яки мошу мәдәнийәтни қобул қилидиған аудитория пайдилиниду. Аудитория соң залларни, стадионларни, миллионлиған мухлислири бар телевизия вә киноэкранларни өз ичигө алмақта.

Аммивий мәдәнийәтниң шәкиллиниши индустрологиялык жәмийәтниң орниши билән зич мұнасивәтлик. Униңға шәһәрдики ишчи синипиниң мәртвисиниң пәйдин-пәй өсүши вә демократиялык институтларниң кәңийиши, йәни әмгәкчи хәлиқниң паал пухралиқ һаятқа қәдәм ташлиши, шундақла турғунларниң умумийүзлүк саватлиқлиғиниң өсүп, тарқилиши охшаш шәрт-шараитлар сәвәп болди. Һазир адәмләрниң көпчилиги болупmu яшлар, пәкәт шу аммивий мәдәнийәт арқылы мұжәз-хулуклириниң һажәтлик стилини, һаят кәчүруш қелипини, хизметтә өрләш йоллирини (карьера), адәмләр билән мұнасивәтлирини тепишишқа интилиду. Тамак, кийим-кечәк, өй, мәиший техника, құндилик һажәтлик буюлар, билим елиш охшаш нәрсиләрниң барлығи адәмләргә шу аммивий мәдәнийәт арқылы қәлмектө. Бұгүнки таңда қандақту бир йемәк-ичмәк түри бағалиқ яки қиммәт болса, у чағда у аммивий еһтияжға егә болиду. Аммивий мәдәнийәтни истимал қилишқа рәғбәтләндүридиған vasитә дәшкиму болиду. Мана шуңлашқиму уни алға сүрүштә вә тәрғип қилишта рекламилар көң қоллинилиду.

Аммивий мәдәнийәт миллий чегарини сүрүп ташлап, уни йоқитип, дуниявий мәдәнийәтниң “чоққисиға” айланмақта. Аммивий мәдәнийәтниң әсәрлири аммибап психологиялык (психофизиологиялык) характерға вә сезиниш һәм һиссий механизмлириға асаслиниду, йәни у аудиторияниң билим дәрижисигә вә тәйярлик әһвалиға мұнасивәтсiz иш қилиду. Шундақла билим униңға һәтта зиянлиқ болуши мүмкін, сәвәви билим беваситә көңүл көтириш, бир дәқиқилич һис-туйғулар билән сезишкә қаритилған аммивий мәдәнийәткә тосалғу болиду.

Шундақ қилип, аммивий мәдәнийәт заманивий дәвир адәмлириниң йеңи, баричә тәрәққий өткән мәдәний маһаритиниң ипадиси, униң аң сәвийәси, мәнпийәтлири вә мұһтаҗлиқлирини башқуруш

вә манипуляцияләш системиси болмақта. Бу — заманивий мәдәни-йәтниң можут болуш усули.

Билимнитекшүр

1. XX ə. иккинчи йеримидики мәдәнийәтниң асасий тәрәққият йөнилишлири қандақ болди? Мәдәнийәттиki йеңи йөнилишләрни атаңлар.
2. Илмий-техникилық революцияниң назирқи вақиттиki ахирқи муваллә-қийәтлирини атап көрситиңлар.
3. “Заманивий өхбаратлик” жәмиійәт дегенни қандақ чүшинисиләр?
4. Аммивий мәдәнийәт тогрилиқ немә ейтаттиңлар?
5. Компьютерлик мәдәнийәт вә униң жәмиійәт тәрәққиятидики тәсири қандақ дәп ойлайсиләр?
5. Аммивий-мәдәнийәт вә униң жәмиійәт тәрәққиятидики тәсири қандақ дәп ойлайсиләр?

Бәс-муна孜ирә: Топқа бөлүнүп, аммивий мәдәнийәтниң үеқимлиқ вә үеқимсиз тәрәплирини тәһлил қилиңлар

ХРОНОЛОГИЯЛИК КӨРСӘТКҮЧ

- 1945-ж. – БДТ Уставиниң қобул қилиниши.
- 1945–1946-жж. – Нацистлик (милләтчи) жәнайәтчиләргө жүргүзүлгөн Нюрнберг соти.
- 1945-ж. – Индонезия вә Вьетнамниң мустәқилликлирини жакалиши.
- 1946-ж. – Филиппинниң мустәқиллик елиши.
- 1946–1954-жж. – Францияниң Вьетнамдикі мустәмликә уруши.
- 1946-ж. – У. Черчилльниң Фултонда нутук сөзлиши.
- 1946–1958-жж. – Франциядикі Төртінчи жүмһурийәт (республика).
- 1947-ж. – Германияниң иттипақдашлири билән течлиқ келишимлөрни имзалиши.
- 1947-ж. – Һиндстан вә Пакстанниң мустәқиллигини жакалиши.
- 1947-ж. – Трумэнниң доктриниси. Маршалл плани.
- 1948-ж. – Америка дәләтлири тәшкилатиниң қурулуши.
- 1948-ж. – Израил дәлитиниң қурулуши. Әрәп – Израил уруши.
- 1948-ж. – Инсан һоқуқлириниң умумға бирдәк Декларациясинаң қобул қилиниши.
- 1949-ж. – НАТО ниң қурулуши. Өз ара ихтисадий ярдәм бойичө кеңәшниң (ӨИЯК) қурулуши.
- 1949-ж. – ГФР вә ГДР ниң қурулуши.
- 1949-ж. – Шемәйдә дәсләпки кеңәшлик йөр асти ядролук синифиниң өткүзүлүши.
- 1949-ж. – Хитай Хәлиқ Жүмһурийити.
- 1950–1953-жж. – Кореядикі уруш.
- 1950-ж. – Р. Шуманниң декларацияси.
- 1951-ж. – Европилиқ көмүр вә полат һәмкарлигини қуруш тоғрилиқ келишимгө қол қоюлди (ЕКПН).
- 1951-ж. – АНЗЮСниң қурулуши.
- 1952-ж. – Түркійәниң НАТОға қошулуши.
- 1953-ж. – Камбоджа вә Лаосниң мустәқиллик елиши.
- 1954-ж. – Жәнубий-Шәрқий Азия келишиминиң һәrbий тәшкилатиниң (СЕАТО) қурулуши.
- 1954–1962-жж. – Францияниң Алжирдикі мустәмликә уруши.
- 1955-ж. – Бағдат пактиниң қурулуши (СЕНТО).
- 1955-ж. – Варшава шәртнамасы тәшкилатиниң қурулуши (ВШТ).
- 1956-ж. – КПССниң XX съези.
- 1956–1964-жж. – СССРдикі Хрущевлик «иллиқлиқ» жиллири.
- 1956-ж. – Венгриядикі хәлиқ қозғилици.
- 1956-ж. – Тунис вә Мароккониң мустәқиллик елиши.
- 1956-ж. – Суәц боһрани. Египетқа қарши үчлүк агрессия.
- 1957-ж. – Европилиқ ихтисадий һәмкарлиқтика (ЕИН) вә Евратом қуруш тоғрилиқ Рим келишимлири.
- 1957-ж. – СССРниң дәсләп Йәр һәмрайини кайнатқа учириси.
- 1958-ж. – Франциядикі Бәшинчи жүмһурийәтниң қурулуши.
- 1958–1960-жж. – Хитайдикі “Чоң сәkrəsh” сөясити.
- 1959–1962-жж. – Берлин боһрани.

- 1960–1980-жж. – Түркійөдіки Иккінчи жұмғурийәт.
- 1960-ж. – «Африка жили».
- 1960-ж. – Латинамерикандық өркін сода бойичө ассоциациясиниң (ЛАЕСА) құрулуши.
- 1961-ж. – Берлин теминиң селиниши.
- 1961-ж. – Инсанийәтниң кайнатқа түнжә қетим учуши, космонавт Юрий Гагарин.
- 1962-ж. – Кариб боһрани.
- 1963-ж. – Ядролуқ синақларни үч оттурида тохтитиш тоғрилиқ Москва келишими.
- 1964-ж. – «Палестинини азат қилиш тәшкилацииң» (ПАТ) құрулуши.
- 1964–1985-жж. – СССРдикі турғунлук дәври.
- 1965–1973-жж. – Вьетнамдикі АҚШ интервенцияси.
- 1965-ж. – Жəнубий Корея вə Япония арисидики мұнасивəтлəрни рəткə кəлтүруш тоғрилиқ келишимгə қол қоюлуши.
- 1966-ж. – Хитайдың «Мəдəний инқилап».
- 1967-ж. – «Алтə күнлүк уруш» – үчинчи Әрəп-Исраил уруши.
- 1968-ж. – «Париж баһари» вə Чехословакияға бəш социалистлиқ əл өскириниң киргүзүлүши.
- 1969-ж. – Американдық космонавттарниң Айға қонуши.
- 1969-ж. – Вилли Брандт həkumiti башқұрған ГФЖниң «Йеңи Шəриқ сəяситиң» башлиниши.
- 1970-ж. – Ядролуқ қурални тарқатмаслық тоғрилиқ келишим.
- 1971-ж. – Мини-процессорниң ясилиши.
- 1971-ж. – Пакстан-Һинд уруши.
- 1971-ж. – Һərbий Берлин мəртвисини мустəhkəmləш үчүн төрт тəрəplimə келишимгə қол қоюлуши.
- 1973-ж. – Төртінчи Әрəп-Исраил уруши.
- 1973-ж. – Европидиқ Һəмкарлиққа Англия, Ирландия, Данияның қошулуши.
- 1973–1975-жж. – Дуниявий ихтисадий боһран.
- 1973–1988-жж. – Һərbий ағдуруш вə Чилидикі Пиночет режимі.
- 1975-ж. – Европидиқ бекəтəрлик вə һəмкарлиқ бойичө кеңəшниң Хуласə актиға қол қоюши (ЕБНК).
- 1974-ж. – «Қəлəмпилəр инқилави» вə Португалиядың диктаторлук режимниң ғулиши.
- 1975-ж. – Испаниядикі Ф. Франко режиминиң ғулиши.
- 1978-ж. – Авғанстандикі инқилапниң башлиниши.
- 1978-ж. – Хитайдың ихтисадий ислəнатларниң башлиниши.
- 1979-ж. – Никарагуадың Сомос режимини ғулитиш.
- 1979-ж. – Ирандың антишахлиқ инқилап.
- 1979-ж. – Кеңəш армиясиниң Авғанстанға киргүзүлүши.
- 1979-ж. – Англиядың М. Тэтчер ислəнатлириниң башлиниши.
- 1980–1988-жж. – Иран-Ирак уруши.
- 1980-ж. – Түркійөдіки Учинчи жұмғурийәтниң башланмиси.
- 1981-ж. – Европидиқ иттипаққа Грèцияның қошулуши.
- 1982-ж. – Фолкленд уруши. Инглиз-Аргентин қураллық тоқунуши.
- 1983-ж. – СССРға Саманта Смитниң келиши.
- 1985–1991-жж. – СССРдикі «қайта қуруш» вə «ашкарилиқ».

- 1986-ж. – Европилиқ иттипаққа Испания вə Португалияниң қошулуши.
- 1987-ж. – Вашингтонда М. Горбачев вə Р. Рейганниң оттура вə кичик мусапидики ракетилирини қисқартиш тоғрилиқ шəртнамини имзалиши. (ОМР вə КМР).
- 1989-ж. – Кеңəш армиясинаң Авғанстандин чиқирилиши.
- 1989–1991-жж. – Шəрқий Европа өллиридики коммунистлик режимниң ғулиши, «мəхмəл инқилаплири».
- 1989-ж. – «Берлин теминиң» өрүлүши.
- 1989-ж. – Еуропаның қарапайым қарулы күштері (ЕҚҚК) туралы келісімшартына қол қойылды.
- 1990-ж. – Германияниң бирлишиши.
- 1990-ж. – ЕБИҚта қатнашқучи дөлөтлəрниң «Йеңи Европа үчүн Хартияни» қобул қилиши.
- 1990–1991-жж. – Иракниң Қувейткə қарши агрессияси. «Чəлдикі боран» операцияси.
- 1991-ж. – Шəмəйдики ядролук полигонының йепилиши.
- 1991-ж. – Варшава шəрнамиси тəшкилатиниң паалийитини тохтитиши. СССРниң парчилиниши. МДИни қуруш тоғрилиқ декларацияға қол қоюлуши.
- 1991-ж. – Югославияниң парчилиниши. Словения вə Хорватияниң мустəқиллигини жақалиши.
- 1991-ж. – Жəнубий Америка ортақ базириниң (МЕРКОСУР) қурулуши.
- 1992-ж. – Евроиттипақ тоғрилиқ Маастрихт келишимигө қол қоюлуши.
- 1992-ж. – Коллективлиқ бекəтəрлик тоғрилиқ шəртнаминиң имзалиниши.
- 1992–1997-жж. – Босния вə Герцеговинадики уруш вə этнико-религиоз тазилаш.
- 1993-ж. – Чехословакияниң Чехия вə Словакияға бөлүнүши.
- 1994-ж. – ЕБИҚниң Европидики бекəтəрлик вə һəмкарлик тəшкилати (ЕҚИТ) болуп өзгəртиши.
- 1994-ж. – НАФТАниң қурулуши.
- 1995-ж. – Евроиттипаққа Австрия, Швеция, Финляндияниң кириши.
- 1997-ж. – Хитайниң Гонконгни қайтурувениши.
- 1998-ж. – Һиндстан вə Пакстанниң бир қатар йəр асти ядролук синақлирини өткүзүши.
- 1999-ж. – НАТОниң Косоводики һərbий операцияси, гуманitarлық интервенция.
- 2001-ж. – Нью-Йорктиki жирик террорлук һərikət.
- 2002-ж. – Коллективлиқ бекəтəрлик тоғрилиқ шəртнаминиң (КБШ) Коллективлиқ бекəтəрлик тоғрилиқ шəртнамə тəшкилатиға (КБШТ) айлиниши.
- 2004-ж. – Евроиттипаққа Шəрқий Европа вə Йəроттура деңизи əлллириниң кириши.
- 2004 ж. – Бесландикى өң рəһимсиз террорлук һərikətниң йүз бериши.
- 2011-ж. – «Әрəп бағариниң» башлиниши. Тунис, Египет, Ливиядикى инқилаплар.
- 2017 – 2018-ж. – Қазақстанниң БДТ Бекəтəрлик Кеңишиниң турақлиқ əмəс əзаси болуши.
- 2017-ж. – Астанадикى Сирия токунушини рəтлəөш мəсилеси бойичə процесс.

АТАЛҒУЛАР ЛҮГИТИ

Акция – акционерлик жәмийәтни яки карханиларни тәрәққий өткүзушкә малийә салғанлигини гуваландуридиған вә унің егисиге акционерлик жәмийәт пайдисиниң бир бөлигини дивидент түридө елишиға һоқуқ беридиған бағалиқ қөгөз.

Адәм (инсан, кишилик) һоқуқи – адәмниң наятқа дегендеген һәк-һоқуқлирини тәрипләйдиған уқымлар жиғиндиси; ихтисадий, ижтимаий, мәдәний, пухралиқ вә сәясий һоқуқлири. Пүткүл инсаний һәк-һоқуқтарни өкис өттүриду.

Пухралиқ жәмийәт – тәрәққиятниң мәлум бир басқучидики инсаний жәмийәт, униңға жәмийәттиki ихтисат, сәясет, ижтимаий вә мәнивий саһадики һөкүмәтлик өмөс тәшкилләрниң ихтиярий һалда қелиплишиши ятиду; ихтиярий индивидлар вә ихтиярий шәкилдө қелиплашқан тәшкилләр, бирләшмиләр саһаси қанун арқилиқ қоғдалғанлықтын, уларниң паалийәтлиригө дәләтлик һакимийәт беваситә арилишалмайду.

Апартеид – ирқий камситишниң өндөр өшөддий шәкли. Аһалиниң айрим топлирини, уларниң ирқий тәэллуклуғыға бағлиқ сәясий, ижтимаий-ихтисадий вә һәтта территориялық изоляцияләшкіч болған, пүткүл пухралиқ һоқуқлиридин мәһрум қилиш.

Банкротлуқ – қорыз мәбилигини төлөш бойичә мәжбuriйәтлирини бәжиришкә қабилийәтсизлигини сот арқилиқ тәстиқләш.

Геосәясәт – униңға мұвапик дәләтләрниң сәясити, асасен ташқи сәясити географиялық амиллар бойичә (дәләтниң орни, тәбиәт ресурслари, климати в.б.) ениқлинидиған концепция.

Девальвация – дәләтниң ахча бирлигини қануний йол арқилиқ азайтишни өмөлгө ашурған яки униң миллий валюта курсини чөт өллик валютиға мұнасиветлик төвәнлитидиған ахча исланитиниң түри.

Доминион – Улукбритания һөкүмитиниң сабық мұстəмлике өллиридики һөкүмранлигини сақладап қелиш үчүн жәрий қылған идарә қилиш системиси. Доминионға киргөн өлләр Улукбритания королини (мәликисини) дәләтниң алий һөкүмрани сұпитидә етирап қилишқа тегиши.

Йецилаш (модернизация) – 1) жәмийәттиki ижтимаий өзгиришләр вә исланатлар; 2) тәрәққияти төвән дәриҗидики жәмийәттиki өзгиришләр, униң беришида тәрәққийләнгөн жәмийәткө тән бәлгүләргө егө болиду, бу өснада йецилаш дәләткә илғар өлләрниң тәжрибисини жәрий қилдуруп, жәмийәтни аңлиқ һалда қайта қелиплаштурғучи болуп несаплиниду.

Жаһанлишиш – алөмдө қелиплашқан мурөккөп мәсилиләрни (экологиялық, демографиялық өhвални, ихтисадий вә мәдәний арқыда қелишни йоқитиши, қайнат бошлуғини өзләштуруш, алөмдики энергетика хам өшия, йемәк-ичмәк в.б. саһалардики боhранларни һөл қилиш), шунинң билән биллә айрим шәхсләрниң ижтимаий-ихтисадий вә индивидуаллық һоқуқ вә өркинликлирини төминләшкә асасланған, заманивий дуниядик комплекслик, биртуша тәрәққий өткүчи система.

Индустриялық жәмийәт – өнъөнивий, аграрлық в.б. төвән тәрәққий өткөн жәмийәтләр билән селиштурғанда назирқи тәрәққий өткөн жәмийәтниң жәриян вә аләнидиликлирини билдуридиған чүшәнчө.

Кульминация – қандақту бир вақиәниң, иш-һәрикәтниң тәрәққиятидики баричә жүддий өhвали.

Вакаләтликниң мажоритарлық системиси – мәркизий вә йәрлик накимийәт органлири вә президентни һәм башкому алий дәриҗилик шәхсләрни сайлаш беришиди. Нәтижиләрни ениқлайдыған, көплигөн дәләтләрдө (АҚШ, Улукбритания, Франция в.б.) қоллинилидиған система. Бу система бойичә аваз бәргүчиләрниң бесим авазыға егә болған намзат (яки сөл артуқчилик билән 50%+1) фәлибә қазиниду.

Вакаләтликниң пропорционаллық системиси – сайлам системиси, униң асасида мандатқа егө болуш үчүн сайлиғучилар авазиниң партия өзалириға тәң бөлүнүши ятиду. Бу системида вакаләтлик органларға үмүткарларни пәкөт партияләрла усуниду.

Популизм – жәмийәттиki боһранлиқ дәвиrниң муреккөп ижтимаий зиддийәтлирини тонутидиған, жәмийәтниң бәзи топ-группаларының ижтимаий сәяситини өкис өттүридиған идеяvий вә сәясий hәrikәт. Популистик hәrikәtlәрдә аддий адәмниң мәнпийитини қоғашни мәхсөт қилип көзгә чүшкән харизматикилық лидерлар аммибаплиққа еришиду.

Постиндустриализм – ижтимаий-сәяси концепция жөмийәт тарихини үч дәвиргә: индустриаликкічә, индустриялик вә постиндустриялик жөмийәткә бөлуп қараштурди. Буларниң ахирқиси — йеңи жөмийәт, униңда йетекчи һөмдә мүнім орунни илим-пән, нәзәрийәвий вә эксперименталлық институттар егөлләйду.

Радикализм – қандақту бир мәсилиләрни һәл қилишта радикаллик усулларни қоллиниш, жәмийәтниң радикаллишиши, униң һәл қилғучи һәрикәт болуп несаплиниши.

Миллий мәсилә – дөлөт ичидики милләтлөр вә хәлиқләрниң арисидики мунасивәтлөр жәриянидин пәйда болған сәясий, ихтисадий, һокукий, идеологиялик в.б. мәсилилөр.

Фундаментализм – диний уқымлар вə қаидилөрни төнқидий нүктөй нәзөрдин қайта қараштурушқа қарши диний йөнилиш, у өзгиришчанлиқни, догмини, ортодоксни қоллайду.

Экологиялык һәрикәт – экологиялык ховупни азайтишқа, өтрап мұнитни сағламлаштурушқа, адем, жәмийәт вә тәбиетниң өз ара уйғунылиғини сақлашқа интилидиган адемләрниң ижтимаий тәшкилатлириниң бири. Экологиялык һәрикәтни, асасөн нарәсмий налда “йешиллар, экологлар охшаш һөкүмәтлик өмөс в.б. тәшкилатлар тәшкил қилиду.

Экстенсивлик – сапалиқ өмөс, санлиқ жәһеттін көңгейтишкө, узартишқа қаритилған, шундақла хәлиқ егилігидө мәһсулатниң сапасини яхшилаш тәрипи өстө тутулмай, униң пәкөт санини, көлөмини ашурушқа қаритилғанлықни билдүридиған уқум.

Элита – жөмийтниң қандақту бир бөлигининә яки топлирининә көрнөклик вәкиллири. Элита қандақту бир саһада алий лавазимни егөллигүчи ижтимаий топ.

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә 3

ХХ ӘСИРНИҢ ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ДУНИЯНИҢ СӘЯСИЙ ХӘРИТИСИ

§ 1. Мустәмликализмниң жөрияниның күчийиши. Дуниявий мустәмлике системиниң боһрани вә ғулиши	4
§ 2. Британлик Һиндстанни бөлүш вә икки доминионниң тәшкіллиниши. Мустәқил Һиндстан вә Пакстанниң жақалиниши	11
§ 3. Африка жили. Франциядик мустәмликичилек мәсилилириниң көсқинлишиши	17
§ 4. “Соғ мұнасивәтлөр урушиниң” башлиниши	25
§ 5. Қош қутуплук аләм. Һәрбий-сәясий иттипақлар. НАТО вә ВШТНИҢ қарши туруши	32
§ 6. Дуниявий Социалистик лагерьниң шәкиллиниши. 1948—1962-жж. “Соғ мұнасивәтлөр урушиниң” асасий вақиәлири.....	40

ХӘЛИҚАРИЛИК ТӘШКИЛАТЛАРНИҢ ШӘКИЛЛИНИШИ

§ 7. БДТНИҢ шәкиллиниши вә паалийити. ХХ ә. иккинчи йеримидики хәлиқаралик мәсилиләрни һәл қилиш йоллири.....	47
§ 8. Европилик Интеграция. Европидики Бекетәрлик вә Һемкарлық тәшкілати ..	54

ХХ ӘСИРНИҢ ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ДУНИЯВИЙ ИХТИСАТНИҢ ТӘРӘҚҚИЯТИ

§ 9. Иккинчи дуниявий урушниң ихтисадий ақывәтлири. ХХ ә. 50—60-жж. “ихтисадий мәжүзә”	61
§ 10. АҚШ вә Фәрбий Европида “паравәнлик дәлити” асаслириниң шәкиллиниши	67
§ 11. СССРдике уруштын кейинки өслигө кәлтүрүш вә мәмурый-буйруқваз системини мустәһкемләш. “Хрушев иллиқлиғи”	74
§ 12. Қеңәш ихтисадини ислаһатлаш мұваппәқијәтсизлигиниң сөвәплири. Тұрғунлук дәвери (ХХ әсирниң 60-жиллириниң иккинчи йерими—80-жиллириниң ахири)	79

ҚОШ ҚУТУПЛУҚТИН КӨП ҚУТУПЛУҚ АЛӘМГӘ ЙӨНИЛИШ ЕЛИШ ЖӘРЯЯНІ

§ 13. 1979—1985-жиллардике “Соғ мұнасивәтлөр урушиниң” асасий вақиәлири вә униң аяқлишиши.....	87
§ 14. “Соғ мұнасивәтлөр урушиниң” ақывәтлири	93

ТӘВӘЛИК МУАММИЛАРНИ ҺӘЛ ҚИЛИШТИКИ ХӘЛИҚАРИЛИК ТӘШКИЛАТЛАРНИҢ РОЛИ

§ 15. Иккинчи дуниявий уруштын кейинки өрөп өллириниң тәрәққияти. Йеқин Шәриқ зиддийитиниң пәйда болуши	101
§ 16. Хәлиқаралик зиддийәтләрни рәтләштиki БДТниң паалийити	108
§ 17. “Өрөп баҳари”: Сөвәплири вә униң дуниявий сәясәт үчүн ақывәтлири	114

ФӘРИП ӘЛЛИРИНИҢ ХХ ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ТӘРӘҚҚИЯТ АЛАҢИДИЛИКЛИРИ

§ 18. Франциядик консерватизмниң неоконсерватизмға алмишиши	122
§ 19. Британлик неоконсерватизм вә социализмниң “шведлик үлгиси”	128
§ 20. Германиядике “ижтимаий-базар егилигиниң” бөлгүлири	136

АЗИЯ ӘЛЛИРИНИҢ ХХ Ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ТӘРӘҚҚИЯТ АЛАҢИДИЛИКЛИРИ

§ 21. Коммунистик Хитай: сөясий вә ижтимаий-ихтисадий системинің тәриплімиси	143
§ 22. Індистаннің мұстəқил тәрəққий етиши: муаммилар вә həл қилиш йоллири	150
§ 23. XX өсирниң иккинчи йерими диқи кемализм эволюцияси	156
§ 24. 1950–1960-жыллардик японлук вә жəнубий кореялик “ихтисадий мəжүзилəрниң” сөвəплири	163

ЗАМАНИВИЙ ДУНИЯНИҢ ЖАҢАНЛИШИШИ

§ 25. Жаңанлишиш жəрияниның мəнийити. Заманивий дуниядики терроризм вә экстремизмниң ховупи.....	170
§ 26. Жаңанлишиш шараптида миллий бирхиллиқни сақлаш мəсилиси	177

ХХ Ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИ – ХХI Ә. БЕШИДИКИ ИЛИМ-ПӘН, МААРИП ВӘ ТЕХНОЛОГИЯЛӘР

§ 27. Илмий-техникилық революция – илмий-техникилық прогрессниң үеци басқучи	186
§ 28. Тәрəққий өткүчі өллəрниң мəдəний-техникилық тәрəққиятиниң алайнидилеклири вә қанунийётлири. “Байқоңур” космодроми. Жəмийётниң риқабеткө қабилицелеклигини ашуруштики маарипниң роли.....	192

ХХ Ә. ИККИНЧИ ЙЕРИМИ – ХХI Ә. БЕШИДИКИ МƏДӘНИЙӘТ

§ 29. ХХ ә. иккинчи йерими –ХХI ә. бешидики мəдәнийётниң тәрəққияти. ЮНЕСКОның инсанийётниң мəдəний мираслирини сақлаш йолидики паалийити	200
§ 30. Мəдəнийётниң асасий тәрəққият йөнилишлири. Заманивий өхбаратлық жəмийёт	208
Хронологиялык көрсөткүч	216
Аталғулар лугити	219

Учебное издание

**Алдабек Нуржамал Абдразаккызы
Макашева Клара Налдибековна
Байзакова Куралай Иртысовна**

**ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
(1945—2018 гг.)**

Часть 2

**Учебник для 8–9 классов общеобразовательных школ
(на уйгурском языке)**

Редактор *P. Fоjжамбэрдиев*
Бәдийи редактор *A. Aқыл*
Техникилиқ редактор *I. Тарапунең*
Компьютерда сөһипилигән *G. Оразақынова*

Нәшриятқа Қазақстан Жүмһурийити Билим вә пән министрлигинин
№ 0000001 дәләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгән

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

ИБ №6027

Нәширгө 27.08.19 қол қоюлди. Формати $70 \times 100^1 / _{16}$. Офсет қөғизи.
Іөрип түри “SchoolBook Kza”. Офсетлик нәшир. Шөртлик басма тавиғи 18,06.
Шөртлик бояқ нәжіми 72,89. Несапқа елинидиған басма
тавиғи 12,34. Тиражи 2500 данә. Бүйрутма №

Мектеп” нәшрияты, 050009, Алмута шәһири, Абай проспекти, 143.

Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.

E-mail: mekter@mail.ru

Web-site: www.mekter.kz

